GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Class No. 180. Jb.

Book No. 90. 14(2)

N. L. 38. Vol. 2

MGIP Santh.—S1—30 LNL/58—9-4-59—50,000.

॥ ॐ ॥

॥ शिवाभ्यां नमः ॥

श्रीमच्छ्रीकण्ठाचार्यकृतं

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ॥

द्वितीयतृतीयतुरीयाध्यायात्मकम् द्वितीयसंपुटम् ।

श्रीमदप्पयदीक्षितकृतशिवार्कमणिदीपिकाख्यव्याख्यासहितम् ।

तैरेव प्रणीतया तत्तदधिकरणार्थसंग्राहकपद्यरूपया नयमणिमालया सनाथीकृतं च

मुम्बानगरस्थनिर्णयसागरमुद्रणालये सम्मुद्रितम् ।

१९१८.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-sagar Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Rao Bahadur S. Appu Shastri, Kumbakonam, a descendant of
the author of Sivarkamanidipika.

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठीयब्रह्ममीमांसाभाष्यविषयसूचिनी ।

अविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये,

प्रथमपादे साङ्ख्यादितर्कविरोधाशङ्कया स्वपक्षसाधनम् ।

		सू.	पु.
१	**स्मृत्यधिकरणे,** वेदान्तसमन्वयस्य साङ्ख्यस्मृत्या असङ्कोचः	१– २	१
२	**योगप्रत्युक्त्यधिकरणे,** योगस्मृत्यापि समन्वयस्य असङ्कोचः	३	६
३	**नविलक्षणत्वाधिकरणे,** साङ्ख्यतर्केण श्रुतिसमन्वयस्य अबाध्यत्वम्	४– ७	८
४	**अपीतौतद्वत्प्रसङ्गाधिकरणे,** शुष्कतर्केणापि समन्वयस्य अबाध्यत्वम्	८–१२	१३
५	**शिष्टापरिग्रहाधिकरणे,** कणभक्षादिपक्षाणां श्रुतिबाध्यत्वम्	१३	१८
६	**भोक्त्रापत्त्यधिकरणे,** परस्य चिदचिच्छरीरिता विशिष्टशिवाद्वैताबाधिकेति निरूपणम्	१४	१९
७	**आरंभणाधिकरणे,** समन्वयसिद्धस्य जगद्ब्रह्मणोः अनन्यत्वस्य युक्तियुक्तता	१५–२३	२१
८	**उपसंहारदर्शनाधिकरणे,** एकस्यैवाद्वितीयस्य प्रपञ्चसृष्ट्युपपत्तिः	२४–२५	३६
९	**कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणे,** सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य स्वरूपेण जगद्रूपेण चावस्थानोपपत्तिः	२६–३१	३८
१०	**लीलाकैवल्याधिकरणे,** निरपेक्षस्यापीश्वरस्य जगत्कर्तृकत्वोपपत्तिः	३२–३३	४३
११	**वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणे,** उच्चावचजगत्सृष्टेः परमेश्वरस्य समत्वकारुण्यवत्त्वोपपत्तिः	३४–३६	४६

द्वितीयपादे साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।

१	**रचनानुपपत्त्यधिकरणे,** चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य सृष्ट्याद्यनुपपत्तिः	१– ९	५४
२	**वैशेषिकाधिकरणे,** वैशेषिकप्रक्रियाया अग्राह्यत्वम्	१०–१६	६४
३	**समुदायाधिकरणे,** वैभाषिकमतनिराकरणम्	१७–२४	८०
४	**दृष्टत्वाधिकरणे,** सौत्रान्तिकमतनिराकरणम्	२५–२६	९१
५	**उपलब्ध्यधिकरणे,** योगाचारमतनिराकरणम्	२७–२९	९६
६	**सर्वथानुपपत्त्यधिकरणे,** माध्यमिकमतनिराकरणम्	३०	९९
७	**एकस्मिन्नसंभवाधिकरणे,** जैनसम्मतसप्तभङ्गीनिरासः	३१–३४	१०१
८	**पाशुपताधिकरणे,** उभयकारणस्य परमेश्वरस्य निमित्तमात्रतानिरासः	३५–३८	१०६
९	**पाञ्चरात्राधिकरणे,** सात्वततन्त्रनिराकरणम्	३९–४२	११५

तृतीयपादे श्रुतिवाक्यानां परस्परंविरोधपरिहारः ।

१	**वियदधिकरणे,** वियदुत्पत्तिसाधनम्	१– ७	१२२
२	**मातरिश्वाधिकरणे,** मातरिश्वोत्पत्तिसाधनम्	८	१२८

		सू.	पृ.
३	**असंभवाधिकरणे,** सद्रूपस्य ब्रह्मणः अ[redacted]साधनम्	९	१२९
४	**तेजोधिकरणे,** आकाशादिशरीरात् सदाशिवाद्यात्मनः शिवादेव वाय्वादिकार्यमिति निरूपणम्	१०–१४	१३१
५	**पारंपर्याधिकरणे,** पूर्वोक्तसृष्टिक्रमे श्रुत्यन्तरविरोधपरिहारः	१५–१६	१३५
६	**चराचरव्यपाश्रयाधिकरणे,** सकलचराचरवस्तुशरीरप्रविष्टस्य ब्रह्मणः तच्छब्दवाच्यत्वं मुख्यमेवेति निरूपणम्	१७	१३८
७	**आत्माधिकरणे,** जीवस्य उत्पत्तिनिराकरणम्	१८	१४०
८	**ज्ञाधिकरणे,** जीवस्य ज्ञातृत्वं स्वाभाविकम् इति निरूपणम्	१९	१४१
९	**उत्क्रान्त्यधिकरणे,** जीवस्य अणुत्वनिरूपणम्	२०–३२	१४४
१०	**कर्त्रधिकरणे,** जीवस्य कर्तृत्वसाधनम्	३३–३९	१५२
११	**परायत्ताधिकरणे,** जीवस्य कर्मसापेक्षान्तर्याम्यायत्तप्रवृत्तिमत्त्वोपपादनम्	४०–४१	१५६
१२	**अंशाधिकरणे,** ब्रह्मणो भिन्नः तस्यैवांशो जीवः इति निरूपणम्	४२–५२	१५८

चतुर्थपादे भौतिकोत्पत्तिश्रुतिविरोधपरिहारः ।

		सू.	पृ.
१	**प्राणोत्पत्त्यधिकरणे,** प्राणानां अनादित्वनिराकरणम्	१– ३	१६६
२	**सप्तगत्यधिकरणे,** इन्द्रियाणां एकादशसङ्ख्याकत्वनिरूपणम्	४– ५	१६९
३	**प्राणाणुत्वाधिकरणे,** इन्द्रियाणां अणुत्वनिरूपणम्	६	१७१
४	**श्रैष्ठ्याधिकरणे,** मुख्यप्राणस्य जनिमत्त्वनिरूपणं स्वरूपकथनञ्च	७–११	१७२
५	**मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणे,** प्राणस्याणुत्वनिरूपणम्	१२	१७७
६	**ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणे,** अग्न्यादेः अक्षाधिष्ठातृत्वस्य परायत्तत्वनिरूपणम्	१३–१४	१७८
७	**तदिन्द्रियाधिकरणे,** प्राणादक्षाणां भिन्नत्वनिरूपणम्	१५–१६	१७९
८	**संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणे,** सर्वशक्तेः परमेश्वरस्यैव देवादिनिर्मातृत्वनिरूपणम्	१७–१९	१८३

साधनाख्ये तृतीयेऽध्याये,

प्रथमपादे उपासकस्य नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागतिनिरूपणम् ।

		सू.	पृ.
१	**तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे,** परलोकगमने जीवस्य भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तत्वनिरूपणम्	१– ७	१९५
२	**कृतात्ययाधिकरणे,** सकर्मशेषस्य जीवस्य पुनरवतरणोक्तिः	८–११	२०३
३	**अनिष्टादिकार्यधिकरणे,** पापिनां नरकगमनोक्तिः	१२–२१	२०७
४	**तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणे,** अनुशयिनां आकाशादिसादृश्यापत्तिकथनम्	२२	२१३
५	**नातिचिराधिकरणे,** अनुशयिनां व्योमाद्यवस्थानस्य अचिरत्वकथनम्	२३	२१५
६	**अन्याधिष्ठिताधिकरणे,** अनुशयिनां व्रीह्यादिषु संश्लेषमात्रवत्त्वकथनम्	२४–२७	२१७

द्वितीयपादे जीवावस्थानिरूपणपूर्वकं ईश्वरस्य स्वरूपलक्षणोक्तिः ।

		सू.	पृ.
१	**संध्याधिकरणे,** स्वप्नसृष्टेः ईश्वरकर्तृकत्वनिरूपणम्	१– ६	२२४
२	**तदभावाधिकरणे,** सुषुप्तौ नाड्यादिसमुच्चयोपपत्तिः	७– ८	२३५

	सू.	पृ.
३ **कर्मानुस्मृत्यधिकरणे,** प्रतिबुद्धस्य सुप्तानन्यत्वकथनम्	९	२४०
४ **मुग्धाधिकरणे,** मूर्छायाः मरणार्धसंपत्तित्वकथनम्	१०	२४२
५ **उभयलिङ्गाधिकरणे,** पृथिव्यादिस्थित्यापि परमेश्वरस्य निर्दोषत्वदर्शनम्	११–२०	२४३
६ **प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणे,** ब्रह्मणः पूर्वसिद्धं उभयलिङ्गत्वं न निषिध्यत इति प्रतिपादनम्	२१–२९	२५४
७ **पराधिकरणे,** विरूपाक्षात् परस्य नास्तित्वनिरूपणम्	३०–३४	२६३
८ **अन्यप्रतिषेधाधिकरणे,** नारायणस्य महेशसाम्यनिरासः	३५–३६	२६६
९ **फलाधिकरणे,** शिवस्य फलदातृत्वकथनम्	३७–४०	२७३

तृतीये पादे उपासनाविशेषाणां गुणोपसंहारः

	सू.	पृ.
१ **सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे** सर्वेषु वेदान्तेषु श्रुतस्य दहराद्युपासनस्य एकत्वनिरूपणम्	१– ४	२७९
२ **उपसंहाराधिकरणे,** गुणोपसंहारकर्त्तव्यतावर्णनम्	५	२९०
३ **अन्यथात्वाधिकरणे,** छान्दोग्यकाण्वपठितयोः उद्गीथविद्ययोः भेदनिरूपणम्	६– ८	२९२
४ **व्याप्त्यधिकरणे,** उद्गीथं प्रति प्रणवस्य विषयतावर्णनम्	९	२९६
५ **सर्वाभेदाधिकरणे,** कौषीतकिनां प्राणोपासने वासिष्ठ्यादिगुणोपसंहारकथनम्	१०	२९८
६ **आनन्दाद्यधिकरणे,** परविद्यायां आनन्दाद्युपसंहारकथनम्	११	२०४
७ **प्रियशिरस्त्वाधिकरणे,** भेदकान् प्रियशिरस्त्वादीन् विहाय सार्वज्ञ्यादीनां संग्राह्यत्वकथनम्	१२–१३	३०५
८ **आध्यानाधिकरणे,** अन्नमयादीनां ध्येयत्वनिषेधः	१४–१७	३०८
९ **कार्याख्यानाधिकरणे,** आचमने प्राणवासस्त्वविधिः	१८	३१२
१० **समानाधिकरणे,** अग्निरहस्यबृहदारण्यकयोः आम्नातयोः शाण्डिल्यविद्ययोः एकत्ववर्णनम्	१९	३१४
११ **संबन्धाधिकरणे,** अहरहमोः विद्याभेदात् व्यवस्थावर्णनम्	२०–२१	३१७
१२ **मण्डलविद्याधिकरणे,** मण्डलविद्यायाः एकत्वात् गुणोपसंहारकर्त्तव्यतावर्णनम्	२२	३१९
१३ **संभृत्यधिकरणे,** संभृत्यादिगुणानां स्वल्पस्थानव्यतिरिक्तेषु वैश्वानराद्युपासनेषु उपसंहार्यत्वकथनम्	२३	३२१
१४ **पुरुषविद्याधिकरणे,** छान्दोग्यतैत्तिरीयकयोः आम्नातयोः पुरुषविद्ययोः भिन्नत्वकथनम्	२४	३२३
१५ **वेधाद्यधिकरणे,** तैत्तिरीयकशान्तिमन्त्रयोः विद्याङ्गत्वनिषेधः	२५	३२५
१६ **हानोपायनाधिकरणे,** पुण्यपापहानौ तदुपायनसमुच्चयोक्तिः	२६	३२७
१७ **सांपरायाधिकरणे,** देहवियोगे विरजात्यये च द्विधा अघविलयवर्णनम्	२७–३०	३३२
१८ **आधिकारिकाधिकरणे,** एषां मुक्तेः अधिकारप्रयोजककर्मक्षयापेक्षत्ववर्णनम्	३१	३३७
१९ **अनियमाधिकरणे,** सर्वेषामुपासकानां अर्चिरादिगतिमत्त्वोक्तिः	३२	३३९

		सू.	पृ.
२०	**अक्षरध्यधिकरणे,** अस्थूलादिनिषेधानां परविद्यासु उपसंहार्यत्ववर्णनम्	३३–३४	३४१
२१	**अन्तराभूतग्रामाधिकरणे,** उषस्तिकहोळकप्रतिवचनयोः विद्यैक्यप्रदर्शनम्	३५–३६	३४४
२२	**सत्याधिकरणे,** आवृत्तावपि सद्विद्यायाः एकत्वप्रदर्शनम्	३७	३४८
२३	**कामाधिकरणे,** कैवल्यताण्ड्यादिशाखासु आम्नातायाः दहरविद्यायाः एकत्वनिरूपणम्	३८	३५०
२४	**अलोपाधिकरणे,** परे ब्रह्मणि नीलकण्ठत्वादिस्वरूपधर्माणां अलोपकथनम्	३९	३५३
२५	**तद्वचनाधिकरणे,** सगुणस्यैव ब्रह्मणः मुक्तप्राप्यत्ववर्णनम्	४०	३५६
२६	**तन्निर्धारणानियमाधिकरणे,** अङ्गावबद्धोपासनायाः कर्मसु अनियतत्ववर्णनम्	४१	३५८
२७	**प्रदानाधिकरणे,** परविद्यासु उपास्यैकत्वेपि चिन्तनीयगुणभेदात् विद्याभेदवर्णनम्	४२	३६१
२८	**लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे,** सर्वासु परविद्यासु उपास्यैक्यसमर्थनम्	४३	३६२
२९	**पूर्वविकल्पाधिकरणे,** मनश्चिदादिगणस्य विद्यामयक्रत्वङ्गत्वनिरूपणम्	४४–५०	३६४
३०	**शरीरे भावाधिकरणे,** परविद्यासु शिवस्य प्रत्यगात्मतया ध्यातव्यत्वोपपादनम्	५१–५२	३७०
३१	**अङ्गावबद्धाधिकरणे,** भस्मोद्धूलनादेः अङ्गावबद्धस्य सर्वविद्याङ्गत्ववर्णनम्	५३–५४	३७१
३२	**क्रतुज्यायस्त्वाधिकरणे,** वैश्वानरविद्यायां समस्तोपासनविधिनिरूपणम्	५५	३७५
३३	**नानाशब्दाद्यधिकरणे,** परोपासनानां तत्र तत्र भिन्नत्ववर्णनम्	५६	३७८
३४	**विकल्पाधिकरणे,** परविद्यासु उपासकस्य विकल्पकथनम्	५७	३७९
३५	**यथाकामाधिकरणे,** काम्येषु यथाकामसमुच्चयवर्णनम्	५८	३८०
३६	**यथाश्रयाधिकरणे,** अङ्गावबद्धोपासनानां स्वातन्त्र्यनिरूपणम्	५९–६४	३८१

चतुर्थे पादे विद्यासहकार्याश्रमधर्मादिनिरूपणम् ।

१	**पुरुषार्थाधिकरणे,** ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वनिरूपणम्	१–१७	३८४
२	**परामर्शाधिकरणे,** संन्यासाश्रमे विधिकल्पनम्	१८–२०	३८९
३	**स्तुतिमात्राधिकरणे,** उद्गीथादिषु रसतमतादिदृष्टिविधिः	२१–२२	३९३
४	**पारिप्लवाधिकरणे,** आख्यानानां विद्याविध्येकवाक्यतापत्तिवर्णनम्	२३–२४	३९४
५	**अग्नीन्धनाधिकरणे,** अत्याश्रमिणां कर्मानपेक्षत्ववर्णनम्	२५	३९६
६	**सर्वापेक्षाधिकरणे,** गृहिणां विद्यायाः यज्ञादिसापेक्षत्ववर्णनम्	२६	३९७
७	**शमदमाद्यधिकरणे,** ज्ञानाङ्गस्य शमादिविधेः गृहिणा अनुष्ठेयत्ववर्णनम्	२७	३९९
८	**सर्वान्नानुमित्यधिकरणे,** प्राणविदः सर्वान्नानुमितेः प्राणात्ययगोचरतानिरूपणम्	२८–३१	४००
९	**आश्रमकर्माधिकरणे,** साधनतया अङ्गत्वेन च कर्म सकृदेवानुष्ठेयमिति निरूपणम्	३२–३५	४०२
१०	**अन्तराधिकरणे,** अनाश्रमिणां विधुरादेः जपादिभिः संसिद्धिवर्णनम्	३६–३९	४०५
११	**तद्भूताधिकरणे,** संन्यासिनां अतद्भावां विद्याधिकारबाह्यत्वकथनम्	४०–४३	४०६

		सू.	पृ.
१२	स्वाम्यधिकरणे, उद्गीथाद्युपासनस्य ऋत्विक्कर्तृकत्ववर्णनम्	४४–४५	४०८
१३	सहकार्यन्तरविध्यधिकरणे, विद्यासहकारितया मौनस्य विधेयत्ववर्णनम्	४६	४१०
१४	कृत्स्नभावाधिकरणे, गृहस्थादीनां विद्याधिकारकथनम्	४७	४११
१५	मौनवदधिकरणे, पाशुपतव्रतस्य मोक्षहेतुत्वम्	४८–४९	४१२
१६	ऐहिकाधिकरणे, प्रतिबन्धाभावे मुक्तिफलस्य ऐहिकत्वकथनम्	५०	४१६
१७	मुक्तिफलाधिकरणे, अपवर्गस्य सातिशयत्वनिराकरणम्	५१	४१८

फलाख्ये चतुर्थाध्याये

प्रथमपादे उपासनाप्रकारनिरूपणम् ।

१	आवृत्त्यधिकरणे, ब्रह्मज्ञानस्य आफलोदयावर्तनीयत्वकथनम्	१– २	४२०
२	आत्मत्वोपासनाधिकरणे, परस्य सोऽहंभावेनोपास्यत्वकथनम्	३	४२६
३	प्रतीकाधिकरणे, प्रतीके स्वात्मतया उपास्तिनिषेधः	४	४२९
४	ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणे, प्रतीके ब्रह्मदृष्टिविधिः	५	४३०
५	आदित्यादिमत्यधिकरणे, उद्गीथादौ आदित्यादिदृष्टिविधिः	६	४३३
६	आसीनाधिकरणे, उपासकस्य आसननियमः	७–१०	४३४
७	यत्रैकाग्रताधिकरणे, ध्याने देशकालादिनियमाभावः	११	४३६
८	आप्रायणाधिकरणे, उपासनायाः यावदायुषं कर्तव्यताकथनम्	१२	४३७
९	तदधिगमाधिकरणे, उपासकानां पूर्वोत्तराघयोः अश्लेषविनाशकथनम्	१३	४३९
१०	इतरासंश्लेषाधिकरणे, विदुषः पुण्यस्यापि अश्लेषविनाशकथनम्	१४	४४१
११	अनारब्धकार्याधिकरणे, अनारब्धकार्ययोरेव पुण्यपापयोः विद्यानाश्यत्वकथनम्	१५	४४२
१२	अग्निहोत्राद्यधिकरणे, विद्याकार्याय अग्निहोत्रादेः आप्रायणानुष्ठेयत्वनिरूपणम्	१६–१८	४४३
१३	इतरक्षपणाधिकरणे, आधिकारिकाणां जन्मपरंपरया मुक्तिकथनम्	१९	४४८

द्वितीये पादे, उपासकस्य विदुषः शरीरात् उत्क्रान्तिनिरूपणम् ।

१	वाक्संपत्त्यधिकरणे, बहिरिन्द्रियाणां मनसि वृत्तिलयकथनम्	१– २	४५०
२	मनस्संपत्त्यधिकरणे, मनसश्च प्राणे वृत्तिलयः	३	४५१
३	प्राणसंपत्त्यधिकरणे, प्राणस्य जीवे वृत्तिलयः	४– ६	४५२
४	सृत्युपक्रमाधिकरणे, विद्वदविदुषोः उत्क्रान्त्यवस्थायां तुल्यता	७	४५४
५	तदपीत्यधिकरणे, विदुषः उत्क्रान्तस्य अर्चिरादिगत्युपपत्तिः	८–१३	४५५
६	परसंपत्त्यधिकरणे, सजीवानां भूतानां ब्रह्मणि वृत्तिलयः	१४–१५	४५९
७	तदोकोऽग्राधिकरणे, विदुषः मूर्धन्यनाड्या निर्गमः	१६	४६२
८	रश्म्यनुसार्यधिकरणे, निशि मृतस्यापि विदुषः रश्मिभिः ऊर्ध्वोत्क्रमणम्	१७–१८	४६५
९	दक्षिणायनाधिकरणे, दक्षिणायनमृतस्यापि विदुषः ब्रह्मप्राप्तिः	१९–२०	४६६

तृतीये पादे अर्चिरादिगतिनिरूपणम् ।

१	अर्चिराद्यधिकरणे, ब्रह्मप्राप्तौ अर्चिरादिमार्गेनियमः		४६८

	सू.	पृ.
२ वाय्वधिकरणे, मध्येऽब्दादित्यं वायोर्निवेशः	२	४७०
३ तटिदधिकरणे, विद्युतः उपरि वरुणादीनां क्रमशो निवेशः	३	४७२
४ आतिवाहिकाधिकरणे, अर्चिरादयः यतिजुषां नेतारः	४– ५	४७४
५ कार्याधिकरणे, अप्रतीकालंबनानां शिवपदप्राप्तिः	६–१५	४७५

चतुर्थे पादे मुक्तिस्वरूपनिरूपणम् ।

	सू.	पृ.
१ संपद्याविर्भावाधिकरणे, मुक्तस्य सहजस्वरूपाविर्भावः	१– ३	४८१
२ अविभागाधिकरणे, मुक्तस्य भोगतः ब्रह्मणा साम्यम्	४	४८३
३ ब्राह्माधिकरणे, आविर्भूतस्य चिन्मात्रतया न तस्य इतरगुणनिवृत्तिः	५– ७	४८५
४ सङ्कल्पाधिकरणे, मुक्तः सङ्कल्पमात्रसृष्टिः अनियन्त्रितः महेश्वर एव	८– ९	४८६
५ अभावाधिकरणे, मुक्तः स्वेच्छया सतनुरतनुश्च	१०–१४	४८९
६ प्रदीपवदावेशाधिकरणे, मुक्तस्य युगपत्कायव्यूहाधिष्ठातृत्वम्	१५–१५	४९३
७ जगद्व्यापाराधिकरणे, मुक्तस्य ब्रह्मणा भोगमात्रसाम्यम्	१७–२१	४९५
८ अनावृत्त्यधिकरणे, मुक्तानां संसारे न पुनरावृत्तिः	२२	५०१

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥सू०॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॥१॥

अतीतेऽध्याये सच्चिदानन्दस्वरूपे सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिस्वरूपलक्षणे सकलजगज्जन्माद्युपलक्षणे सर्वविलक्षणे सर्वात्मनि विरूपाक्षत्वकृष्णपिंगलत्वनीलकण्ठत्वादिविशिष्टलीलामंगलस्वरूपस्वभावे भवशिवशर्वमहादेवपरमेश्वरशब्दादिमुख्यवाचके परमकारुणिके परब्रह्मणि शिवे निखिलवेदांतवाक्यानां तदनुगुणानां स्मृत्यादीनां च तात्पर्येण समन्वयोऽभिहितः । इदानीमनेनाध्यायेन तस्य समन्वयस्य वेदांतविरुद्धस्मृतितर्कादिभिर्विरोधः परिह्रियते । प्रथमं सांख्यस्मृतिविरोधः परिह्रियते । अस्मिन् सर्वत्र पूर्वोक्तः समन्वयो विषयः । इह वैदिकसमन्व-

अथ शिवार्कमणिदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोरध्याययोः प्रतिपाद्यं संगतिसूचनार्थमुपन्यस्य उत्तराध्यायमवतारयति अतीतेऽध्याय इति । भगवता सूत्रकारेण 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति (ब्र०१.१.१.सू) ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय जगज्जन्मादिकं सच्चिदानन्दरूपत्वविग्रहविशेषविशिष्टत्वादिकं च ब्रह्मणो लक्षणं प्रदर्श्य प्रदर्शितलक्षणविशिष्टे तस्मिन्वेदांततदुपबृंहणस्मृत्यादीनां प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थोपपादनाय तेषां ब्रह्मण्येव तात्पर्येण समन्वयः प्रथमाध्यायेनाभिहितः न तु शिवे इत्याशङ्क्य 'परब्रह्मणि शिव' इति विशेषितम् । तस्य परब्रह्मत्वोपपादनाय ब्रह्मस्वरूपतटस्थलक्षणानां तत्रैव पर्यवसानं 'लीलामङ्गलस्वरूपस्वभाव' इत्यन्तैर्दर्शितम् । सर्वविधतदुपपादकोपलक्षणतया 'शिवभवे' त्यादि विशेषणं कृतम् । शिवस्य स्वोपासनानुगुणनिखिलफलप्रदानोन्मुखस्वभावत्वेन उपासनासिद्ध्यर्थमुपासकसौलभ्यं 'परमकारुणिक' इति विशेषणेन सूचितम् । तस्य समन्वयस्येति । तथा च समन्वये निरूपिते तस्य स्मृतितर्कादिभिः विरोधेनाक्षेपस्तत्समाधानं चावकाशं लभत इति समन्वयाध्यायानन्तर्यमस्याध्यायस्येति संगतिरिति भावः । 'स्मृतितर्कादिभि' रित्यादिशब्देन भूतभौतिकसृष्ट्यादिविषयस्मृतीनां परस्परविरोधः परिगृह्यते । समन्वयस्य संभावितसकलविरोधपरिहारोऽध्यायार्थ इत्यध्यायार्थैक्यमिति भावः । पादार्थभेदस्त्वग्रे प्रदर्शयिष्यते । प्रथमाधिकरणार्थमाह—प्रथममिति । अस्मिन्सर्वत्रेति । अस्मिन्नध्याये सर्वेष्वप्यधिकरणेषु प्रथमाध्यायव्यवस्थापितस्समन्वयो विषय इत्यर्थः । इहेति । इहाधिकरणे ब्रह्मविषयस्य वेदान्तसमन्वयस्य प्रधानविषयया कपिल-

यस्य सांख्यस्मृत्या संकोचोऽस्ति न वेति संदेहः। कथम्। ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वेदोऽभिधत्ते। कपिलस्मृतिः प्रधानस्य। कपिलो हि महातपस्वी। ततस्तद्वचनमपि प्रमाणमेव। वेदोऽपि भगवानखिलप्रमाणसार्वभौमः। स चाप्रामाण्यगंधमपि न सहते। तदनयोः कस्य केन बाध इति संशयप्राप्तिः। तत्र सांख्यस्मृतेरनवका-

---

स्मृत्या बाध्यत्वमन्यपरत्वेन नेयत्वलक्षणमस्ति न वेति संशय इत्यर्थः। ननु, नायं संशयः वेदान्तेष्वऽपि 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' 'अक्षरात्परतः पर' इत्यादौ प्रधानप्रसिद्धिसत्त्वेन सेश्वरसांख्यमते ब्रह्मप्रसिद्धिसत्त्वेन च विरोधाभावात् तत्सत्त्वेऽपि श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुत्या स्मृतिर्बाध्येत्यौदुंबरीस्पर्शसर्ववेष्टनस्मृत्यादिषु सम्प्रतिपन्नत्वाच्चेत्याक्षिपति —कथमिति। प्रथमस्याक्षेपस्योत्तरं ब्रह्मण इति। कपिलस्मृतिर्वेदान्तवत् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न प्रतिपादयति। वेदान्ताः कपिलस्मृतिवत् प्रधानस्य स्वतन्त्रकारणत्वं न प्रतिपादयन्ति इति अस्ति तावद्विरोध इति भावः। द्वितीयस्योत्तरमाह—कपिल इति। 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्ये' दिति कपिलस्य हिरण्यगर्भस्येव जायमानावस्थाप्रसृतपरमेश्वरकटाक्षलब्धाप्रतिघज्ञानातिशयत्वं प्रसिद्धम्। तथा तपोबलवशीकृतपरमेश्वरप्रसादलब्धसार्वज्ञ्यस्य कपिलस्य वचनमप्रमाणमिति वक्तुमयुक्तमिति सर्ववेष्टनस्मृत्याद्यपेक्षयास्ति विशेष इति भावः। 'तत्र सांख्यस्मृते' रित्यादिपूर्वपक्षभाष्यस्यायमाशयः। श्रुतिस्मृत्योर्न श्रुतिस्मृतित्वकृतं नियतं प्राबल्यदौर्बल्यं किं तु बलाबलवैपरीत्यकारणान्तराभावसापेक्षमौत्सर्गिकम्। अत एव 'वेदं कृत्वा वेदि' रिति पदार्थधर्मभूतक्रमविषयश्रुतितः 'क्षुत आचामे' दिति स्मृतेर्धर्मिभूतपदार्थविषयत्वं प्राबल्यकारणमस्तीति बलाबलवैपरीत्यमाश्रितम्। यथोक्तं वार्तिककारैः—'दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवानाश्रयो यदा। तदापि विपरीतत्वं शिष्टाकोपे यथोदितम्। अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः। दुर्बलैरेव बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितै' रिति। इहाप्यस्त्यग्निहोत्रादिधर्मविषयत्वेन सावकाशायाः श्रुतितो निरवकाशत्वं कपिलस्मृतेः प्राबल्यकारणम्। क्लृप्तं च सावकाशात् 'यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरंती'त्युपांशुस्वरविधाना'न्मन्द्रं प्रायणीयायामनुब्रूयात् मन्द्रतरमातिथ्याया'मिति प्रायणीयादिगतस्वरान्तरविधानस्य निरवकाशत्वेन प्राबल्यम्। तस्माद्यद्यपि श्रुतिस्मृत्योर्बलाबलमौत्सर्गिकम्। किं बहुना। स्मार्तश्रुत्यपेक्षयापि वैदिकं लिंगमात्रं बलवदित्युत्सर्गः। अत एव वार्तिके यत्र पुनः श्रुतिरानुमानुकी लिंगं प्रत्यक्षं तत्र कथं यथाश्रुति वैदिकलिंगविरोध इति प्रश्नमुद्भाव्य तत्र स्मृतेर्मूलान्तरमपि संभाव्यते न तु वैदिकलिंगस्येति तदेव बलवदित्यनुसर्तव्यमित्युक्तम्। तथाप्यत्र निरवकाशत्वरूपस्यापवादस्य सद्भावात् नात्रोत्सर्गः प्रवर्तते। सिद्धांतिनोऽपि हि 'अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाचे' त्यादिषु वाक्येषु श्रुतिलिंगादिपारदौर्बल्योत्सर्गो न प्रवर्तते। आकाशादिश्रुतितोऽनन्तत्वादिलिंगप्राबल्यहेतोरपवादस्य सद्भावादित्यभ्युपगन्तव्यम्। अपि च। सावकाशनिरवकाशत्वेनेव अव्यवस्थितार्थत्वव्यवस्थितार्थत्वमपि बलाबलवैपरीत्यकारणम्। अत एव 'यदृचास्तुवत तदसुरा अन्ववायन् यत्साम्नास्तुवत तदसुरा नान्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीते'त्यृक्सामस्तुतिविधिरूपयोरुपक्रमोपसंहारयोरश्व-

Herrn Geheimrath Otto Böhtlingk, Excellenz,
Mitglied der Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg,

Herrn Professor Dr. Georg Bühler
in Wien,

Herrn Professor Dr. Rudolf von Roth
in Tübingen,

den Gönnern und Förderern dieser Arbeit

in Verehrung und Dankbarkeit

gewidmet

vom Herausgeber.

Kâṭhaka steht, ohne dass uns ihr Name früher begegnet, so lag es in der That nahe, zu vermuthen, dass wir das dem Kâṭhaka so nah verschwisterte Kâlâpaka in der Mâitrâyaṇî Saṃhitâ vor uns haben, und dass also dieselbe Schule, welche sich früher nach Kalâpin nannte, später den Namen der Mâitrâyaṇîya's angenommen habe (vgl. darüber Ztschr. DMG. XXXIII S. 202 flg.)

Hierauf weist nun noch ein ganz bestimmtes Zeugniss bedeutungsvoll hin.

Im Nirukta (10, 5) wird neben dem Kâṭhaka nur noch ein brâhmaṇa-artiges Werk mit Namen genannt, nämlich das sogenannte Hâridravika (s. Weber, Ind. Lit. II. Aufl. S. 97). Durga sagt zu dieser Stelle, dass Haridru und seine Schule zur Mâitrâyaṇî Çâkhâ gehören: hâridravo nâma mâitrâyaṇîyânâṃ çâkhâbhedaḥ. Dies stimmt auch zu der Angabe des Caraṇavyûha, demgemäss die Hâridravîyâḥ eine der sieben Unterabtheilungen der Mâitrâyaṇî Çâkhâ bilden: tatra Mâitrâyaṇîyâ nâma sapta bhedâ bhavanti: Mânavâ Vârâhâ Dundubhâç Châgeyâḥ Çyâmâḥ Çyâmâyanîyâ Hâridrâvîyâç ceti (s. Weber, Ind. Stud. III, S. 258). Dieselbe Angabe findet sich nach Roth im Comm. zu den Gṛhyasûtren des Pâraskara (s. Roth, Nirukta S. XXIII). — Nun wird aber im Schol. zu Pâṇini 4, 3, 104 Haridru ein Schüler des Kalâpin genannt, und in der Kâçikâ finden wir zu diesem Sûtra folgenden Vers:

haridrur eshâṃ prathamas tataç chagalitumburû |
ulapena caturthena kâlâpakam ihocyate ||

Hier wird also Haridru ein Kâlâpa genannt, während er nach den obigen Zeugnissen ein Mâitrâyaṇîya sein soll. Dieser scheinbare Widerspruch löst sich aber, sobald wir denselben im Lichte unserer Hypothese betrachten, dass eben die Mâitrâyaṇîya's mit den Kâlâpa's zusammenfallen. Auch die Chagalinaḥ, welche sowohl nach der Kâçikâ als nach dem Schol. zu Pâ. 4, 3, 104 Schüler des Kalâpin sind, werden wir dann in den Châgeyâḥ (Châgaleyâḥ) wiedererkennen, die nach dem Caraṇavyûha ebenfalls zu den Mâitrâyaṇîya's gehören (s. Weber Ind. Lit. II. Aufl. S. 106 Anmerk.; Ind. Stud. III, S. 258). —

Hinsichtlich des Namens der Mâitrâyaṇîya's, welcher, wie gesagt, in den älteren Schriften nicht vorkommt, habe ich die Vermuthung ausgesprochen, dass hierbei eine Beziehung zum Buddhismus und seinen Heiligennamen im Spiele gewesen (s. das Nähere Ztschr. DMG. XXXIII, S. 204 flg.) Man erinnere sich nur des Pûrṇa Mâitrâyaṇîputra, welcher ein Schüler des Buddha genannt wird, und vor Allem des zukünftigen Messias der Buddhisten, des Mâitreya. Hiermit

stünde dann ferner in Einklang die von Weber (Ind. Lit. II. Aufl. S. 107) dargelegte Beziehung der Mâitryupanishad zum Buddhismus. Besonders hervorzuheben ist endlich, dass Bâṇa's Harshacarita von einem zum Buddhismus übergetretenen Mâitrâyaṇîya Divâkara berichtet und Bhâu Dâji dazu die Bemerkung macht (Journal Bombay Branch R. A. S. X, 40), dass noch jetzt Mâitrâyaṇîya Brâhmaṇa's bei Bhaḍgâon am Fusse des Vindhya leben, mit denen andere Brâhmaṇa's nicht zusammen essen; the reason may have been the early Buddhist tendencies of many of them (s. Weber, Ind. Lit. II. Aufl., S. 109 Anmerk.) Dies ist denn wohl auch ein Hauptgrund für die allmälige Verdrängung und Unterdrückung der Mâitrâyaṇîya-Schule gewesen. —

Das hervorragende Alter der Mâitrâyaṇî Saṃhitâ ist in erster Linie durch eine Reihe bemerkenswerther Wörter und Formen sichergestellt, die uns von den Grammatikern, von Pâṇini, dem Mahâbhâshya, Dhâtupâṭha und Nirukta überliefert werden, oft mit dem ausdrücklichen Zusatz, dass sie vedisch seien, und die bisher noch nicht nachzuweisen waren. Einiges davon habe ich auch im Kâṭhaka gefunden, was ich jedes Mal ausdrücklich bemerke.

Die Wurzel *stigh* (vgl. griech. στείχω, deutsches steigen u. dgl.), nur aus Dhâtup. 27, 18 bekannt, wo es in der Bedeutung âskandane „angreifen" aufgeführt wird, liess sich nachweisen Mâitr. S. 2, 1, 12 in den Formen *prastiṅnoti* und *prastiṅnuyât*; ferner 1, 6, 3 in dem Infinitiv *atishṭigham* und — mit leichter Emendation — in dem desiderativen Particip *atitishṭighishan* (s. Ztschr. DMG. XXXIII S. 194. 195).

Sehr bemerkenswerth waren ferner mehrere periphrastische Verbalformen: *abhyutsâdayâmakar* Mâitr. S. 1, 6, 5; *prajanayâmakar* Mâitr. S. 1, 6, 10; 1, 8, 5; und namentlich das als grammatisches Unicum dastehende *pâvayâṃkriyât* Mâitr. S. 2, 1, 3; alle bei Pâ. 3, 1, 42 aufgeführt.

vâstva zum Hause gehörig, nach Pâ. 6, 4, 175 vedisches Adj., findet sich Mâitr. S. 2, 2, 4.

sâḍhyâi, ved. Infin. von sah, nach Pâ. 6, 3, 113; findet sich Mâitr. S. 1, 6, 3.

manâyî Weib des Manu, nach Pâ. 4, 1, 38; steht Mâitr. S. 1, 8, 6 a. A.

kusitâyî, fem. zu kusitâ, ein böser weiblicher Dämon, Pâ. 4, 1, 37 angeführt; findet sich Mâitr. S. 2, 1, 11; 3, 2, 6.

âryakṛtî, eigenthümliches Fem. zu âryakṛta, von einem Arier verfertigt, als vedisch angeführt Pâ. 4, 1, 30, vom Schol. durch âryakṛtâ iti loke erläutert; findet sich

Vorrede.

Es ist mir eine angenehme Pflicht, für alle Hülfe, welche mir bei der Ausarbeitung dieses Werkes von den verschiedensten Seiten zu Theil geworden, meinen Dank an dieser Stelle öffentlich auszusprechen.

In erster Linie fühle ich mich dem Hohen Ministerium der Volksaufklärung zu St. Petersburg verpflichtet, welches mich, durch die Verleihung eines Reisestipendiums auf mehrere Jahre, in den Stand gesetzt hat, meine Arbeit ungestört ausführen zu können. Insbesondere sage ich meinen wärmsten Dank S. Excellenz, dem Herrn Staatssekretär Senateur A. A. v. Saburow, dessen gütiger Verwendung ich diese werthvolle Unterstützung verdanke. —

Die Anregung zu dem vorliegenden Werke und die erste Förderung bei demselben verdanke ich meinem hochverehrten Lehrer, Herrn Professor R. v. Roth in Tübingen, der mir die Bühler'sche Handschrift zugänglich machte, welche damals (1876) ausser der Haug'schen die einzige in Europa vorhandene war.

Herr Professor Bühler hat mir nicht nur seine eigene Handschrift schon seit einer Reihe von Jahren zur Benutzung überlassen, sondern seiner unermüdlichen Thätigkeit ist auch die Auffindung der meisten Handschriften, insbesondere der ältesten und werthvollsten, sowie auch des Padapâtha zu danken. Ohne ihn wäre es kaum möglich gewesen, diese Edition zu Stande zu bringen. Auch hat er ausserdem durch viele einzelne Bemerkungen und Mittheilungen, sowie durch seine freundliche Verwendung in Indien, die Arbeit wesentlich gefördert.

Reiche Belehrung und Förderung mannichfachster Art ist mir während eines längeren Aufenthaltes in Jena durch Herrn Geheimrath Böhtlingk und Herrn Professor Delbrück zu Theil geworden; eine Förderung, welche — weit über

die Grenzen der vorliegenden Arbeit hinausreichend — für alle Zeit mich zum herzlichsten Danke verpflichtet. —

Herr Professor A. Weber in Berlin hat sich gleichfalls durch Vermittelung werthvoller Handschriften und wiederholte anderweitige Unterstützung und Belehrung ein wesentliches Verdienst um die vorliegende Arbeit erworben, wofür ich ihm hiermit meinen besten Dank sage.

Mit hochachtungsvoller Dankbarkeit muss ich ferner der Liberalität der englischen Regierung Erwähnung thun, durch welche mir alle in ihrem Besitz befindlichen Mss. der Mâitrâyaṇî Saṃhitâ zugesandt worden sind. Speziell habe ich dabei zu danken: Herrn Oberbibliothekar R. Rost am India Office in London, Herrn K. M. Chatfield, Director of Public Instruction, in Bombay, Herrn Griffith, Director of Public Instruction N.W. Provinces, in Benares, Herrn Bâbu Râjendralâla Mitra, Ehrenmitglied der Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, in Calcutta, und Herrn Registrar Petersen an der Universität Bombay.

Aufrichtigen Dank sage ich endlich der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, die mich bei den Vorarbeiten zu diesem Werke durch die Mittel der Bopp-Stiftung unterstützt hat, sowie vor Allem auch dem Vorstande der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, welcher den Druck des Werkes auf Kosten dieser Gesellschaft beschlossen und so erst das Erscheinen desselben überhaupt ermöglicht hat. —

JENA, den 6. Juli 1881.

Dr. Leopold v. Schroeder.

Inhalt der Einleitung.

§. 1. Die Stellung der Mâitrâyaṇîya-Schule unter ihren Verwandten; ihr Alter und ihre Bedeutung.

§. 2. Die geographische Frage.

§. 3. Besonderheiten der Mâitrâyaṇî Saṃhitâ in Bezug auf Lautgesetze und Accentbezeichnung.

a) Lautgesetze.

b) Accentbezeichnung.

§. 4. Kritisches Material für die vorliegende Ausgabe.

a) Die Handschriften.

b) Die verwandten Texte.

§. 5. Bemerkungen über die Art der vorliegenden Ausgabe.

a) Orthographie.

b) Interpunktion.

c) Behandlung des Textes.

d) Die Varianten.

e) Die Verse.

Schluss.

Einleitung.

§. 1.

Die Stellung der Mâitrâyaṇîya-Schule unter ihren Verwandten; ihr Alter und ihre Bedeutung.

Unter den verschiedenen Schulen des schwarzen Yajurveda, die von den indischen Schriftstellern namhaft gemacht werden, sind bis jetzt nur fünf, von welchen wir mit Bestimmtheit behaupten können, dass sie eine besondere Saṃhitâ besessen haben [1]). Von diesen ist bisher nur das kanonische Buch der Tâittirîya's, die sogenannte Tâittirîya-Saṃhitâ, im Druck bekannt geworden. Man hat sich daher gewöhnt, diese Saṃhitâ als den schwarzen Yajurveda κατ' ἐξοχήν zu betrachten, wozu aber in der That durchaus kein Grund vorhanden ist. — Von einer anderen Schule, den sogenannten Âtreya's ist uns nur die Anukramaṇî ihrer Saṃhitâ, nicht aber diese selbst erhalten (s. Weber, Ind. Lit. II. Aufl. S. 97 flg.). In näherem Zusammenhang unter einander stehen endlich die noch übrigen drei Werke: a) Die Saṃhitâ der Kaṭha's, das vollständig erhaltene sogenannte **Kâṭhaka**, von welchem unter den europäischen Bibliotheken bisher nur die Berliner ein Exemplar besitzt[2]); sodann b) die Kapishṭhala-Kaṭha-Saṃhitâ, von welcher mir durch Professor Weber's Freundlichkeit ein modernes Manuscript vorliegt, aus umfänglichen Fragmenten bestehend, das einzige, welches meines Wissens bisher

1) Manche Yajus-Schulen haben sich wohl nur auf Abfassung von Brâhmaṇa's und Sûtra's beschränkt; andere mögen ihre besonderen Saṃhitâ's besessen haben, doch sind dieselben entweder zu Grunde gegangen oder doch noch nicht aufgefunden.

2) Ueber ein fragmentarisches Ms. des Kâṭhaka aus Kaçmîr, mit Spuren von Accenten, berichtet Bühler, Detailed Report of a tour in search of Sanskrit Mss. made in Kaçmîr, Rajputana, and Central India (Extra number of the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society), Bombay-London, 1877 p. 36. — Weitere Exemplare dieses Werkes in Indien notirt G. Oppert in seinem neu erschienenen Katalog.

nach Europa gekommen ist [1]); und endlich c) die Saṃhitâ der Mâitrâyaṇîya's, meist Mâitrâyaṇî Saṃhitâ genannt, deren erstes Buch nachstehend dem Leser vorgelegt wird.

In welchem Verhältniss nun diese Werke und die Schulen, aus welchen sie hervorgegangen, zu einander stehen, was sich über das Alter und die Bedeutung derselben sagen lässt, — diese Fragen sind zum Theil schon früher von mir behandelt.[2])

Die oben erwähnte Anukramaṇî der Âtreya-Schule macht die Angabe, dass Tittiri, der Stifter der Tâittirîya-Schule, ein Schüler des Yâska Pâiṅgi gewesen sei, welcher wieder ein Schüler des Vâiçampâyana sein soll, dessen Name an der Spitze der Yajurveda-Tradition erscheint. Tittiri hatte wiederum den Ukha zum Schüler und dieser den Âtreya, nach welchem sich die Âtreya-Schule benennt, (vgl. Weber, Ind. Lit. II. Aufl. S. 100). Hiernach wäre also Tittiri der Schüler eines Schülers jenes berühmten Vâiçampâyana, während Âtreya der Zeit nach noch tiefer herabgerückt wird. Dagegen wird Kaṭha, der Stifter der Kaṭha-Schule, ebenso wie Kalâpin, schon von Patañjali als ein direkter Schüler des Vâiçampâyana bezeichnet (s. Weber, Ind. Stud. XIII S. 437). Diese Angaben wollen jedenfalls soviel besagen, dass die Schule der Kaṭha's älter sei, als die der Tâittirîya's und Atreya's. Zu dieser Annahme stimmt denn auch die Thatsache auf's Beste, dass das Kâṭhaka neben dem Hâridravika das einzige brâhmaṇa-artige Werk ist, welches schon in Yâska's Nirukta citirt wird. Die hervorragende Bedeutung dieser Schule sieht man ferner aus der stark hervortretenden Berücksichtigung, welche dieselbe bei Pâṇini, im Mahâbhâshya u. a. erfährt. Patañjali bezeugt ihren weitreichenden Einfluss insbesondere noch durch den Satz: grâme grâme kâlâpakaṃ kâṭhakaṃ ca procyate „in jedem Dorfe wird das Kâlâpaka und das Kâṭhaka verkündigt." (s. Weber, Ind. Stud. XIII, S. 440.) Dazu stimmt auch die Erwähnung der Kaṭha's im Râmâyaṇa 2, 32, 18. 19 (Schlegel). Diese Schule zerfiel in drei Unterabtheilungen: 1) die eigentlichen Kaṭha's, deren Saṃhitâ eben in dem sogenannten

---

1) Näheres darüber s. weiter unten.

2) Es wird sich nicht vermeiden lassen, Manches von dem früher Gesagten hier zu wiederholen, da ich nicht voraussetzen darf, dass die Benutzer dieser Ausgabe meine früheren Abhandlungen stets zur Hand haben, und Vieles aus denselben hier doch unentbehrlich ist.

Kâṭhaka vorliegt; 2) die Kapishṭhala-Kaṭha's, denen die Kapishṭhala-Kaṭha-Saṃhitâ angehört; 3) die Prâcya-Kaṭha's. —

Die Mâitrâyaṇî Saṃhitâ steht nun, wie ich bereits früher gezeigt habe, in nahem Verwandtschaftsverhältniss zu dem Kâṭhaka. Dies erhellt schon aus der Uebereinstimmung in einer ganzen Reihe bemerkenswerther Wörter und Formen, die sich bloss in diesen Werken nachweisen liessen. Ich verweise in dieser Hinsicht auf meine früheren Abhandlungen (Ztschr. DMG. XXXIII, S. 190 flg. und Monatsberichte d. Berl. Akad. d. Wiss., Juli 1879, S. 683 flg.) und führe nur Einiges beispielsweise an. So die eigenthümliche Wurzel kçâ, welche nach den Grammatikern (Pâ. 8, 3, 35, Sch.; 2, 4, 54 Sch.; VS Prât. 4, 164) für khyâ und caksh gebraucht werden soll. Sie war früher nur aus dem Kâṭhaka belegt (so Kâṭh. 7, 7; 7, 8; 7, 10; 19, 3 anukçâtyâi für anukhyâtyâi; 26, 12 anukçâtar für anukhyâtar), findet sich nun aber auch in der Mâitr. S. reichlich vertreten (so 1, 2, 13; 1, 3, 9; 1, 6, 7; 1, 8, 9; 2, 7, 2; 2, 7, 8; 3, 1, 3 u. 4; 4, 2, 7 u. dgl. m.[1]) Ebenso liess sich z. B. die Wurzel plây, plâyate=prâyate (i c. pra; s. Pâ. 8, 2, 19) in Mâitr. S. 1, 10, 14 a. A.; 1, 10, 16; 3, 9, 1 a. A. und 4, 6, 8 a. A. nachweisen, und war auch Kâṭh. 36, 10 und 36, 8 unzweifelhaft zu restituiren, sonst aber nicht belegt (s. Monatsber. S. 695), u. dgl. m. —

Der nahe Zusammenhang der Mâitrâyaṇî Saṃhitâ und des Kâṭhaka tritt auch darin deutlich zu Tage, dass Pâṇini wiederholt die Formen gerade dieser beiden Saṃhitâ's in seinen Sûtren neben einander anführt. So finden wir z. B. Pâ. 4, 1, 37 das merkwürdige kusitâyî aus Mâitr. S. 2, 1, 11 neben dem kusidâyî aus Kâṭh. 10, 5 (s. Ztschr. DMG. XXXIII S. 189. 197). Ferner Pâ. 3, 1, 42 die singulären Formen abhyutsâdayâmakar, prajanayâmakar, pâvayâṃkriyât, vidâmakran[2]) aus Mâitr. S. neben dem entsprechend gebildeten, sonst unbelegten, ramayâmakar aus Kâṭh. 7, 7 (s. Monatsber. S. 681 und vgl. auch weiter unten). — Es lässt sich ferner anführen, dass das Kâṭhaka und die Mâitrâ-

---

1) Die Form vikçâya für vikhyâya (in dem Verse vikçâya cakshushâ tvam abhitishṭha pṛtanyataḥ) wird ausdrücklich erwähnt im Commentar zu VS Prât. 4, 164 (s. Weber, Ind. Stud. IV, S. 272). Man findet sie Mâitr. S. 2, 7, 2. Der Comm. zu VS. Prât. 4, 164 schreibt ausdrücklich die Form kçâ den Caraka's zu, zu welchen ja Kaṭha's und Mâitrâyaṇîya's gehören, während die Mâdhyandina's khyâ gebrauchen (s. Weber a. a. O. S. 273).

2) Das letztere Wort ist nicht ausschliesslich der Mâitr. S. eigen, vgl. z. B. auch TBr. 1, 3, 10, 3.

yaṇî Saṃhitâ auch darin übereinstimmen, dass ihnen die in der Tâittirîya-Saṃhitâ üblichen Zerdehnungen iy und uv abgehen. Auch die Bezeichnung des primären Svarita ist eine ähnliche (Ztschr. DMG. XXXIII S. 182; Monatsber. S. 680). Zu diesen schon früher angeführten Thatsachen stimmt nun auch die von Jolly nachgewiesene Verwandtschaft des Kâthakagṛhyasûtra mit dem Mânavagṛhyasûtra der Mâitrâyaṇîya's (s. Jolly, das Dharmasûtra des Vishnu und das Kâṭhakagṛhyasûtra, Sitzung der philos. philol. Klasse der Münchener Akad. d. Wiss. vom 7. Juni 1879, S. 75 flg.). Im Caraṇavyûha endlich werden die Mâitrâyaṇîya's als ein Zweig der Caraka's aufgeführt, zu welchen auch die Kaṭha's gehören. —

So entschieden aber auch das Werk selbst sein hohes Alter, sowie seine Beziehung zum Kâṭhaka bekundet, so kommt doch der Name der Mâitrâyaṇî Saṃhitâ und der Mâitrâyaṇîya's in älterer Zeit nicht vor. Dagegen erscheint die Schule des Kaṭha in der alten Zeit auf's Engste verbunden mit den Kâlâpa's, der Schule des Kalâpin, welcher, wie schon erwähnt, ebenso wie Kaṭha ein direkter Schüler des Vâiçampâyana gewesen sein soll. Wiederholt treten die Namen dieser beiden Schulen zum Compositum verbunden als eine Einheit auf. So finden wir kaṭhakâlâpâḥ an der oben erwähnten Stelle des Râmâyaṇa (2, 32, 18 Schlegel), wo es heisst, dass sie damals in Ayodhyâ (Oude) in hohen Ehren standen. Sodann kaṭhakâlâpam Pâ. 2, 4, 3 Sch. und Patañjali zu dem Sûtra; kaṭhakâlâpâḥ ebenda, sowie gaṇa kârtakâujapâdi zu Pâ. 6, 2, 37. Ferner kâlâpakam neben kâṭhakam Pâ. 4, 3, 126 Sch. und 4, 2, 46 Sch.; kâlâpa neben kaṭha als N. pr. Mhbh. 2, 113; kalâpa neben kaṭha Pâ. 1, 3, 49 Sch.; kalâpî neben kaṭhî Pâ. 4, 1, 63 Sch.; katarakaṭhaḥ neben katamakalâpaḥ Pâ. 2, 1, 63 Sch. Von besonderem Interesse bleibt endlich die schon oben angeführte Stelle des Mahâbhâshya, der gemäss das Kâlâpaka und das Kâṭhaka in jedem Dorfe verkündigt wurden — so verbreitet müssen die beiden eng verbundenen Schulen gewesen sein (s. Weber, Ind. Stud. XIII, S. 440). — Da nun in späterer Zeit die Kâlâpa's und das Kâlâpaka ganz verschwunden sind[1]), die Mâitr. S. aber gerade in diesem nahen Verwandtschaftsverhältniss zum

1) Dass im Caraṇavyûha die Kâlâpa's unter den Sâman-Schulen auftreten, darf nicht als eine Thatsache betrachtet werden; es war dies eine Vermuthung von Weber, der kâlâpâḥ für das handschriftliche kâlopâḥ lesen wollte (s. Ind. Stud. III, S. 273; I, 61); aber auch die Handschrift des Caraṇavyûha, über welche Burnell in seinem „Classified Index to the Sanskrit Mss. in the Palace at Tanjore" berichtet, sowie die mir vorliegende Handschrift lesen kâlopâḥ, und diese Form werden wir wohl zunächst an der betreffenden Stelle beibehalten müssen.

शस्त्वेन प्रबलत्वात् वेदस्य धर्मेण सावकाशतया दुर्बलत्वादनवकाशया स्मृत्या वेदस्य संकोचो युक्त इति चेद्वदति पूर्वपक्षी वयमपि नेति वदामः। कथम्?

प्रतिग्रहेष्टिगतयोरिव प्राप्तस्य प्राबल्यदौर्बल्योत्सर्गस्य 'यद्वाचास्तुवते' त्यादीनामसुरागमहेतुतया निन्द्यता उत वशीकर्तुमशक्यानामसुराणामऽपि वशीकरणहेतुतया स्तुत्यता इति संदेहावकाशसद्भावेन उपक्रमस्याव्यवस्थितार्थत्वं सामविधिपरत्वेनोपसंहारस्य व्यवस्थितार्थत्वं चापवादकमस्तीत्युपसंहारानुसारेण उपक्रमस्य निंदापरत्वमाश्रितम्। अस्त्यत्र तदपि बलाबलवैपरीत्यकारणम्। अतिगंभीरा हि वेदांताः स्वल्पमतीनामशक्यार्थनिश्चयाः। 'कश्छंदसां योगमावेद धीर' इति श्रुत्यैव च वेदानामशक्यार्थनिश्चयत्वमुक्तम्। विशिष्य च वेदांतवेद्यस्य जगत्कारणस्याशक्यनिर्णयत्वं 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचदियं विसृष्टिर्यत आबभूवेति' प्रतिपादितम्। वादिनां च वेदांतार्थे भूयसी विप्रतिपत्तिर्दृश्यते। एवमव्यवस्थितार्था वेदान्ताः। कपिलस्मृतिस्तु प्रधानकारणत्वैकविषया व्यवस्थितार्था। तस्माद्व्यवस्थितार्थया कपिलस्मृत्या उपबृंहणीया वेदान्ता अपि तदेकविषया इत्येव युक्तम्। न च, ब्रह्मैककारणत्ववादिन्यो मनुस्मृत्यादयोऽपि व्यवस्थितार्थाः। 'यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषज' मिति मनोरप्याप्ततमत्वं श्रुतिप्रसिद्धम्। अतो मनुस्मृत्यादिभिरुपबृंहणं भवेदिति वाच्यम्। धर्मप्रतिपादनपराणां स्मृतीनां कर्मकांडोपबृंहणेन सावकाशत्वात्। अत एव मनोराप्ततमत्वं कर्मकांडादावेव वर्ण्यते न तु कपिलस्येव वेदांतभागे। तस्मादनवकाशकपिलस्मृत्यनुसारेण वेदांतानामर्थनयनं युक्तम्। सैन्यस्य प्रतिपक्षजेतृत्वं राज्ञीव प्रधानस्य जगद्रचयितृत्वं पुरुषे समारोप्य वेदांतेषु ब्रह्मकारणवादाः प्रवृत्ताः इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—वयमपीति। अयमाशयः। मन्वादयस्तावत् ब्रह्मण एव जगत्कारणतां स्मरन्ति। ते च बहवः। न तु कपिलतदाशयासुरिपंचशिखादिवत् कतिपये स्वस्वप्रतीयमानवेदान्तार्थानुवर्त्तिनः शाक्यादिवत् तद्विरुद्धार्थवादिनः। तत्र च मनो 'र्यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषज' मिति श्रुतौ 'यत्किंचे' ति वीप्सासमानार्थेन शब्देन 'भेषज' मित्युक्त्या च स्वोक्ते सर्वस्मिन्नर्थे भ्रांतिविप्रलंभराहित्यं दर्शितम्। कपिले तु ज्ञानमात्रमुक्तम्। तत् कतिपयविषयज्ञानवत्त्वेनापि चरितार्थम्। न सर्वथा भ्रांतिप्रतिक्षेपकम्। न वा सांख्यवक्तैव कपिलः श्वेताश्वतरमन्त्रेणानूदित इत्यत्र प्रमाणमस्ति। 'यद्वै किंच मनुरवद' दित्यत्र स्मृतिवक्तैवानूदित इत्यत्र प्रमाणं वक्तृत्वेनानुवादः। न हि मानवधर्मशास्त्रव्यतिरेकेण मनुवक्तृकः कश्चित् ग्रन्थः प्रसिद्धोऽस्ति। मन्वनुवर्तिनश्च सर्वेऽपि स्मर्तारः। अत एव स्मृतिषु संगृहीतस्य सर्वस्याऽपि धर्मजातस्य 'मानवो धर्म' इति पुराणेषु प्रसिद्धिर्दृश्यते। 'मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यते।' इति च स्मर्यते। याज्ञवल्क्यादीनामपि वेदांतनिष्णातत्वं बृहदारण्यकादिषु प्रसिद्धम्। तस्मादाप्ततमबहुप्रणीताभिरुपबृंहणीयानुगुणाभिर्मन्वादिस्मृतिभिरेव वेदांतानामुपबृंहणं युक्तं न त्वतथाभूतया कपिलस्मृत्या। नन्वनवकाशा कपिलस्मृतिः किं 'मप एव ससर्जादा' वित्यादयो मन्वादयस्सावकाशाः। कर्मविधिभिस्सावकाशा इति चेन्न। कर्मणां ब्रह्माराधनरूपत्वेन तद्विधीनामपि ब्रह्मप्रधानत्वात्। कूर्मपुराणे व्यासगीतासु स्मृत्युक्तसकलाचारनिरूपणानंतर 'मित्येष मानवो धर्मो युष्माकं कथितो मया। महेश्वराराधनाय यज्ञयोगश्च शाश्वतः।'

अन्यासां वेदाविरोधिनीनां मन्वादिस्मृत्यादीनामनवकाशदोषप्रसङ्गात्। 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्' इत्यादिना 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिसिद्धब्रह्मकारणत्ववादिनीभिर्मन्वादिस्मृतिभिस्तद्विरुद्धाभिधायिन्या अनुमेयश्रुतिमूलायाः साङ्ख्यस्मृतेरेव बाधः प्रामाणिकजनपरिग्राह्य इति ॥

॥ सू ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां च मन्वादीनां सर्वज्ञानां स्मृतिषु कपिलदृष्टस्य प्रधानकारणत्वादेरनुपलब्धेः प्रधानस्मृतिरनागममूलैवेति वक्तुं युक्तम् । अतः साङ्ख्यस्मृत्या समन्वयस्य न संकोचः ॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

इत्यन्त उपसंहारात्। न तु कर्मणां ब्रह्मानाराधनत्वेऽपि वेदान्तानामुपबृंहणं कर्तुमयुक्तम् । एतेन वेदान्तानां सावकाशत्वाव्यवस्थितार्थत्वशंकापि निरस्ता। कर्मविधिसमभिव्याहाराभावेन तत्स्तावकतया सावकाशत्वासिद्धेः उपासनाविधिसमभिव्याहारसत्त्वेऽपि तत्समभिव्याहाररहितस्मृत्यादिगतस्वतन्त्रब्रह्मकारणवादोपबृंहणीयानां तेषामुपासनाविधिविषयस्तावकतयाऽपि सावकाशत्वासिद्धेः निरपेक्षतया विभ्रमविप्रलंभमूलत्वेनापि सावकाशत्वासिद्धेः अनादिमीमांसासिद्धैर्न्यायैरासतमबहुमुनिप्रणीतानुगुणस्मृतीतिहासपुराणरूपैरुपबृंहणैश्चार्थाव्यवस्थित्यसिद्धेश्च । तस्मात्सांख्यस्मृत्यनुसारेण न वेदान्तानामन्यथानयनं कार्यं प्रत्युत स्मृत्यादितदुपबृंहणीयवेदान्तानुसारेण सांख्यस्मृतितदनुसारिणोरेव बाधः स्वीकार्य इति । 'अप एव ससर्जादा' वित्यादीनि मनुस्मृतिवचनानि 'संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणे (२-४-१७) व्याकरिष्यन्ते । ननु, योगप्रभावसाक्षात्कृतसकलवेदार्थतत्वदर्शी कपिल एव न तु कर्मानुष्ठानव्यग्रा मन्वादयः । अतः कपिलस्मृत्यैव वेदान्तानामुपबृंहणं युक्तमित्याशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू० ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ यदि प्रधानकारणवादो वेदान्तार्थोऽभविष्यत् तदा वेदार्थतत्वनिर्णयप्रकरणेषु मन्वादीनां स्मृतिष्वपि निबन्ध उपालप्स्यत । न चोपलभ्यते । कर्मानुष्ठानव्यग्राणां मन्वादीनां योगानुष्ठानं न सार्वज्ञ्यसंपादकमिति चेन्न । कपिलस्य योगांगकर्मानुष्ठानाभावात्तदीययोगस्यैव वैकल्यप्रसंगेन तस्याऽपि कर्मानुष्ठानपरत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे–इतरेषामिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति–अत इति ॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥

सू० ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । इतरेषां चानुपलब्धेः॥२॥

उक्तस्समन्वयोऽयं कपिलस्मृतिवैशसादुपेक्षार्हः । धर्मेण सावकाशाद्वेदात्प्रबला हि सा निरवकाशा ॥ ८७ ॥
सन्ति स्मृतयोऽन्याः खलु शिवकारणतैकतात्पर्याः । वेदानुरोधिनीभिर्बह्वीभिस्ताभिरेव सा बाध्या ॥ ८८ ॥

इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ सूत्रार्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वेशो यत्र सर्वात्मनि परमशिवे सर्वशक्ते सहाये
सर्वासां वेदवाचामनुगुणबहलस्मृत्युपष्टंभभाजाम् ।
ऐदंपर्येण निष्ठा लसति सुघटिता तद्विरोधापनुत्त्या
निर्बाधा शाणलीढा मणिरिव स विभुश्शोधयेन्मे मनीषाम् ॥

सू ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॥१॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥२॥

भगवत्पादमते, प्रथमाध्यायेऽभिहितस्य जगत्कारणे सर्वज्ञे जिज्ञास्येऽद्वितीये परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयस्य स्मृत्यादिविरोधपरिहारोऽनेन क्रियत इत्यनयोरध्याययोर्विषयविषयिभावसंगतिः । पूर्वमतिदेशाधिकरणे प्रधानवदण्वादीनामप्यशब्दत्वमभ्यधायि । अधुना प्रधानस्य स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाक्षिप्य परिहरति-**सू ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यादि ।** उक्तसमन्वयः सांख्यस्मृत्या विरुध्यते उत नेति संदेहः । महर्षिप्रणीतप्रधानकारणवादिस्मृतीनामनवकाशरूपदोषप्रसंगात्समन्वयो विरुध्यत इति तदनुगुणतयैव श्रुतिसमन्वयो नेय इति **पूर्वपक्षः ।** चेतनकारणत्ववादिनीनामन्यासां स्मृतीनामनवकाशरूपदोषप्रसंगात्, स्मृतिद्वयविरोधे श्रुत्यविरुद्धस्मृतेरेव प्राबल्याच्च, श्रुतिविरुद्धाप्रमाणसांख्यस्मृत्या उक्तसमन्वयो न कदापि विरुध्येतेति **सिद्धान्तः ।** इतश्च सांख्यस्मृतेरनवकाशो न दोष इत्याह—**सू ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ इतरेषाम्**=सांख्यस्मृतिप्रसिद्धानामन्येषां महदादितत्वानाम् । **अनुपलब्धेः**=लोके वेदे चानुपलभ्यमानत्वाच्च सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यान्न तस्या अनवकाशो दोष इत्यतस्तदेकदेशप्रधानस्मृतेरप्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रायः समानमेव । द्वितीयसूत्रार्थवर्णनप्रक्रिया परं भिद्यते । तथा **हि**–पूर्वोक्तसमन्वयस्य सांख्यस्मृत्या संकोचोऽस्ति वा न वेति संदिह्य धर्मेण सावकाशाद्वेदादनवकाशायास्सांख्यस्मृतेः प्रबलतया तया वेदस्य संकोचो युक्त इति पूर्वपक्षं कृत्वा वेदाविरोधिनीनामन्यासां मन्वादिस्मृतीनामनवकाशदोषप्रसंगात्प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धब्रह्मकारणवादिन्या स्मृत्या अनुमेयश्रुतिमूलायास्सांख्यस्मृतेरेव बाधो युक्त इति सिद्धान्तं चाभिधाय द्वितीयसूत्रार्थः परमन्यथा वर्णितः । इतरेषां मन्वादीनां स्मृतिषु कपिलदृष्टस्य प्रधानकारणत्वादेरनुपलब्धेः प्रधानस्मृतिरप्रामाणिकीत्यतः कपिलस्मृत्योक्तसमन्वयस्य नास्ति संकोच इति ॥

रामानुजमते, श्रीकण्ठमतान्न वैलक्षण्यमिति न पृथक्प्रतन्यते ।

आनन्दतीर्थमते, अस्मिन्नध्याये प्रथमाध्यायप्रतिपादितसमन्वयस्य युक्तिसमयश्रुतिसयुक्तिकश्रुत्यवलंबनं विरोधचतुष्टयं क्रमात्पादचतुष्टयेन परिहरिष्यते । तत्र जगदेककारणे निखिलगुणपरिपूर्णे नारायणे प्रतिपादितस्समन्वयो न सिध्यति । शैवकापिलहैरण्यगर्भादिस्मृतीनां शिवादिप्रणीतानां निरवकाशत्वेन तद्विरोधिनीनामपौरुषेयतया घुणाक्षरकल्पानां श्रुतीनामेवान्यथानेयत्वेन निरवकाशप्रबलतरस्मृतिविरोधेन श्रुत्यप्रामाण्यदोषप्रसंगात् । इति **पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु,** प्रसिद्धतरसामर्थ्यविष्ण्वादिप्रणीतानां पाञ्चरात्रादिस्मृतीनां श्रुतिसंवादितयात्यन्तासिमूलत्वेन प्रबलत्वात्तत्सहकृतानां श्रुतिगिरामपि प्राबल्यात् पाशुपतादिभ्योऽन्यासां पाञ्चरात्रादिस्मृतीनां रुद्रादिजगत्कर्तृत्वादावनवकाशत्वात् तद्विरुद्धशैवादिस्मृतीनामेवाप्रामाण्याख्यदोषेण प्रकर्षेण संबन्धाभ्युपगमाच्च तद्विरोधस्याकिंचित्करत्वेन पूर्वोक्तस्समन्वयो निर्बाध इति । सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

सू ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ अनुपलब्धेरित्यावर्तते । चशब्दः किंचित्फलोपलब्ध्यङ्गीकारसूचकः । **अनुपलब्धेः ।** न विद्यते उपलब्धिर्यस्यासावनुपलब्धिस्तस्मात्प्रत्यक्षायोग्यात्पदार्थात् । **इतरेषां**=भिन्नानां प्रत्यक्षयोग्यानां पाशुपताद्युक्तफलानामनिष्टानां च तदुक्तक्रियानुष्ठानपरित्यागयोः कृतयोरपि । **अनुपलब्धेः**=प्रत्यक्षतोऽदर्शनात् तासामेवाप्रामाण्यं युक्तमित्यर्थः ॥

सू ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ एतेन–फलादर्शनलक्षणपूर्वोक्तहेतुनैव । **योगः**=योगशास्त्रम् । **प्रत्युक्तः**–निरस्तमित्यर्थः । अस्मिन्मते इदं सूत्रं नाधिकरणान्तरमिति विशेषः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

योगाङ्गप्रतिपादिनी हिरण्यगर्भस्मृतिरपि प्रधानकारणत्वमेव वदति। तथा च यथा प्रधानकारणत्ववादिन्या साङ्ख्यस्मृत्या विरोधात् वैदिकसमन्वयस्य संकोचो नाभवत् तथाऽनयाऽपि श्रुत्या संकोचो न भवति भवति वा।

इति सन्देहे भवतीति वदामः। कथम्? श्वेताश्वतरोपनिषदि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतया प्रपञ्चिता योगविद्या। तथा च सांख्यस्मृतेरनुमेयश्रुतिमूलत्वेऽपि प्रत्यक्षश्रुतिमूलया हिरण्यगर्भस्मृत्या प्रधानकारणवादिन्या ब्रह्मकारणवादिन्याः श्रुतेः समन्वयस्य संकोचो युक्तः॥

सू० ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ अतिदेशाधिकरणस्यास्य पूर्वाधिकरणरीत्या पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शयति–योगांगेत्यादिना। ननु, कास्मिन्नभ्यधिकाशंका? योगशास्त्रकर्ता हिरण्यगर्भः। स किल कर्ता हिरण्यगर्भस्सकलवेदप्रवर्तनाधिकृतः तदर्थतत्त्वाभिज्ञ इत्यधिकाशंकेति। न। 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान' मिति श्रुतौ हिरण्यगर्भस्येव कपिलस्याऽपि 'ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्ये' दिति श्रुतौ सार्वज्ञ्योपयोगिजायमानावस्थालब्धपरमेश्वरकटाक्षेक्षितत्वश्रवणाविशेषात्। योगशास्त्रादरणीयत्वहेतुरीश्वरांगीकारोऽस्तीति चेन्न।काणादगौतममतयोरप्यपरिग्राह्यत्वस्य शिष्टापरिग्रहाधिकरणे प्रदर्शयिष्यमाणत्वेन तेन तस्यादरणीयताशंकानुत्थानात्, पूर्वाधिकरणनिरस्तसांख्यपक्षेऽपि तदंगीकारसत्त्वाच्च। न च निरीश्वरसांख्य एव तत्र निराकृतः। तत्पक्षे वेदान्तानां जीवपरत्वमाशंक्य 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्य' (ब्र० ३–४–८) इति सूत्रेण जीवाधिकपरमेश्वरपरत्वं वेदान्तानां समर्थितम्। तस्मादधिकाशंकाभावान्नैतदधिकरणमारंभणीयमित्यभिप्रायेणाशंकते–कथमिति। योगांगप्रतिपादिनीति प्राग्विशेषणेन सूचितामधिकाशंकां दर्शयति–श्वेताश्वतरेति। श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदुपक्रममारभ्यासमाप्ति शिवमेव जगत्कारणत्वजगदन्तर्यामित्वादिधर्मवत्तया प्रपंचेन प्रतिपादयति। तत्र द्वितीयाध्याये शिवसाक्षात्कारोपयोगिनी शिवयोगविद्या निरूपिता। सैव योगशास्त्रे प्रपंचिता। योगशास्त्रे हि 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा। (पा० १ सू २३) 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः। तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्। स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्। तस्य वाचकः प्रणवः। तज्जपस्तदर्थभावनम्। ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च।' इत्येवमीश्वरविषयाणि सप्त सूत्राणि शिवपुराणे परमेश्वरप्रतिपादकानि वचनान्यनुसृत्यैव कृतानि। शिवपुराणे हि वायुसंहितायां वचनानि दृश्यंते–न शिवस्याणवो बन्धः कार्मो मायेय एव च। प्राकृतो वाथवा बन्धः अहंकारात्मकस्तथा। न रागो न च विद्वेषः शंभोरमिततेजसः। न वाप्यभिनिवेशोऽस्य कुशलाकुशलान्यपि। स पुंविशेषः कथितः भगवानन्तकांतकः। लोके सातिशयत्वेन ज्ञानैश्वर्ये विलोकिते। शिवेनातिशयत्वेन स्थितिं प्राहुर्मनीषिणः। प्रतिसर्गं प्रसूतानां ब्रह्मणां शास्त्रविस्तरम्। उपदेष्टा स एवादौ कालावच्छेदवर्तिनाम्। कालावच्छे-

इति प्राप्ते ब्रूमः—न योगस्मृत्या श्रुतिसमन्वयसंकोचः। तस्या 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इत्यारभ्य वैदिकाष्टाङ्गयोगप्रतिपादनमात्रे हि तात्पर्यं नावैदिके प्रधानकारणवादेऽपि। यदि तत्रापि तात्पर्यं,साङ्ख्यस्मृतिवदस्या अपि प्रत्याख्यानमेव न्याय्यम्। ततो हिरण्यगर्भस्मृत्याऽपि प्रधानकारणवादिन्या ब्रह्मकारणवादिश्रुतिसमन्वयस्य न संकोच इति युक्तमेव॥ इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥२॥

दयुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः। सर्वेषामेव सर्वेशः कालावच्छेदवर्जितः। प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः। शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः। तज्जपादपि या सिद्धिः सा परैव न संशयः।' इति। अतो योगशास्त्रे उपबृंहिता योगविद्या श्वेताश्वतरनिरूपिता शिवयोगविद्यैव। एवं च यद्यपि प्रधानकारणवादिस्मृत्यनुसारेण वेदान्ता नेतव्या इति पूर्वपक्षे निराकरणमिह पूर्वाधिकरणे चाविशिष्टम्। तथापि प्रधानार्थे प्रत्यक्षश्रुतिमूलं योगशास्त्रं प्रधानं तु सांख्यशास्त्र इव तत्र न प्राधान्येन प्रतिपाद्यं किंत्वतिसूक्ष्मशिवयोगाभ्यासार्थं तत्पूर्वप्रवर्तनीयस्थूलयोगलक्ष्यतया। तथा च प्रधानार्थे प्रत्यक्षश्रुतिमूलं योगशास्त्रमतथाभूतात्सांख्यशास्त्रात् प्रबलमिति सांख्यशास्त्रानुसारेण वेदान्तानामन्यथानयनासिद्धावप्येतदनुरोधेन तत्सिध्यतीत्यधिकाशंकावकाशः। तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणम्। निराकरणप्रकारस्तु–प्रत्यक्षश्रुतिमूलशिवयोगाभ्यासो यदि तदर्थं पूर्वं लक्षीकर्तव्यस्य प्रधानस्य तात्विकत्वमन्तरेण न संभवति तदा प्रत्यक्षश्रुत्याम्नातप्रधानप्रतिपादकं योगशास्त्रमिति तदनुसारेण वेदान्तानामन्यथानयनं कल्प्येतापि। न त्वेवम्। तन्त्रांतरसिद्धस्य स्वतंत्रप्रधानस्य कल्पितस्याकल्पितस्य वेदान्तसिद्धपरतन्त्रप्रधानस्य वा स्थूलयोगलक्ष्यत्वोपपत्तेः। यदि योगशास्त्रश्रद्धाजडः कश्चन प्रधानेऽपि तात्पर्यं कल्पयेत्तदा तस्य प्रत्याख्यानाय सिद्धान्तातिदेश इति भावः।

इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्।

सू० ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

योगस्मृत्या तु भवेत्समन्वयस्यास्य बाध्यत्वम्। सा हि प्रमाणभूता श्रौतं योगं प्रपंचयति ॥ ८९ ॥
योगनिरूपणमात्रे तात्पर्यं निश्चितं तस्याः। न तु तत्प्रकृतिप्रभृतौ तद्द्वारतयानुवाद्येऽपि ॥ ९० ॥

इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

भगवत्पादमते, अस्यातिदेशाधिकरणत्वान्न पृथक्संगत्यपेक्षा। उक्तसमन्वयः योगस्मृत्या विरुध्यते वा न वेति संदेहे श्रुतिसिद्धयोगप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यात् प्रधानकारणवादिन्या तया समन्वयो विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः।** **सिद्धान्तस्तु, एतेन**=सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन। **योगः**=योगस्मृतिरपि। **प्रत्युक्तः**=प्रत्याख्याता वेदितव्या। श्रुत्यविरुद्धाष्टाङ्गयोगे तात्पर्यवत्त्वेन प्रामाण्येऽपि तद्विरुद्धप्रधाने तात्पर्याभावादप्रामाण्यमिति भावः।

श्रीकण्ठमते, अनुमेयश्रुतिमूलया प्रधानकारणवादिन्या सांख्यस्मृत्या वैदिकसमन्वयस्य संकोचासिद्धावपि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुभूतयोगविद्याप्रतिपादकश्वेताश्वतराख्यप्रत्यक्षश्रुतिमूलया प्रधानकारणवादिन्या हिरण्यगर्भस्मृत्या संकोचो भवति

अथ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पुनरपि साङ्ख्यतर्कबाध्यतां समन्वयस्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

यथा साङ्ख्यस्मृत्या समन्वयस्य न बाधः तथा तत्तर्केणापि बाधोऽस्ति न वा— इति संशये पूर्वपक्षः प्रवर्तते। सर्वथा तर्कबाध्योयं ब्रह्मकारणतावादः।

अथ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

योगाधिकरणस्यातिदेशत्वात्तदपहाय सांख्यस्मृत्यधिकरणेन संगतिं दर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति–पुनरपीति । यद्यपि सांख्यस्मृतिः कर्तृगौरवाद्वेदान्तानामन्यथानयनं नापादयेत् तथापि तदुपन्यस्तब्रह्मकारणत्वासंभवोपपादकयुक्तिभिस्तदापादयेदेव । 'युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न तु पौरुषगौरव ' मिति पुरुषगौरवमनाद्रियमाणानामपि युक्तिगौरवस्यादरणीयत्वादिति शंकानिराकरणार्थमुत्तराधिकरणारंभ इत्यर्थः ॥ सू० ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ यत्तु सांख्यस्मृतेः श्रुतिविलक्षणत्वेन श्रुतिमूलत्वासंभवान्मूलांतराभावाच्च तदुक्तप्रधानकारणत्वमयुक्तमिति । तन्न । सांख्यस्मृतेः श्रुतिवैलक्षण्यान्न तन्मूलत्वमिति त्वदुक्तरीत्यैव प्रपंचस्य ब्रह्मवैलक्षण्यात्तदुपादानस्याप्यनुपपत्तेः स्मृतेः प्रत्यक्षानुमेयश्रुतिमूलत्वाभावेऽपि तदुक्तस्य सालक्षण्यहेतुकानुमानस्य व्याप्तिपक्षधर्मतारूपदृढमूलवत्त्वेन प्रपंचसालक्षण्यवतः प्रधानस्यैव तत्कारणत्वौचित्यात् अत एव स्मृतेरनुमानमूलत्वेन मूलांतराभावासिद्धेश्च इत्येवं 'न विलक्षणत्वादस्ये' ति सूत्रांशस्यार्थमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह–सर्वथेति । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृत' मिति स्मृतेस्सकलप्रमाणसार्वभौमस्यागमस्य कथमप्रमाणेन तर्केण बाधनमुपपद्यत इत्याशंकानिराकरणार्थं सर्वथेति विशेषणम् । तर्केण बाधनं नाप्रामाण्यापादनं विवक्षितं किं तु तदनुसारेण ग्राह्यार्थत्वम् । तत्त्ववश्यमेवाभ्युपगंतव्यम् । 'यत्तलं दृश्यते व्योम्नि खद्योते हव्यवाडिव । न तलं विद्यते व्योम्नि न खद्योते हुताशनः । तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टेऽपि युक्तमर्थं परीक्षितुम् । परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न धर्मात्परिहीयते' इति तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वस्मरणात् 'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्रानुरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः' । इति विशिष्यागमानुग्राहकत्वस्मरणात् 'धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागमनुमा पूरयिष्यती' ति वार्तिकोक्तेश्च । अत एव 'त्रेधा तण्डुलान्विभजे'

न वेति संदेहे भवतीति **पूर्वपक्षः**। **सिद्धान्तस्तु**,'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध'इत्यारभ्य वैदिकाष्टाङ्गयोगप्रतिपादने तात्पर्यशालिन्या प्रधानकारणवादिन्या तयापि ब्रह्मकारणवादिश्रुतिसमन्वयस्य न संकोचो युक्त इति ।

रामानुजमते, किं वेदान्तानां योगस्मृत्योपबृंहणं न्याय्यम् उत नेति संशये कृत्स्नवेदप्रवर्तनाधिकृतहिरण्यगर्भप्रणीतत्वाद्योगस्य ईश्वरसद्भावाभ्युपगमाच्च तया तदुपबृंहणं न्याय्यमिति **पूर्वपक्षः**।

सिद्धान्तस्तु, कपिलस्मृतिवदस्या अपि वेदविरुद्धत्वाविशेषाद्धिरण्यगर्भस्यापि क्षत्रज्ञत्वेन भ्रमप्रमादसंभवाच्च भ्रान्तिमूलया योगस्मृत्या न तेषामुपबृंहणं न्याय्यमिति ॥

आनन्दतीर्थमते अस्य सूत्रस्य पूर्वाधिकरणशेषत्वेन पूर्वस्मिन्नधिकरणे व्याख्यातत्वान्न पृथक्प्रपञ्चनावकाश इति विज्ञेयम् ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

कथम् ? । ब्रह्मणः प्रपञ्चस्यास्य विलक्षणत्वात् न तत्कार्यत्वं सम्भवति ।

दित्यादिवाक्यानां स्वरसप्रतीतार्थपरत्वे मध्यमादिवाक्यसिद्धार्थानुवादित्वं स्यात् इत्यादितर्कानुसारेणास्वारसिकोऽपि देवतापनयादिरर्थोऽभ्युपगम्यते । अतोऽत्रापि तर्कानुसारेण ब्रह्मकारणवादानामन्यथानयनं युक्तम् । अपि चात्र न केवलं ब्रह्मकारणतायामनिष्टापादनमेव तर्कशब्देन विवक्षितं किं तु ब्रह्मकारणत्वप्रतिक्षेपकं प्रधानकारणत्वव्यवस्थापकं च यदनुमानं तदपि विवक्षितम् । तदपि दृढव्याप्तिपक्षधर्मतामूलम् । अत्यन्तनिरवकाशत्वात् । न हि वेदांतानामिव यथाकथंचित् स्तावकत्वादिना तस्यावकाशः कल्पयितुं शक्यते । न च, स्वतः प्रबलेनागमेन विरोधादनुमानमप्रमाणं कल्पनीयं, तन्मूलव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणानामपि तद्विरोधेनैवाभासीकरणसंभवात् इति वाच्यम् । 'श्रोतव्यो मंतव्य' इति वेदान्तावगतार्थप्रतिष्ठाहेतुत्वेन श्रुत्यैवानुमोदितस्य मननापरपर्यायानुमानस्य प्रतिक्षेपासंभवेन कार्यरूपेषु वेदार्थेषु अनुमानादागमस्य प्राबल्येऽपि सिद्धार्थरूपे ब्रह्मणि तस्य ततः प्राबल्याभावात् समबलत्वे च सति सावकाशनिरवकाशन्यायावकाशादिति भावः । एवं च 'सर्वथा तर्कबाध्योऽय' मित्यस्य ब्रह्मकारणतायामिष्टापादनरूपेण ब्रह्मकारणत्वप्रतिक्षेपकानुमानरूपेण प्रधानकारणत्वव्यवस्थापकानुमानरूपेण वेत्येवं सर्वप्रकारेणाऽपि तर्केण बाध्योऽयं समन्वय इत्यर्थः । ननु, कथमत्र वैलक्षण्यावलंबनमनुमानमनिष्टापादनं वा प्रवर्तते । जगद्ब्रह्मप्रकृतिकं न भवति । तद्विलक्षणत्वात् । यदि जगत् ब्रह्मप्रकृतिकं स्यात् तद्विलक्षणं न स्यादित्येवमिति चेन्न । यद्ब्रह्मप्रकृतिकं तद्ब्रह्मविलक्षणमिति विशिष्य व्याप्तिग्रहे दृष्टान्ताभावात् यद्यत्प्रकृतिकं तन्न तद्विलक्षणमिति सामान्यव्याप्तेर्यत्तद्भ्यामननुगमात् मृत्पिंडप्रकृतिकस्य घटादेर्घटत्वादिना मृत्पिंडविलक्षणत्वेन व्यभिचाराच्च । यद्ब्रह्मविलक्षणं न तत् ब्रह्मप्रकृतिकमिति व्याप्तिग्रहे नित्यवस्तुदृष्टांतसंभवेऽपि मृत्पिंडविलक्षणस्य घटादेर्मृत्पिंडप्रकृतिकत्ववत् ब्रह्मविलक्षणस्य गगनादेर्ब्रह्मप्रकृतिकत्वसंभवेनाप्रयोजकत्वात् तर्कानुमानयोरप्रयोजकसहचारमात्रावलंबनत्वे ब्रह्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगधर्माश्रयत्वरूपब्रह्मवैलक्षण्यापेक्षया लघोर्धर्माश्रयत्वादेरेव हेतूकरणसंभवे सूत्रे वैलक्षण्यादिति गुरुधर्महेतूकरणवैयर्थ्यप्रसंगात् आश्रयत्वादिहेतोर्ब्रह्मोपादानकेषु तद्गुणेषु व्यभिचारः स्यादिति चेन्न । तस्य व्यभिचारस्य सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु तुल्यत्वात् । तस्माद्वैलक्षण्यावलंबनस्तर्कोऽत्र न प्रवर्तत इत्यभिप्रेत्याशंकते—कथमिति । उत्तरमाह—ब्रह्मण इति । अयमाशयः । गगनादिकं ब्रह्मप्रकृतिकद्रव्य न भवति । तद्विशेषगुणचैतन्यानुगतिशून्यत्वादित्यनुमानम् । यदि तत् ब्रह्मप्रकृतिकद्रव्यं तदा तद्विशेषगुणानुगतिमत् स्यादिति अनिष्टापादनं च । सामान्यव्याप्तौ मृत्प्रकृतिकत्वादिरहितो जलादिर्मृत्प्रकृतिको घटादिश्चात्र दृष्टान्तः । यत्तद्भ्यां सामान्यव्याप्तिः यो यस्य ग्रन्थस्य प्रणेता स तस्मादधिकविषयज्ञानवानित्येवमादिरूपा सिद्धांतिनोऽप्यभिमता न प्रत्याख्यातुं शक्या । प्रकृतिविकारगततद्विशेषगुणत्वावच्छेदेन निर्णीतस्य हेतुहेतुमद्भावस्य भंगप्रसंगोऽनुकूलस्तर्क इति । ननु तर्हि प्रपंचेऽपि चैतन्यमभ्युपगम्यते घटः प्रकाशते स्फुरति भातीत्यनुभवसत्त्वात् । न च बाध्यं प्रकाशते इत्याद्यनुभवः चैतन्यविषयत्वार्थकः न तु तदाश्रयत्वार्थकः अन्यथा ममेदानीं घटो न प्रकाशते इत्याद्यनुभ-

कुतो वैलक्षण्यमवगतमिति चेत्–शब्दादेव । 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इत्यादिशब्दो हि प्रपञ्चस्य विकारास्पदत्वाज्ञत्वाद्यपुरुषार्थरूपत्वमभिधत्ते । अतः सत्यज्ञानानन्दरूपात् ब्रह्मणोऽस्य वैलक्षण्यं सिद्धम् । कथमनयोर्गोमहिषयोरिव कार्यकारणभावः सम्भवति ?

॥ सू ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

यद्यचेतनत्वेन चेतनात् ब्रह्मणो विलक्षणमिदं जगत्, तत्कथमस्मिन् 'तं पृथिव्यब्रवीत्' 'आपो वा अकामयन्त' 'शृणोत ग्रावाणो विदुषः' इत्यादौ चेतनकार्यव्यपदेशः । तस्मादिदं चेतनमेव सर्वं जगत् । अतो न ब्रह्मप्रपञ्चयोश्चेतनाचेतनरूपतया न वैलक्षण्यमिति शङ्क्यम् । यतस्तथा सर्वत्र ज्ञानकार्यव्यपदेशस्तु

वाभावप्रसंगादिति । नीलति श्वेतते लोहितायते इत्याद्यनुभवानां नैल्याद्याश्रयत्वविषयत्ववत् प्रकाशत इत्याद्यनुभवानामपि चैतन्याद्याश्रयत्वविषयतौचित्यात् घटादौ चैतन्यस्य परत्वापरत्ववदवधिविशेषापेक्षगुणत्वेन मम प्रकाशते मम न प्रकाशत इति व्यवहारोपपत्तेश्च । यदि घटादिषु चैतन्यसद्भावप्रयुक्तव्यवहारादर्शनात् घटः प्रकाशते न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारयोस्तत्तत्पुरुषगतघटादिज्ञानसामग्रीसत्त्वासत्त्वकालप्रभवत्वाच्च तत्तद्ज्ञानविषयत्वमेवार्थः यथा मह्यं रोचते मोदक इत्यनुभवस्य स्वतदिच्छाविषयत्वमर्थ इतीष्यते तथाऽपि घटादिषु वृक्षादिष्विवानुद्भूतं चैतन्यमस्तु, श्रुतब्रह्मप्रकृतिकत्वान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनसंभवात् । न च प्रपंचस्य चैतन्यवत्त्वे सिद्ध एव श्रुत्या ब्रह्मप्रकृतिकत्वमवधारणीयमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । योग्यतासंशयेऽपि शाब्दज्ञानसंभवात् । अन्यथा ज्योतिष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वमपूर्वे कल्पित एवावगंतव्यमिति तत्राप्यन्योन्याश्रयप्रसंगात् काष्ठज्वालात् भांडतद्गतवारिस्थतेजसो दीपात्तुषाग्नेश्च उत्पत्तिदर्शनात् तत्रानुद्भूतरूपावयवान्तरकल्पनायां गौरवात् । न च पुरुषेष्विव घटादिष्वपि चैतन्यसत्त्वे चेतनव्यवहारानुपपत्तिः । चैतन्योपलंभानुपलंभाभ्यां तदुपपत्तेः । घटतृणादेः कर्तुपलंभानुपलंभाभ्यां कृताकृतव्यवहारदर्शनात् । तस्मादसिद्धं प्रपंचस्य ब्रह्मवैलक्षण्यमित्याशंकोत्तरत्वेन 'तथात्वं च शब्दा' दिति सूत्रशेषमवतारयति–कुत इति । यं वैदिकशब्दमनुसृत्य प्रपंचस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वं वेदश्रद्धाजडेन त्वयेष्यते तस्मादेव वैदिकशब्दात् 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' 'क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' इत्येवमादिरूपात्प्रपंचस्य विकारास्पदत्वादिकमिवाचेतनत्वमप्यवगम्यत इत्येवं सौत्रं चशब्दमेवकारार्थमङ्गीकृत्य शब्दादेवेत्युक्तम् । 'क्षरं त्वविद्ये'ति विशिष्य जडवर्गस्य विकारित्वोक्त्या चेतनवर्गस्य निर्विकारत्वात् जीववत् ब्रह्मणोऽपि प्रपंचप्रकृतिकत्वमनुपपन्नमिति दर्शयितुं वा विकारास्पदत्वविशेषणम् । अत 'स्सत्यज्ञाने'ति सत्यशब्दोऽत्र निर्विकारपरः । सत्ताश्रयत्वादेर्घटादिसाधारण्यात् । ननु 'पृथिव्यब्रवीत्' इत्यादिश्रुतिषु पृथिव्यादीनां चैतन्यकार्यव्यवहारादिश्रवणादस्त्येव पिशाचादीनामिव तेषामस्मदाद्यनवगतं चैतन्यम् । अतस्तदनुसारेण 'विज्ञानं चाविज्ञानं चे' त्यादिश्रुतिः कृताकृतव्यवहारवन्नेतव्येत्याशंक्य श्रुतयः पृथिव्याद्यभिमानिदेवताविषया इत्युपपादनार्थं सूत्रम्–॥ सू ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तदभिमानिदेवताविषय एवेत्यवगम्यते, 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इति देवताशब्दविशेषात् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिना अधिष्ठस्त्वभिमानिदेवतानुगतेश्च । तस्मादचेतनत्वादिना विलक्षणमेव जगत् ब्रह्मणः । ततोऽस्य कार्यत्वं ब्रह्मणः कारणत्वं च युक्तिबाध्यमेव ॥

॥ सू ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥

सिद्धान्त उच्यते–विलक्षणयोरपि ब्रह्मप्रपञ्चयोः कार्यकारणभावः सम्भवति, अचेतनाद्गोमयात् चेतनवृश्चिकोत्पत्तिदर्शनात्, चेतनात्पुरुषात् अचेतनकेशाद्युत्पत्तिदर्शनाच्च । अतः शुष्कतर्को न बाधकः श्रुतिसमन्वयस्येति निर्णयः ॥

देवताशब्दविशेषादिति । देवताशब्देन चेतनवाचिना पृथिव्यादीनां विशेषितत्वादित्यर्थः । अनुगतेरिति । अनुप्रवेशप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ सू ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । न तु पूर्वसूत्र इव सिद्धांनिशंका । अतस्सिद्धांतसूत्रमिदमित्याह–सिद्धांत इति । 'दृश्यते' इति क्रियापदम् । ब्रह्मप्रपंचयोर्वैलक्षण्येऽपि उपादानोपादेयभावसंभवे हेतुसमर्पकत्वेन योजयति–विलक्षणयोरिति । अनेन गोमयपुरुषगुणानुगतिरहितानां वृश्चिककेशनखादीनां गोमयपुरुषप्रकृतिकत्वं दृष्टमिति तर्कानुमानयोर्व्यभिचार उद्घाटितः । ननु, गोमयाद्वृश्चिकशरीरस्यैवोत्पत्तिर्न चेतनस्य । शरीरादेव केशनखादीनामुत्पत्तिर्न तु चेतनात् । तथात्वेऽपि गोमयपुरुषयोः वृश्चिककेशनखादिषु निमित्ततैव नोपादानत्वमिति चेदुच्यते । गोमयात् वृश्चिकशरीरोत्पत्तौ वृश्चिकस्य ज्ञानविकासरूपावस्थान्तरापत्त्या तस्याऽपि गोमयादुत्पत्तिस्तावदस्ति । पूर्वावस्थाप्रहाणेनावस्थान्तरापत्तिरेव हि द्रव्यस्योत्पत्तिः । तत्र च गोमयस्योपादानत्वं पृथक्सिद्धकार्यावस्थाश्रयत्वरूपतल्लक्षणानुसारेण सिध्यति । गोमयाकारपरिणतगवाद्युपयुक्ततृणाद्यनुशायिजीवविशेषस्यैव वृश्चिकरूपेण प्रादुर्भावात् । तथा पुरुषस्याऽपि केशनखादिषु कारणत्वमस्ति । मृतशरीरात्तदनुत्पत्तेः । ततश्च तस्य तदुपादानत्वमपि लक्षणमुखेनायाति । केशनखादिमतश्शरीरस्य शरीर्यपृथग्भावात् । उदाहरणद्वयेऽपि अचेतनांशयोरेव प्रकृतिविकारभावांगीकारेऽपि व्यभिचारो भवत्येव । वृश्चिकशरीरे केशादिषु च गोमयशरीरगतगन्धरूपाद्यनुवृत्त्यभावात् । न च प्रपंचस्य ब्रह्मवैलक्षण्यं तद्विशेषगुणानुगतिराहित्यं न विवक्षितं किं तु तद्गतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यनुगतिराहित्यमिति वाच्यम् । प्रकृतिविकारयोर्गुणभेदवदवान्तरजातिभेदस्याऽपि संभवेन उक्तरूपस्य वैलक्षण्यस्य हेतोरप्रयोजकत्वात्, अरणिमणिवेण्वादिभ्यः पार्थिवेभ्यो वह्नेः समुद्रजलात् पार्थिवस्य मुक्ताफलस्य चोत्पत्त्या तथा विवक्षायामपि व्यभिचारतादवस्थ्याच्च । न च तयोरुत्पत्तौ पार्थिवतैजसावान्तरसन्निधानं कल्पनीयम् । गौरवात् । समुद्रजलाद्यवयवानामेव शुक्तिगर्भानुप्रवेशनिर्मथनादिसहकारिबलात् पूर्वावस्थाप्रहाणेनावस्थान्तरापत्तिसंभवात् । न च सजातीययोरेवोपादानोपादेयभावस्य क्लृप्तत्वात् तत्कल्पनम् । उपादानोपादेयभावग्रहणे साजात्यानुप्रवेशस्य वह्निमुक्ताफलादिषु सजातीयावयवांतरकल्पनासापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयापत्तेः । तस्मादनुमानस्य व्यभिचारात् तर्कस्य मूलशैथिल्याच्च न श्रुतिबाधकतेत्युपसंहरति–अत इति । शुष्कतर्क इति । शुष्कविशेषणस्यायमाशयः । यस्तत्त्वाम-

पुनः शङ्कित्वा परिहरति—

॥ सू ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

एवं कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यात् कारणे कार्यमसदेव 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुतेरिति चेत्—नैवं वाच्यम् । सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रपरत्वाच्छ्रुतेः । अतः कार्यकारणयोः जगद्ब्रह्मणोः वस्त्वेकता न हीयत एव ॥ इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

नुगता सामान्यव्याप्तिरिह तर्कानुमानयोः स्वतंत्रत्वाभिमतयोरंगम् । यत्तु श्रुत्यवगतसार्वज्ञ्यादिदृढीकरणार्थमीश्वरो वैदिकद्रष्टेत्याद्यनुमानं तत्तु बुद्धिसंवादेन श्रुत्यवगतसार्वज्ञ्यदृढीकरणार्थं न स्वयमेव कस्यचिदर्थस्य साधनार्थमिति बुद्धिसंवादाय तत्राननुगतापि सामान्यव्याप्तिराद्रियते । तदभावेऽपि हि 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेने' त्यादौ दृष्टांतोपन्यासमात्रेण बुद्धिसंवादो जायत इति । एवं ब्रह्मकारणताप्रतिक्षेपके वैलक्षण्यावलंबने तर्कानुमाने दूषिते प्रधानकारणतोपपादकं सालक्षण्यावलंबनमनुमानं तु द्वितीयपादे निराकरिष्यते । यद्यपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं तदेव स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यमिति सिद्धांते कारणकोटावप्यस्त्यचेतनांशानुप्रवेशः कार्यकोटावपि चेतनांशानुप्रवेशः । तथाऽपि कारणकोटौ विशेष्यभूतस्य ब्रह्मणः कार्यकोटौ विशेषणेष्वचेतनेष्वप्युपादानत्वमुपपादनीयम् । अन्यथा तस्य सर्वोपादानत्वासिद्धेः । तेषु च वैलक्षण्यादुपादानत्वं न संभवतीत्येवमाक्षेपसमाधानार्थमिदमधिकरणम् । पुनश्शंकित्वेति । वैलक्षण्येऽप्युपादानोपादेयभावमुपपादयता तयोर्ऱ्याकारत्वमभ्युपगतं स्यात् । विलक्षणयोरैक्यायोगात् । तथा च कारणात्मना सत एव कार्यस्य स्थूलरूपापत्तिरुत्पत्तिरिति सत्कार्यवादं परित्यज्य कारणात्मना प्रागसदेव कार्यमुत्पद्यत इत्यसत्कार्यवादोऽभ्युपगतः स्यात् । 'असद्वे' त्यादिश्रुतेरपि यथाश्रुतार्थ एवांगीकृतः स्यात् इत्याशंक्य परिह्रियत इत्यर्थः ॥ सू ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥ कारणे कार्यमिति । कारणात्मना कार्यमसदेवेत्यर्थः । नेत्यादिपरिहारांशं व्याचष्टे—नैवं वाच्यमिति । 'दृश्यते'त्वि ति सूत्रमुपादानोपादेययोस्सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रपरं न त्वेकद्रव्यत्वप्रतिषेधपरमपि । वैलक्षण्येऽप्यारंभणाधिकरणे वक्ष्यमाणन्यायेन द्रव्यैक्योपपत्तेरिति भावः । अत एवारंभणाधिकरणप्रतिपादितन्यायानुवादमात्रपरमिदं सूत्रम् । श्रुतेरित्यनेन 'दृश्यते त्वि'ति सूत्रश्रवणं विवक्षितम् । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अत इति ।

इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ नविलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

जगतो विलक्षणत्वादचेतनस्यास्य सर्वज्ञात् । न परीक्षकाभिनंद्यं तदुपादानत्वमेतस्य ॥ ९१ ॥

दृष्टा वैलक्षण्येऽप्यलिनो गोमयत उत्पत्तिः । तद्वत्सर्वज्ञादप्युत्पत्तिस्संभवेज्जगतः ॥ ९२ ॥

इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

सत्कार्यवादेन कार्यकारणयोः जगद्ब्रह्मणोः वस्त्वेकत्वे समन्वयस्य तर्कबाध्यत्वमस्ति न वा।

इति सन्देहेऽस्तीति पूर्वः पक्षः। कुतः? यत एव जगद्ब्रह्मणोः वस्त्वेकत्वमुक्तम्। तथा सति हि जगत इव ब्रह्मणोऽपि विकाराज्ञानाद्यनिष्टप्रसङ्गः समुन्मिषति। ततो वेदान्तवाक्यानां सामरस्यमसमञ्जसं भवति। अतः तर्केण समन्वयबाध इति ॥

॥ सू ॥ न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

अथ अपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ पूर्वसूत्रप्रसक्तकार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यश्रुतिसमन्वयसिद्धं ब्रह्मणो निर्दोषकल्याणगुणाकरत्वमाक्षिप्य समाधीयत इति संगतिमभिप्रेत्य संशयं दर्शयति–सत्कार्यवादेनेति। वस्त्वैक्यस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चदोषापादकत्वानापादकत्वाभ्यां संशय इति भावः। तस्य तदापादकत्वमुपपादयति–तथा सतीति। ब्रह्मप्रपंचयोरैक्ये चेतनाचेतनगतास्सर्वेऽपि दोषाः प्रपञ्च इव ब्रह्मण्यपि प्रसज्येरन्। ततश्च निर्दोषकल्याणगुणाकरे समाभ्यधिकरहिते ब्रह्मणि वेदांतानां समन्वय इति यद्व्यवस्थापितं तदसमञ्जसं भवेदित्यर्थः। ननु प्रपञ्चस्थितिकाले तद्दोषैर्दुष्टत्वेऽपि तस्य प्रलये सति निर्दोषकल्याणगुणयुक्तं ब्रह्मावतिष्ठत इति तद्विषयत्वं वेदांतवाक्यानामुपपद्यते। 'चैत्रस्सुखी जीवती' त्यादिवाक्यानामिव व्याध्यादिराहित्यकालविषयत्वमित्याशंकानिराकरणार्थमपीताविति प्रलयस्य सूत्रे विशिष्य ग्रहणम्। प्रलयेऽपि भाविकल्पभोग्यफलहेतूनां पाप्मनां सूक्ष्मरूपापन्नेषु जीवेषु सत्त्वावश्यंभावात् तैर्दुष्टत्वं स्थितिकाल इव प्रलयकालेऽपि ब्रह्मणः प्रसज्यत इत्यपहतपाप्मत्वादिश्रुतीनामसामञ्जस्यमनुद्धार्यमिति। ननु ब्रह्मप्रपंचयोर्वस्त्वेकत्वं नाभेदः किं तु घटपटयोरिव स्वातन्त्र्याभावेनापृथक्सत्त्वरूपमनन्यत्वमित्यारंभणाधिकरणे समर्थयिष्यते। तदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे सालक्षण्यप्रतिषेधमात्रं न तत्कृतं कारणैक्यमित्युक्तम्। न त्वभेदाभिप्रायेण। तस्मान्न ब्रह्मणि दोषप्रसंग इत्याह–अत इति। एवमान्तर्गणिकभेदांगीकारेऽपि मसूरिकादिमहारोगपरवशबहुजनसमाक्रांतस्य रोगित्वमिव दुष्टप्रपंचावृतस्य दुष्टत्वमवर्जनीयम्। दुष्टसंसर्गमात्रमपि हि दोषाय कल्पते किमु वक्तव्यं तदपृथग्भावो दोषाय कल्पत इति। अथ स्यादपृथग्भावेऽपि शरीरगतधर्मा बालत्वयुवत्वादयश्शरीरिणं न स्पृशंतीति दृष्टं, शरीरं चेदं ब्रह्मणश्चेतनाचेतनात्मकं जगदिष्यते। अन्तर्यामिब्राह्मणे तथा प्रतिपादनात्। अतस्तद्दोषैः ब्रह्मणो न दुष्टत्वं भविष्यतीति। नैतदपि युक्तम्। हस्तपादादिसंस्थानविशेषशून्यस्य प्राणधार्यत्वरहितस्य इंद्रियानाश्रयस्य ब्रह्म प्रति भोगायतनत्वरहितस्य जगतस्तच्छरीरत्वायोगेन तत्र तच्छरीरत्वश्रवणस्य तन्नियम्यत्वमात्रेणौपचारिकत्वात्। तस्मात् प्रपञ्चब्रह्मणोरभेद इव सार्वदिकसंसर्गरूपापृथग्भावेऽपि प्रपंचदोषैः ब्रह्मणो दुष्टत्वमनिवार्यमिति भावः। सू. । न तु दृष्टांतभावात् ॥ ९ ॥ तुशब्देन प्रपञ्चस्य

नेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। 'यस्यात्मा शरीरम्' 'यस्याव्यक्तं शरीरम्' इत्यादिश्रुत्या, 'विग्रहं देवदेवस्य जगदेतच्चराचरम्। एतमर्थं न जानन्ति पशवः पाशगौरवात्॥' इत्यादिपुराणोक्त्या च सिद्धचिदचिच्छरीरकस्य परब्रह्मणः शिवस्य कार्यतया कारणतया चावस्थाने गुणदोषव्यवस्थायां दृष्टान्तसद्भावात् तत्र वेदान्तवाक्यसमन्वयसामरस्यमसमञ्जसं न भवति। कथम्? यथा शरीरस्य मनुष्याद्यात्मनो बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादिभावेऽपि बालत्वादयः शरीर एव, सुखादयस्त्वात्मन्येव, तद्वदत्रापि शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताज्ञानविकाराद्यनिष्टानि शरीरभूते चिदचिद्वस्तुन्येव तिष्ठन्ति निरवद्यत्वाविकारत्वसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादय आत्मभूते परमेश्वर एव। तदेवं दृष्टान्तभावाच्छ्रुत्यसामञ्जस्यं ब्रह्मणि नास्त्येव॥

॥ सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

केवलं तर्कावलम्बने स्वपक्ष एव प्रधानकारणवादिनः निर्विकारपुरुषसन्निधिवशात् प्रकृतिप्रवृत्तौ सत्यामन्योन्यधर्माध्यासा दुरुपपादा भवन्ति। अन्यत्रान्यधर्मानुसन्धानरूपोऽध्यासो निर्विकारस्य पुरुषस्य न सम्भवति। अचेतनायाः प्रकृतेश्चानुसन्धानरूपोऽध्यासो न सम्भवत्येव। अतः प्रधानकारणवाद एव तर्कबाध्यः॥

॥ सू ॥ तर्काप्रतिष्ठानात् ॥ ११ ॥

तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात् प्रधानकारणवादस्य तन्मूलत्वात् तत्र प्रतितर्कसम्भवात् तस्यैव त्याज्यत्वं न ब्रह्मकारणवादस्येति॥

॥ सू० ॥ अन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

ब्रह्मशरीरत्वासंभवशंकाव्यावृत्तिः। ततश्च दृष्टांतलाभादापादितमसामञ्जस्यं न भवतीत्येवं सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—नेतीति। प्रपञ्चस्य ब्रह्मशरीरत्वं 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा' (१.२.१.) दित्यधिकरणभाष्ये प्रतिपादितम्। तत्रैवास्माभिश्शरीरलक्षणप्रदर्शनपूर्वकं तस्य ब्रह्मशरीरत्वं प्रपंचेनोपपादितम्। तत्सर्वमेतदधिकरणन्यायसिद्धार्थानुवादरूपमित्यवधेयम्। सू॥ स्वपक्षदोषाच्च॥ १०॥ चकारमेवकारार्थे कृत्वा सांख्यानां स्वपक्ष एव दोषा भवंति न त्वस्मत्पक्षे तदापादिता दोषा इति सूत्रार्थमभिप्रेत्य तत्पक्षे दोषं दर्शयति—केवलमिति। पुरुषसन्निधानात् प्रकृतिर्महदहंकारादिप्रपंचसृष्टौ प्रवर्तते। ततः प्रपञ्चपुरुषधर्माणामध्यासरूपस्संसार इति हि सांख्यप्रक्रिया। तस्यामन्यत्रान्यधर्मानुसंधानरूपोऽध्यासो न तावत्पुरुषस्य संभवति। तस्य निर्विकारत्वात्। नापि प्रकृतेः। तस्या अचेतनत्वाभ्युपगमात्। अतः केवलतर्कावलंबने प्रधानकारणवाद एव तर्कबाध्यः स्यादिति द्वितीयपादे सांख्याधिकरणे वक्ष्यमाणो दोषसंग्रहार्थमत्र दर्शितः॥ सू॥तर्काप्रतिष्ठानात् ॥११॥ केवलतर्कावलंबनैः प्रधानकारणवादिभिरुन्नीताः स्वपक्षोपपादकास्तर्काः परमाणुकारणवादिभिस्तत्तुल्यैः ... आभूतैर्दूष्यन्ते ते चान्यैरित्येवं शुष्कतर्काणामप्रतिष्ठितत्वात् तदवलंबनप्रधानकारणवादं परित्यज्य श्रुत्यनुसारिब्रह्मकारणवाद एव परिग्राह्य इत्येवं सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—तर्कस्येति॥ सू॥ अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगः॥१२॥ यथेदानीं सांख्यैः

अन्यथा यथा प्रतितर्कपराहतिः न भवति तथा प्रकारान्तरेण प्रधानमनुमेयमिति वादोऽपि युक्तो न भवति । तत्राप्येवं प्रतितर्ककलहसम्भावनया प्रतिष्ठितत्वाभावदोषादनिर्मोक्ष एव प्रसज्यते । ततः शुष्कतर्कमूलः प्रधानकारण वाद एव त्याज्यः न तु प्रबलश्रुतिप्रमाणसिद्धो ब्रह्मकारणवाद इति युक्तम् ॥

इत्यपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रधानकारणत्वोपपादकतया उपन्यस्यमानानां तर्काणां नैयायिकादितर्कैः प्रतिहतिर्भवति तथा यस्मिन्प्रकारे प्रतिहतिर्न भवति तथाभूतेनान्यादृशेन प्रकारेण प्रधानमनुमास्यामह इत्येतदप्यभिमानमात्रम् । यतस्तादृशः पुरुषबुद्धिकल्पितः तर्क एव न संभवति । केन चित्कुशलेनोन्नीतस्य तर्कस्य कुशलतरान्योन्नीततर्केण प्रतिहतिसंभवात् पुरुषबुद्धिप्रभवकल्पनानाममर्यादत्वात् । अतस्तर्कांतरोन्नयनप्रयासेऽप्यप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्ष एव प्रसज्यत इत्येवं सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे–अन्यथेति । अशुष्कतर्कावलंबनेन प्रधानकारणवादस्य व्यवस्थापनासंभवात् वेदांतसिद्धे ब्रह्मकारणवादे परोन्नीतकुतर्काप्रसराच्च स एव युक्त इत्यधिकरणार्थमुपसंहरति–तत इति ॥

इत्यपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानात् ॥ ११ ॥ अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगः ॥ १२ ॥

सत्कार्यवादिनस्ते मतमैक्यं कार्यकारणयोः । तस्माज्जगत इव स्याद्दोषगणश्शंकरस्यापि । ९३ ।
चिदचिच्छरीरकस्य हि कार्यत्वं कारणत्वमपि । न स्युश्शरीरदोषाश्शरीरिणो बाल्ययौवनादिनयात् ॥ ९४ ॥

इत्यपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥८॥ नतु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

भगवत्पादमते, वेदविरुद्धसांख्यादिस्मृतीनां मूलाभावादप्रामाण्यसिद्धावपि व्याप्तिपक्षधर्मतामूलकलोकसिद्धतर्केण वैदिकसमन्वयो विरुध्येत वा नवेति संदेहे, **न** जगत् चेतनप्रकृतिकम् । **अस्या**चेतनस्य जगतः चेतना**द्विलक्षणत्वात्।** यत् यद्विलक्षणं न तत् तत्प्रकृतिकम् । यथा तन्तुविलक्षणो घटो न तन्तुप्रकृतिकः । अतस्तर्केण विरोधाद्वैदिकसमन्वयो न युक्त इति **पूर्वपक्षः**। ननु ब्रह्मजगतोर्वैलक्षण्यं कुतोऽवगतमिति चेत् **तथात्वं च**=वैलक्षण्यं च। **शब्दात्**='विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवत्' इत्यादिश्रुतितोऽवगतमित्यर्थः ।

ननु 'तेहेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मवज्जगतश्चेतनत्वावगमान्न तयोर्वैलक्षण्यमित्याशंक्याह–**सू ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्** ॥ ६ ॥ उक्तशङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः । उक्तश्रुतिभिर्न जगतश्चेतनत्वं प्रत्येतव्यम् । 'ते हेमे प्राणा' इत्यादिषु प्राणाद्यभिमानिनीनां देवतानां व्यपदेशो भवति न प्राणादिमात्रस्य । कुतः । **विशेषानुगतिभ्याम्**='एता हवै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः' इति प्राणानां चेतनवाचिना देवताशब्देन विशेषितत्वात् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिमन्त्रार्थवादादिषु सर्वत्र तदभिमानिदेवतानामनुगतिश्रवणाच्चेत्यर्थः। अतो न चेतनं **जगत् । तस्मादचेतनस्य जगतो वैलक्षण्यान्न चेतनप्रकृतिकत्वम् ।**

सिद्धान्तस्तु- सू ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । यदुक्तं चेतनविलक्षणं जगन्न तत्प्रकृतिकमिति । तन्न । चेतनात्पुरुषात्तद्विलक्षणानां नखलोमादीनामचेतनानाम् अचेतनाच्च गोमयाच्चेतनवृश्चिकादीनामुत्पत्तिर्यतो दृश्यते अत इत्यर्थः ॥

असत्कार्यवादप्रसङ्गमाशङ्क्य निराचष्टे-सू ॥ **असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्** ॥ ७ ॥ ननु तर्हि चेतनस्य नामरूपादिहीनस्य अचेतननामरूपादिमज्जगद्धेतुत्वे उत्पत्तेः पूर्वं जगदसदेव स्यादिति चेत् । न । कुतः । **प्रतिषेधमात्रत्वात्**='असत्स्या'दिति योऽयं प्रतिषेधः तन्मात्रत्वात् । न तु तस्य प्रतिषेध्यमस्तीत्यर्थः । कार्यसत्तायाः कारणाव्यतिरेकात् स्थितिदशायामिवोत्पत्तेः पूर्वमपि ब्रह्मात्मकमेवेदं जगदिति भावः ॥

जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वमसहमानश्चोदयति-**सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्** ॥ ८ ॥ शुद्धत्वादिगुणकं ब्रह्म जगदुपादानमित्यसमञ्जसम् । कुतः **अपीतौ**=प्रलयकाले । **तद्वत्प्रसङ्गात्**=कार्यवत् कारणस्यापि ब्रह्मणोऽशुद्धत्वादिप्रसङ्गादित्यर्थः । अतः जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वमसमञ्जसमित्यर्थः । एवमाक्षेपे परिहरति-**सू ॥ न तु दृष्टान्तभावात्** ॥ ९ ॥ तुशब्द एवकारार्थः । पूर्वोक्तमसामञ्जस्यं नास्त्येव । कुतः । **दृष्टान्तभावात्**=कार्यं कारणे लीयमानं स्वधर्मेण कारणं न दूषयतीत्यस्मिन्नर्थे शतशो मृद्घटादीनां दृष्टान्तानां सत्त्वादित्यर्थः ॥ इत्थं स्वपक्षे दोषान्परिहृत्य तानेव परपक्षे निरूपयति-**सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च** ॥ १० ॥ जगद्ब्रह्मणोः विलक्षणत्वात्प्रकृतिविकारभावानुपपत्तिः उत्पत्तेः प्राक् जगतोऽसत्त्वप्रसङ्गः प्रलये कार्यवत्कारणस्यापि ब्रह्मणोऽशुद्धत्वादिप्रसङ्गः इति सांख्येनास्मत्पक्षे ये दोषा उद्भावितास्ते शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो विलक्षणस्य जगत उत्पत्तिमङ्गीकुर्वतां सांख्यानामपि समानाः । वस्तुतः प्रपञ्चसत्यत्ववादिनां सांख्यानां मत एवैते दोषाः नानिर्वचनीयवादिनामस्माकं मते इति भावः ॥

इतश्च न केवलेन तर्केण वैदिकसमन्वयो विरुध्यत इत्याह-सू॥ **तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः** ॥ ११ ॥ एकेन तार्किकेणानुमितोऽप्यर्थोऽन्येन श्रेष्ठतरेणान्यथा नीयत इति केवलस्य **तर्कस्य अप्रतिष्ठानादपि**=अप्रतिष्ठितत्वाच्च । न तेन समन्वयविरोधशङ्केत्यर्थः । कस्यचित्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि कस्यचित्प्रतिष्ठितत्वसंभवात् **अन्यथानुमेयमिति चेत्**=अप्रतिष्ठिततर्कादन्येन प्रकारेण प्रतिष्ठिततर्केण समन्वयविरोधादिकमनुमेयमिति चेत् अत्र समाधत्ते-**एवमपि**=अन्यत्र तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽपि प्रकृते लिङ्गादिहीने ब्रह्मणि वेदनिरपेक्षस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वदोषादविमोक्षप्रसंगः । यद्वा । **एवमपि**=महतां कपिलकणादादीनां परस्परविप्रतिपन्नैरागमनिरपेक्षैस्तर्कैस्तत्त्वनिर्णयाभावादविमोक्षप्रसङ्गः । मोक्षाभावः प्रसज्येत । तस्मादागमविरोधी तर्कोऽप्रमाणमिति न तेन विरोध इति भावः ॥

इति भगवत्पादमते नेविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रीकण्ठमते 'न विलक्षणत्वा'दित्यादिचतुःसूत्रात्मकमिदं न विलक्षणत्वाधिकरणम् 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गा'दित्यादिका तर्काप्रतिष्ठाना'दिति योगविभागवती अपिशब्दवर्जिता पञ्चसूत्री अधिकरणान्तरमित्यस्ति विशेषः । नविलक्षणत्वाधिकरणीयं संदेहपूर्वपक्षादिकं भगवत्पादीयमतादविशिष्टम् । सूत्रार्थश्चाविशिष्ट एव प्रायशः । 'असदिति' सूत्रार्थवर्णने परं **'प्रतिषेधमात्रत्वात्**=वैलक्षण्य(सालक्षण्य)नियमप्रतिषेधमात्रविषयत्वाच्छ्रुतेः' इति व्याख्याय 'कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोर्वस्त्वेकता न हीयत एवे'त्युक्तम् ॥ ३ ॥

अथापीतौ तद्वत्प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ सत्कार्यवादेन जगद्ब्रह्मणोर्वस्त्वेकत्वाभ्युपगमे वैदिकसमन्वयस्य 'तर्कबाध्यत्वमस्ति न वेति संदेहः । **अपीतौ**=प्रलये । **तद्वत्**=स्थितिकाल इव । **प्रसङ्गात्**=चेतनाचेतनरूपप्रपञ्चधर्माणां विकाराज्ञानादीनां दोषाणां ब्रह्मण्यपि प्रसक्तेः ब्रह्मकारणवादिमतमसमञ्जसमिति **पूर्वपक्षः** । सिद्धान्तमाह-**सू ॥ न तु दृष्टान्तभावात्** ॥९॥ पूर्वोक्तमसामञ्जस्यं **न तु**=न सिद्ध्यति । कुतः । **दृष्टान्तभावात्**=सकलचेतनाचेतनप्रपञ्चशरीरकस्य परब्रह्मणः शिवस्य कारणतया कार्यतया चावस्थानस्य श्रुतिपुराणाभ्यामभ्युपगमे गुणदोषव्यवस्थायां दृष्टान्तसद्भावात् वैदिकसमन्वयस्य सामञ्जस्यमसमञ्जसं न भवतीत्यर्थः । यथा मनुष्यादीनां बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादिभावेऽपि बालत्वादयः शरीर एव सुखादयस्त्वात्मन्येव तथा शरीरभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चगता अज्ञानविकारादयो दोषाः शरीरभूते प्रपञ्च एव तिष्ठन्ति निरवद्यत्वसार्वज्ञ्यादयो गुणास्तु आत्मभूते परमेश्वर एव । तस्मादेवं दृष्टान्तसद्भावात्पूर्वोक्तं श्रुत्यसामञ्जस्यं नास्त्येवेति भावः। **सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च** ॥ १० ॥ चकार एवकारार्थः । केवलतर्कावलंबने **स्वपक्ष एव**=प्रधानकारणवाद एव । **दोषात्**=निर्विकारपुरुषसान्निध्येन प्रकृतिप्रवृत्तौ सत्यामन्यत्रान्यधर्मानुसंधानरूपाध्यासस्य निर्विकारे पुरुषेऽनुपपन्नत्वात् अचेतनायां प्रकृतौ चानुसंधानरूपाध्यासस्यैवाप्रसक्तेश्च अन्योन्यधर्माध्यासरूपसंसारस्यैवासंभवेन दोषसंभवात्प्रधानकारणवाद एव

तर्कबाध्यः स्यादिति भावः । किंच । सू ॥ **तर्काप्रतिष्ठानात्** ॥ ११ ॥ प्रतितर्कसंभवेन तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वसंभवश्च तन्मूलकः प्रधानकारणवाद एव परित्याज्यः न तु ब्रह्मकारणवादः ॥

सू ॥ **अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगः** ॥ १२ ॥ **अन्यथा**=प्रतितर्कैर्यथाभिभवो न संभवति तथा प्रकारान्तरेण । **अनुमेयमिति चेत्**=प्रधानमनुमेयमिति चेत् तदपि न युज्यते । कुतः । तत्राप्येवं प्रतितर्ककलहसंभावनया अप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्ष एव स्यात् । अतः शुष्कतर्कमूलः प्रधानकारणवाद एव त्याज्यः न तु ब्रह्मकारणवादः इति युक्तम् ॥ **इति अपीतौ तद्वत्प्रसंगाधिकरणम्** ॥ ६ ॥

रामानुजमते, 'तर्काप्रतिष्ठानादपि' इति योगविभागेन अपिशब्दानुषङ्गपाठयुतं सूत्रनवकात्मकमिदं **नविलक्षणत्वाधिकरणम्** । यद्यपि न श्रीकण्ठमतवदधिकरणान्तरमत्र । तथापि सूत्रार्थवर्णनप्रकारस्तु श्रीकण्ठमतमेवानुसरतीतीदमस्तीहावधेयम् । संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिनिरूपणप्रकारस्त्वन्यादृश एव । वेदान्तानां किं जगत्कारणतया ब्रह्मपरत्वमुत प्रधानपरत्वमिति संशये अज्ञत्वादिना जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वेन ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनासंभवात् सालक्षण्येन प्रधानप्रतिपादनसंभवाच्च प्रधानपरत्वमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** माक्षिकादिभ्यः क्रिम्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् ब्रह्मविलक्षणस्य जगतः तत्कार्यत्वं संभवत्येवेति । इत्थं पूर्वपक्षसिद्धांतानुरोधेन श्रीकण्ठीयप्रक्रियानुसारेण च सूत्रार्थवर्णनमस्मिन्मते सूपपादमिति विरम्यते विस्तरतः ॥ **इति रामानुजमते नविलक्षणत्वाधिकरणम्** ॥ ४ ॥

आनन्दतीर्थमते' इदमधिकरणं **'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ दृश्यते तु ॥ ५ ॥'** इति सूत्रद्वयात्मकम् । 'दृश्यते तु' इति सूत्रपाठोऽधिकोऽत्रान्यमतेभ्यः । फलादर्शनरूपहेतुना पाशुपतादिस्मृतेर्यथाप्रामाण्यं स्यादेवं क्वचित्क्वचिद्वेदोदितकारीर्यादिफलस्य वृष्ट्यादेरसंभवाद्वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्याद्वा नवेति संशये क्वाचित्कस्य फलविसंवादस्योभयत्र साधारण्याद्वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्यात्ततो न समन्वयसिद्धिरिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** वेदस्य तदनुसारिस्मृत्यादेश्च स्वतःप्रामाण्याख्येतरवैलक्षण्यसत्त्वात् क्वाचित्कस्य फलविसंवादस्योभयत्र **साधारण्येऽपि स्वतः** प्रमाणे वेदे तदनुसारिस्मृत्यादौ चाङ्गवैगुण्यकल्पनया तदुपपत्तेरन्यत्र पौरुषेयतया स्वतःप्रामाण्याभाववतीषु शैवादिस्मृतिषु तत्कल्पनाया अयुक्तत्वाच्च वेदस्य तथात्वासंभवान्न समन्वयासिद्धिरिति । **सूत्रार्थस्तु, अस्य**=श्रुतितदनुसारिस्मृत्यादेः । **तथात्वं न**=शैवादिस्मृतिवदप्रामाण्यं न भवति । कुतः । **विलक्षणत्वात्**=स्वतःप्रामाण्याख्येतरवैलक्षण्यात् । **किंच** । श्रुतेर्नित्यत्वाख्यवैलक्षण्यवत्त्वात्स्मृतेः श्रुत्यनुसारित्वाख्यवैलक्षण्यवत्त्वाच्च । तथात्वमित्यस्योभयत्रान्वयः । **तथात्वं च**= उक्तवैलक्षण्यवत्त्वं च । **शब्दात्**='वाचा विरूपनित्यया' त्यागमाभिश्रितमित्यर्थः ।

सू ॥ **दृश्यते तु** ॥ ५ ॥ तुशब्दो विशेषार्थे । यतः तत्फलयोग्याधिकारिविशेषाणां श्रुत्याद्युक्तं फलं **दृश्यते**=उपलभ्यते अतो नाप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते नविलक्षणत्वाधिकरणम्** ॥ ४ ॥

अथाभिमान्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ **अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्** ॥ ६ ॥ **दृश्यते च** ॥ अत्राधिकरणे 'मृदब्रवीत्' 'आपोऽब्रुवन्' इत्यादियुक्तिविरुद्धार्थाभिधायकत्वाद्वेदवचसामप्रामाण्यं भवति वा नवेति संदेहः । मृन्न वक्त्री जडत्वादित्यादियुक्तिविरोधाद्वेदवचसामप्रामाण्यं स्यात् इति **पूर्वपक्षः** । तत्र मृदादिपदानां तत्तदभिमानिदेवतापरत्वेन विरोधाभावादप्रामाण्यं न भवतीति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु,** तुशब्दोऽवधारणे । **अभिमानिव्यपदेशः**='मृदब्रवी'दित्यादौ अभिमानिनश्चेतनस्यैवोक्तिः न त्वचेतनस्य । कुतः । मृन्न वक्त्री जडत्वात् इति युक्तिविरोधात् । तथा च न **वेदाप्रामाण्यम्** । नन्वभिमानिनो विदेहत्वायोगेन सदेहत्वे तस्याद्दर्शमग्यवस्त्वधिष्ठानेन वक्तृत्वमनेकाभिमन्यमानाधिष्ठातृत्वं चेत्यादिकं कथं युज्यते इत्यत आह-**विशेषानुगतिभ्याम्=विशेषः**=विशिष्टं सामर्थ्यम् **अनुगतिः**=सर्वाभिमन्यमानव्याप्तिः । ताभ्यां सर्वं युज्यत इत्यर्थः । सू ॥ **दृश्यते च**=अभिमानिदेवतायां सामर्थ्यं योगिभिरुपलभ्यते च । अतोऽपि नास्त्यदर्शनविरोध इत्यर्थः ॥ **इत्यभिमान्यधिकरणम्** ॥ ३ ॥

अथासदधिकरणम् ॥ ४ ॥

अत्र **'असदिति चे'**दित्यादिः **'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ।'** इत्यन्ता षट्सूत्री असदधिकरणत्वेन व्यपदिश्यते । पूर्वाधिकरणे केवलयुक्त्यविरोधाय हि मृदादिशब्दानामप्रसिद्धार्थपरत्वकल्पनेन वेदप्राभाण्यं व्यवस्थापितम् । तथापि प्रलये सर्वाभावाभ्युपगमस्य श्रुत्यनुमोदितयुक्तिसिद्धत्वाद्विश्वप्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वमुपपद्यते न विष्णोरिति **पूर्वपक्षः** । प्रलये सर्वाभावानभ्युपगमात् 'सदेवेद' मित्यादिबहुश्रुतिविरोधात् प्रतिषेधस्य कर्तृत्वासंभवाच्च सर्वाभावपक्षे

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

यथेदं सांख्यदर्शनं तर्कमूलत्वेनाप्रतिष्ठितत्वादिना प्रत्याख्यातं तथैव तेनैव हेतुना शिष्टानामपरिग्रहाः कणभक्षाक्षपादादीनां पक्षा अपरिग्राह्या इति व्याख्याताः । एतदुक्तं भवति—कणादादिमतसिद्धपरमाणुकारणवादोऽपि निराकृत इति ॥

इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१३॥ एतेन तर्काप्रतिष्ठितत्वदूषणेन शिष्टानां शुष्कतर्कावलंबिषु कपिलादिष्ववशिष्टानां कणभक्षादीनां येऽपरिग्रहाः वेदपरिग्रहरहिताः पक्षास्तेऽपि व्याख्याताः वैदिकैरपरिग्राह्यत्वेन उपपादितप्राया इति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य व्याचष्टे—यथेति । एतेनेत्यतिदेशाधिकरणस्याधिकशंकां दर्शयति—एतदुक्तमिति । आदिशब्देनाक्षचरणक्षपणकसमन्तभद्रादयो गृह्यन्ते । अनेन प्रधानकारणवादापेक्षया बहुसंमतत्वमेकमधिकशंकाकारणं सूचितम् । परमाणुत्वकीर्तनेनाप्यन्यदधिकशंकाकारणं सूचितम् । अल्पाधिकपरिमाणयोर्हि तंतुपटादिषूपादानोपादेयभावो दृष्टः न तु वैपरीत्यं दृष्टम् । अतस्त्रिसरेणुप्रभृतिषु पृथिवीगोलकादिपर्यंतेषु कार्येषु परमाणूनामेव कारणत्वं युक्तं न तु कार्येभ्योऽधिकपरिमाणस्य प्रधानादेरिति । निराकृत इति । अप्रतिष्ठिततर्कमूलत्वाविशेषेण परमाणुकारणवादिनामेव परमाणुगतसत्यत्वासत्यत्वबाह्यत्वांतरत्वव्यवस्थापकतर्काणां

दृष्टान्ताभावाच्च वेदपरिग्रहशून्याः अवशिष्टा जीवकालस्वभावादिकर्तृत्वपक्षास्सर्वेऽपि निरस्ता इत्यतस्सिद्धं विष्णोर्जगत्कर्तृत्वमिति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु सू ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ८ ॥ असत्**=विश्वप्रागभाव एव । जगत्कर्तृ, नेश्वर इति चेन्न । कुतः । **प्रतिषेधमात्रत्वात्**=अभावधर्मात्मतामन्तरेण स्वरूपत एव निषेधबुद्धिविषयत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् ॥ ९ ॥ अपीतौ=प्रलये । **तद्वत्प्रसंगात्**=असन्मात्रवत्त्वप्रसंगात् असत्कर्तृत्वमसमञ्जसमयुक्तमित्यर्थः ।

सू ॥ न तु दृष्टान्तभावात् ॥ १० ॥ तुशब्दोऽवधारणे । प्रलये सर्वासत्त्वं न युज्यते । कुतः । तदा सर्वपदार्थसत्त्व **एव दृष्टान्तस्य भावात्** सद्भावादित्यर्थः ।

सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ ११ ॥ स्वपक्षे प्रलये सर्वासत्त्वपक्षे **दोषात्**=दृष्टान्ताभावाख्यदोषाच्च न तत्पक्षो युक्त इत्यर्थः ॥

सू ॥ तर्काप्रतिष्ठानादन्यथाप्यनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥ तर्काप्रतिष्ठानात्=दृष्टान्ताभावादिरूपतर्कस्याप्रतिष्ठानात् अव्यवस्थितत्वात् । **अन्यथापि**=सिद्धान्त्युक्तप्रकारादन्यरूपेणापि प्रतितर्केण **अनुमेयं**=साधनीयमिति चेत् । **ने**ति शेषः । **कुतः । एवमपि**=एवं सति तर्कमात्रस्याप्रामाण्ये सति । **अनिर्मोक्षप्रसङ्गः**=सर्वसिद्धान्तिभिः स्वस्वशास्त्रप्रयोजनत्वेनाङ्गीकृतस्यापि मोक्षस्यापि लोपप्रसंगः । कुतः । तस्य विप्रतिपन्नं प्रति अनुमानेनैव साधनीयतया तस्याप्येवमप्रामाण्योक्तिसंभवादित्यर्थः ॥

सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥ एतेन—स्वपरपक्षयोः दृष्टान्तभावाभावाख्य**हेतुना अपरिग्रहाः**=वेदपरिग्रहशून्याः तद्विरुद्धाश्च । **शिष्टाः**=अवशिष्टाः जीवकालस्वभावकर्तृत्वपक्षा अपि । **व्याख्याताः** प्रत्याख्याताः दूषिता इत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामानन्दतीर्थमते असदधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सू ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

यदुक्तं पूर्वत्र चिदचित्प्रपञ्चविशिष्टात्मा शिव एवाद्वितीयः कारणं कार्यं च भवतीति विशिष्टशिवाद्वैतम्, तस्य समन्वयसिद्धस्य युक्तिबाधापत्तिरस्ति न

परस्परप्रतिघातेन उपादानोपादेययोरल्पाधिकपरिमाणत्वनियमस्य प्रचितपरिमाणतूलपिंडाद्यारब्धेषु........प्रभृतिषु व्यभिचारेण च निरस्त इत्यर्थः ॥

इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सू ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥ अतिदेशाधिकरणं परित्यज्य प्रधानेन तत्पूर्वाधिकरणेन संगतिं विभावयितुं तदर्थमनुवदति—यदुक्तमिति । तत्र सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टश्शिवः कारणं स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्स एव कार्यमिति विशिष्टशिवाद्वैतमारंभणाधिकरणे समर्थयिष्यमाणं सिद्धं कृत्वा कार्यकारणावस्थयोर्विशेषणभूतस्य चिदचित्प्रपञ्चस्य तच्छरीरत्वमुपपादितं मनुष्यादिशरीरगतबालत्वयुवत्वादिन्यायेन तद्दोषाणां संस्पर्शः शिवे न भवतीति समर्थनार्थम् । ततश्च चिदचिच्छरीरके ब्रह्मणि वेदांतानां समन्वय इति पर्यवसितम् । इदं नोपपद्यते । शरीरशरीरिधर्माणामसंकरेण व्यवस्थादर्शनेऽपि शरीरिणां शरीरप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वस्यापि दर्शनेन ब्रह्मणोऽपि शरीरित्वे तथात्वप्रसंगादित्याक्षेपिकी संगतिरिति भावः । चेदित्यंतं सूत्रं शिवस्य शरीरित्वे सुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेर्जीवा-

---

नयमणिमालायाम् ।

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

माभूत्प्रधानवादस्समन्वयस्यास्य बाधको योऽसौ । अणुकारणवादस्तु स्यात्कणभक्षादिबहुमुनिप्रमितः ॥ ९५ ॥
शून्याशून्यक्षणिकाक्षणिकवाद्युन्मुखैः कुतर्कशतैः । व्याहतमितरेतरतस्तमपि श्रुतिरेव बाधेत ॥ ९६ ॥

इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

भगवत्पादमते, अण्वादिकारणवादितार्किकाभिमतन्यायेन ब्रह्मकारणवादिवैदिकसमन्वयो विरुध्यते वा न वेति संदेहे विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः** । तार्किकन्यायस्य वेदबाधितत्वान्न तेन विरुध्यत इति **सिद्धान्तः** । इदमतिदेशाधिकरणम् । **सूत्रार्थस्तु, एतेन**=मन्वादिभिः शिष्टैः केनचित्सत्कार्यवादाद्यंशेन परिगृहीतस्य प्रधानकारणवादस्य निराकरणप्रकारेण । **शिष्टापरिग्रहा अपि**=शिष्टैः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीताः अण्वादिकारणवादा अपि । **व्याख्याताः**=निरस्ता वेदितव्याः इत्यर्थः ॥

श्रीकण्ठमते, यथेदं सांख्यदर्शनं तर्कमूलत्वेनाप्रतिष्ठितत्वादिना निराकृतं तथा एतेन हेतुना कणादाक्षपादादिबहुसम्मतः परमाणुकारणवादोऽपि तर्कमूलत्वाविशेषात् शिष्टापरिग्रहाच्च निराकृतो वेदितव्यः इति । सूत्रमपि व्याख्यातम् ।

रामानुजमते, श्रीकण्ठमतान्नास्ति विशेष इति न पृथक्प्रपञ्चनावसरः ।

आनन्दतीर्थमते, इदं सूत्रं पूर्वस्मिन्नधिकरण एवान्तर्भूतमिति तत्रैव व्याख्यातम् ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेति संशयः। एवं सति पूर्वपक्षः प्रवर्तते । यदि चिदचिच्छरीरकत्वमिष्यते परमेश्वरस्य तदा शरीरित्वमस्य सिद्धम् । तथा च जीववत् सशरीरत्वेन तस्यापि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेरस्मात् संसारिणो जीवात् तस्य परमेश्वरस्याविभागः प्राप्नोति । अतोऽयं जीवः अयमीश्वर इति विशेषानुपपत्त्या जगद्विशिष्टत्ववादे परमेश्वरस्य निर्दोषस्वरूपासिद्धिप्रसङ्ग इत्येवं पूर्वपक्षी मन्यते । नात्र विरोध इति सिद्धान्तः। स्यादेव विभागो जीवात् परमेश्वरस्य निष्कलङ्कनिखिलमङ्गलाकारत्वेन । न खलु शरीरित्वप्रयुक्तमनिष्टभोक्तृत्वं, किन्तु पराधीनत्वप्रयुक्तमेव, यथा लोके राज्ञः सशरीरत्वेऽप्यनन्यवश्यस्य न स्वाज्ञाननुवृत्तिकृतानिष्टप्रसङ्ग इति। भोक्तृत्वं नेतरसमानम् । 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इति जीवेश्वरयोः स्वातन्त्र्यमस्वातन्त्र्यं च स्वतः सिद्धमेव । अतः स्वतन्त्रस्य परमेश्वरस्य जीवादस्वतन्त्राच्छरीरसम्बन्धसामान्येन नाविभागप्राप्तिः । नातो विशिष्टाद्वैतहानिः ॥ इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

विभागस्तदविशेष आपद्यते चेदित्यर्थमभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति–यदीति । जगद्विशिष्टत्ववादे जगच्छरीरकत्ववादे । 'स्याल्लोकव'दिति सूत्रांशं सिद्धांतार्थे व्याचष्टे–स्यादेव विभाग इत्यादिना । अस्याधिकरणस्य गुहाधिकरणादिषु ब्रह्मणश्शरीरित्वप्रयुक्तशङ्कानिराकरणार्थैरपौनरुक्त्यं प्रथमाध्याय एवाविष्कृतं तत्र तत्र ॥

इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम् ।

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

चिदचिच्छरीरिता चेदीशस्येष्टा शरीरित्वात् । दुःखादिभोक्तृता स्यादित्यविशेषो भवेज्जीवात् ॥ ९७ ॥

नैवेदं जीवानां सशरीरत्वादनिष्टभोक्तृत्वम् । किं तु पराधीनत्वाल्लोके राज्ञ इव तच्च नास्ति विभोः ॥ ९६ ॥

इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

भगवत्पादमते, ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे तर्कसहितप्रत्यक्षस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाद्वितीयब्रह्मकारणवादी वैदिकसमन्वयो विरुध्यते नवेति संदेहे प्रत्यक्षसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गात्तर्कसहितप्रत्यक्षेण विरुध्यत एवेति **पूर्वपक्षः** । लोकदृष्टसमुद्रतरङ्गादिन्यायेनौपाधिको भोक्तृभोग्यलक्षणो विभाग उपपद्यत एवेति नास्ति तर्कसहितप्रत्यक्षेणाद्वितीयब्रह्मकारणवादिसमन्वयस्य विरोध इति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु,** अद्वितीयब्रह्मणो जगदुपादानत्वे भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सर्वस्य ब्रह्मानन्यत्वेन **भोक्त्रापत्तेः**=भोक्तुर्भोग्यभावः भोग्यस्य भोक्तृभाव इति तयोरितरेतरभावापत्तेः । **अविभागश्चेत्**=भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति विभागस्य प्रत्यक्षसिद्धस्याभावः प्रसज्येत चेत् । **स्याल्लोकवत्**= अद्वितीयब्रह्मोपादानकत्वेऽपि भोक्तृभोग्यरूपप्रपञ्चस्य परस्परं विभागः स्यादेव । कथम् । **लोकवत्**=यथा लोके मृदात्मनाऽभिन्नानां घटादीनां यथा वा समुद्रात्मनाऽभिन्नानां तद्विकाराणां फेनतरंगादीनां च परस्परं भेदः प्रत्यक्षसिद्ध औपाधिकोऽस्ति तद्वत् । अतो भेदस्य औपाधिकत्वान्न प्रत्यक्षविरोध इति सिद्धम् ॥

अथ आरंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

यद्यपि स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यादिविरुद्धधर्मसम्बन्धेन जीवेश्वरयोर्विभाग उच्यते । तथाऽपि तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमव्यतिरिक्तत्वं च सिद्ध्यत्येवेत्याह—

॥ सू ॥ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥

इह कार्यकारणयोः प्रपञ्चब्रह्मणोः समन्वयसिद्धमनन्यत्वं सन्दिह्यते युक्तं न वेति । सन्देहस्य चेतनाचेतनत्वपरस्परविरुद्धधर्मसम्बन्धवैलक्षण्यं कारणम् । कथमनयोरनन्यत्वमुपपद्यते ? पूर्वाधिकरणे सर्वज्ञत्वादिमत्वेन परमेश्वरस्य

अथ आरंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

संगतिप्रदर्शनपूर्वकमुत्तराधिकरणमवतारयति–यद्यपीति । पूर्वाधिकरणे शरीरित्वकृतं न भवति सुखदुःखभोक्तृत्वं किं तु पारतंत्र्यकृतमिति परमस्वतंत्रस्य शिवस्य शरीरित्वेऽपि तन्न प्रसज्यत इत्युक्तम् । तर्हि मा भूत् ब्रह्मणः प्रपंचशरीरत्वांशे समन्वयस्य भंगः प्रपंचानन्यत्वांशे तु स्यात् प्रपञ्चशरीरकत्वोपपादकस्य स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यतत्कृतभोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिविभागरूपवैलक्षण्यस्यैवानन्यत्वप्रतिक्षेपकत्वादिति प्रत्युदाहरणसंगत्या पूर्वं तत्र तत्र सिद्धवत्कृत्य व्यवहृतस्य प्रपंचशिवयोः कार्यकारणभावेनानन्यत्वस्य वैलक्षण्यकृतान्तर्गणिकभेदाविरोधेन निरूपणार्थमुत्तराधिकरणारंभ इत्यर्थः ॥सू॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥१३॥ वैलक्षण्यं कारणमिति । यदि तद्वैलक्षण्यमनन्यत्वविरोधि तदा तद्युक्तमित्येवमनन्यत्वविरोधित्वाविरोधित्वाभ्यां संदिह्यमानं वैलक्षण्यमुपन्यस्तसंदेहस्य कारणमित्यर्थः । भेदकस्वभावस्य वैलक्षण्यस्य अभेदविरोधित्वादनन्यत्वमयुक्तमिति पूर्वपक्षयति–कथमिति ।यदि किंचिद्विलक्षणेनापि चेतनवर्गेणानन्यत्वमयुक्तं तदा किमु वक्तव्य-

---

श्रीकण्ठमते, परमेश्वरस्य चिदचिच्छरीरकत्वाभ्युपगमे तस्य सशरीरत्वसिद्धौ जीववत्तस्यापि शरीरसंबन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेस्संसारिणो जीवात्तस्य परमेश्वरस्य अविभागः वैलक्षण्याभावः प्राप्नोति । अतो जीवेश्वरयोर्विशेषानुपपत्त्या परमेश्वरस्य निर्दोषस्वरूपासिद्धिप्रसंगात् समन्वयसिद्धस्य चिदचित्प्रपञ्चशरीरकाद्वितीयब्रह्मकारणवादस्य युक्तिबाधापत्तिरिति **पूर्वपक्षः** । यथा लोके राज्ञः सशरीरत्वेऽपि स्वतंत्रस्य तस्य स्वाज्ञानुवृत्तिकृतानिष्टाप्रसक्तेः तदीयभोक्तृत्वस्यास्ति वैलक्षण्यं तद्वत्परमेश्वरस्य स्वतंत्रस्य राजशासनवश्यानां शरीरिणामिव शरीरसंबन्धसामान्येन नास्ति स्वाज्ञानुवृत्तिकृतानिष्टप्रसक्तिरिति वैलक्षण्यस्य स्वतस्सिद्धत्वान्नात्र विरोध इति सिद्धांतः । अतो न विशिष्टाद्वैतहानिरिति भावः । इति ॥

रामानुजमते, अत्राप्यधिकरणे नास्ति श्रीकण्ठमताद्विशेषः । **आनन्दतीर्थमते,** ननु'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति'इति भोक्तुर्जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मभावापत्तिश्रवणात्तत्रैव संसारेऽपि तयोरभेदादविभागः प्राप्नोति । ततश्च जगत्कर्तृत्वरहिततया प्रत्यक्षसिद्धेन जीवेनात्यन्ताभेदाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न संभवति इति **पूर्वपक्षः** । यथा लोके उदकद्वयभेदेऽपि स्थानैक्यनिबन्धनः उदके उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारः एवमयमपि मुक्तौ जीवेशयोरेकीभावव्यवहार उपचरितः स्यात् । अतो जीवेशयोरेकीभावस्य 'सायं गोष्ठे गाव एकीभवन्ती'तिवत् स्थानैक्यनिबन्धनत्वप्रतीत्या जीवेशयोर्भेदस्य सिद्धौ ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं भवत्येवेति **सिद्धान्तः** ॥ **सूत्रार्थस्तु,भोक्त्रापत्तेः**=यस्माद्भोक्तुः जीवस्य 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'ति वाक्ये ब्रह्मभावापत्तिश्रवणात् तयोरविभागः भेदाभावः तस्मादल्पजीवाभिन्नब्रह्मणः जगत्कारणत्वं न युक्तमिति चेन्नेति शेषः । कुतः । यतः **लोकवत्** । यथा लोके जले जलान्तरस्यैकीभावोक्तिस्तथात्रापि स्थानैक्याद्यालंबनेन जीवेशयोरेकीभवन्तीत्यैक्योक्तिः । **स्यात्**–उपचरिता भवेत् । अतो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भोक्तृत्वाज्ञत्वादिना जीवस्य चोभयोर्विभागो निर्दिष्टः । चिदचिद्वस्तुनोरत्यन्तविलक्षणत्वादनन्यत्वकथा दूरत एव । न हि कार्यकारणत्वमनन्यत्वसाधकं, गोमयवृश्चिकादौ सत्यपि तस्मिन् वैलक्षण्यदर्शनात् । घटमृत्पिण्डादिष्वप्यर्थक्रियादिव्यवहारभेदाद्भेदो नास्त्येव । अथवा—कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदे प्रपञ्चब्रह्मणोरखण्डतया सर्वत्र कर्तृकर्मक्रियादिव्यवहारलोपः स्यात् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—कारणात् ब्रह्मणः कार्यं जगदनन्यदेव। कथमवगम्यते ? आरम्भणशब्दादिभ्यः । यथा 'वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' 'विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत्। सर्वो ह्येष रुद्रः' इत्यादिशब्देभ्यः ॥

यदुक्तं न हि कार्यकारणत्वमनन्यत्वसाधकमिति तत्राह—

॥ सू ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

घटादिकार्यभावे च तदेव मृद्द्रव्यं घट इत्युपलभ्यते । ततः कारणादनन्यदेव कार्यम् । तथा 'वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । इति

मत्यंतविलक्षणेनाचेतनवर्गेणेत्याह—**चिदचिद्वस्तुनोरिति** । नन्वभेदव्याप्तेनोपादानोपादेयभावे ब्रह्मप्रपञ्चयोरनन्यत्वसिद्धौ घटादिषु श्यामरक्तरूपादिवैलक्षण्यवद्देशकालाद्यवच्छेदभेदेन स्वातंत्र्यपारतंत्र्यादिना [illegible]लक्षण्यमुपपादनीयमित्याशंक्य व्यभिचारात्तस्याभेदव्याप्तिरसिद्धेत्याह—**न हीति** । वस्तुतो विरुद्धोऽयं हेतुः न तु क्वचिदेव साध्यव्यभिचारीत्याह—**घटमृत्पिण्डादिष्वपीति** । घटेनोदकाहरणं क्रियते मृत्पिण्डेन घटशरावादिकमित्यर्थक्रियाभेदः । घटस्य मृत्पिण्डदण्डचक्रादि कारणं मृत्पिण्डस्य जलसंयोजनपूर्वकमर्दनादीति कारणभेदः । पृथुबुध्नोदराकारः पिण्डाकारश्चेत्याकारभेदः । तदुल्लेखी बुद्धिभेदः । तत्प्रवृत्तिनिमित्तकश्शब्दभेदः । इदानीं मृत्पिण्डोऽस्ति घटो नास्तीति सत्वासत्वभेदः । मृत्पिण्डो दृष्टः घटशरावादिकं न दृष्टमिति ज्ञातत्वाज्ञातत्वभेदः । बहवः तंतवः एकः पटः इति संख्याभेदः । एवमर्थक्रियादिभेदात् सर्वत्राप्युपादानोपादेयभावे भेद उन्नीयत इति विरुद्धो हेतुरित्यर्थः । **अथवेति** । किंचेत्यर्थः । **अखण्डतयेति** । अत्यंतैक्यापत्त्येत्यर्थः । **कर्तृकर्मेति** । कुलालो घटं करोतीत्यादिव्यवहारेषु कर्तृकर्मक्रियाणां भेदस्य दृष्टत्वेन सर्वत्र कर्तृकर्मभावादीनां भेदाक्षेपकत्वावगमादित्यर्थः । साध्याहारं सूत्रं योजयन् सिद्धांतमाह—**कारणादिति** । आरंभणश्रुतेः ब्रह्मप्रपंचानन्यत्वसाधकत्वमुत्तरसूत्रे भाष्यकार एव स्पष्टीकरिष्यति । आदिशब्दगृहीतश्रुतीनां तत्साधकत्वं तु सामानाधिकरण्यादिभिः स्पष्टम् । उदाहृतश्रुतिकलापानुग्राहकस्यानन्यत्वसाधकानुमानस्य दृष्टांतप्रसाधनार्थत्वेन उत्तरसूत्रमवतारयति—**यदुक्तमिति** । **सू ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥** ननु, घटाद्युत्पत्तौ सत्यां तदेवेदं मृद्द्रव्यमिति प्रत्यभिज्ञेयमर्थक्रियादिभेदयुक्तिबाधितत्वाद्भ्रांतेत्याशंक्य द्रव्यैक्येऽप्यवस्थाभेदकृतस्तद्भेद इति श्रुत्यैव दर्शितमिति विभावयितुमारंभणश्रुतेरर्थमाह—**तथेति** । एकवि-

श्रुत्याऽपि प्रतिपाद्यते। विकारो नामधेयं च वाचारम्भणं वाचायाः अभिलापा-र्थक्रियारूपव्यवहारस्य निष्पादकं भवति। मृद्द्रव्यस्यैव घटाद्यवस्था घटादिना-मधेयं चार्थक्रियाभिलापरूपव्यवहारनिष्पत्तये भवतीति यावत्। वस्तुतो घटा-दिकमपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं मृद्व्यतिरेकेण घटभावादर्शनात्। अथवा-'वाचाऽऽरम्भणं विकारः' विकारो घटो वाचारम्भणं घटोऽयमिति वागारम्भ-विषयमात्रम्। मृद्द्रव्य एव व्यवहारसिद्ध्यर्थं जायमानमवस्थान्तरम्, न तु मृदो द्रव्यान्तरम्। 'मृत्तिकेत्येव नामधेयं सत्यं' घटादिकं मृत्तिकेति कृत्वैव तत्र सर्वं मृत्पिण्डादिनामधेयं सत्यं सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु, न तु द्रव्यान्तरमिति कृत्वा।

ज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थं 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या'दिति दृष्टांत उपन्यस्तः।तत्र नायं दृष्टांत उपपद्यते।मृत्पिण्डस्य तद्विकाराणां घटशरावादीनां चाभिलापार्थक्रियादिभेदेनात्यंतभिन्नतया मृत्पिण्डज्ञानेन तद्विकाराणां ज्ञातत्वायोगादित्या-शंकायां तदुपपादनार्थं वाचारंभणश्रुतिः प्रववृते। तत्र प्रतिज्ञादृष्टांतौ प्रकृत्यधिकरणे व्याख्यातौ। इह हेतूकृता वाचारंभणश्रुतिर्व्याख्यायते। विकारो घटत्वपृथुबुध्नोदरत्वादिः। नामधेयं तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं घटादिपदं चेत्येतत् वाचारंभणं वाचा वाक् घटमानयेत्याद्य-भिलापः। तेन तज्जन्यार्थक्रियापि लक्ष्यते। आरभ्यते अनेनेत्यारंभणं कारणम्। वाचाया आरंभणमभिलाभार्थक्रिययोः कारणमिति यावत्। नपुंसकानपुंसकयोः नपुंसकशेषैकवद्भा-वश्च। अनेनैतदुक्तं भवति। मृत्पिण्डतद्विकाराणां द्रव्यैक्येऽपि पिण्डपृथुबुध्नोदराद्या ार-भेदेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तकनामधेयभेदेन चार्थक्रियाभिल[illegible] इति। ननु द्रव्यभेदेनैव तद्भेदः किमिति नेष्यते इत्याशंक्योक्तं 'मृत्तिकेत्येव सत्य' मिति। घटशरावादिकमपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं मृदेवायं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धं गुरुत्वद्वैगुण्या-भावादियुक्तिसिद्धं च। एवं प्रमाणसिद्धैक्यनिर्वाहायार्थक्रियाभिलापभेदस्य विकारनाम-धेयभेदोपाधिकत्वं कल्पयितुं युक्तमिति भावः। अथैवं वाक्ययोजना- वाचारंभणं विकारः घटशरावादिविकारः घटोऽयमित्यादिव्यवहारविषयमात्रं न तु मृदो द्रव्यांतरम्। द्रव्यांतराभावे मृदः पिण्डतादशायामप्रवृत्तं घटशरावादि नामधेयं कथं पश्चात् प्रवर्तत इत्या-शंकायामुच्यते -नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। मृन्नामधेयमिव घटशरावादिनामधेयमपि तद्द्रव्यं मृत्तिकेति कृत्वैव सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु न तु द्रव्यांतरमिति कृत्वा। प्रत्यभि-ज्ञाविरोधादिना द्रव्यांतरस्याप्रामाणिकत्वादिति। अस्मिन्पक्षे 'सत्ये साधौ च सच्छब्दः' इति स्मृतेः प्रामाणिकार्थवाचिसत्यशब्दपर्यायात् सच्छब्दा'त्तत्र साधु'रित्यर्थे यत्प्रत्ययः। आरंभणशब्दो विषयभावेन निष्पादकं वदन्विषयत्वपर्यवसायी। तस्य पुर्लिंगविशेषणत्वेऽपि लिंगसामान्यविवक्षया नपुंसकलिंगनिर्देशः। द्विगुरेकवचनमितिवदिति विशेषः। भाष्ये द्वितीयव्याख्याने 'यतो घटो मृदेवे'ति वाक्येन मृद्घटयोर्द्रव्यैक्ये प्रत्यभिज्ञारूपं प्रमाणं दर्शितम्। प्रथमव्याख्याने 'मृद्व्यतिरेकेण घटभावादर्शना'दिति वाक्येन मृद्व्यतिरेकेण घटे गुरुत्वादिधर्माणामदर्शनरूपा तत्र युक्तिर्दर्शिता। एवं च यद्यपि मृत्पिंडघटशरावादीनाम-भिलापार्थक्रियादिभेदश्चैत्रमैत्रादीनामिव द्रव्यांतरत्वेनाप्युपपद्यते बाल्ययुवस्थविराणामि-

यतो घटो मृदेवेति। अतः कारणादनन्यदेव कार्यम् । अर्थक्रियादिव्यवहारभेदस्तु,

---

वावस्थाभेदेनाऽपि । अथाप्यत्राभेदेनैव तदुपपादनं कार्यम् । कार्यकारणानन्यत्वस्य युक्त्यनुभवानुग्रहश्रुतिसिद्धत्वादित्युपसंहरति–अत इति । अर्थक्रियादीत्यादिशब्देन प्राङ्गिर्दिष्टा बुद्ध्यभिलापादयस्सर्वेऽपि गृह्यंते । ननु कार्यस्य घटत्वाद्यवस्थाविशेषविशिष्टत्वेन बुद्ध्यभिलापविशेषविषयत्वाज्ञातत्वासत्त्वादिकमुपपद्यताम् एकत्वानेकत्वरूपसंख्याभेदः कथमुपपद्यते । कोऽत्र विशेषः । मृदः पिण्डत्वावस्थाप्रहाणेन कुड्यत्वावस्थाप्राप्तिवदनेकत्वावस्थाप्रहाणेन एकत्वावस्थापत्तिः । पुनश्च कुड्यत्वावस्थाप्रहाणेन पिण्डत्वावस्थाप्तिवदेकत्वावस्थाप्रहाणेनानेकत्वावस्थाप्तिश्चेत्यापद्यत एव । ननु, विरलतंत्वारब्धपटादिषु कारणगतानेकत्वसंख्या न प्रहीयते । तत्र कथं द्रव्यैक्ये तद्विरुद्धानेकत्वसंख्यापत्तिः । पटत्वरूपावस्थाभेदेनेति चेन्न । द्रव्यैक्ये घटकुड्यादिषु मृत्त्ववत् पटे तंतुत्वस्यानुवृत्तेरवश्यंभावेन तस्य पटव्यावृत्तधर्मवृत्त्यवच्छेदकत्वायोगात् कार्यगतपटत्वविरोधित्वात्तन्नानुवर्तते घटत्वविरोधित्वात् पिण्डत्वमिवेति चेत्तर्हि तद्वदेव प्रहीणं भवेत् । न तंतुष्वप्यनुवर्तेत । कार्यकारणयोरैक्ये प्रहीणकार्यानुवृत्तोभयविधावस्थाव्यतिरेकेण तदुभयव्यवस्थितावस्थांतरस्थित्यनुपपत्तेरिति चेन्मैवम् । तंतुष्वेव कुविंदकारितसंयोगविशेषावच्छेदेन पटत्वस्य तदुपाधिकैकत्वस्य तंतुत्वाभावस्य च वृत्त्युपपत्तेः कार्यकारणभेदवादेऽप्येकस्मिन्नेव घटे कालरूपावच्छेदभेदेन श्यामरक्तरूपयोः देशभेदेनैकस्मिन्नेव वृक्षे स्थूलतरतनुतरादिपरिमाणानामेकस्मिन्नेव कदलीदले श्यामलधवलरूपयोः कठिनसुकुमारस्पर्शयोश्च स्वस्वविरुद्धधर्माभावसाहित्येन वृत्तिदर्शनात् । तेषु विरुद्धधर्मावच्छेदककालदेशानां परस्परासंकीर्णत्वमस्ति । नात्र कुविंदकृतसंयोगास्तंतुत्वासंकीर्णा इति चेन्न । वह्नावार्द्रेंधनप्रभववह्नित्वावच्छेदेन व्याप्तिमत्त्वस्य तदसंकीर्णवह्नित्वावच्छेदेन व्याप्त्यभावस्य च आर्द्रेंधनप्रभववह्नित्वावच्छेदेन व्याप्यतावच्छेदकवद्वह्निके अविशेषितवह्निसत्त्वावच्छेदेन व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावस्य च वृत्त्यभ्युपगमात् । एवं कार्यकारणानन्यत्ववादेऽप्येकस्मिन्नेव द्रव्ये तन्तुत्वं स्वप्रापकांशुसंयोगविशेषावच्छेदेन तदवच्छेदेनानेकत्वं च पटत्वावस्थाप्रापकतंतुसंयोगविशेषावच्छेदेन पटत्वं तदवच्छेदेनैकत्वं चेति पटत्वतंतुत्वयोरेकत्वानेकत्वयोश्च समावेशोपपत्तेर्न कश्चिद्विरोधः । एवमुपादानोपादेययोस्तृणच्छदिषोरिष्टकाप्राकारयोश्चानन्यत्वेऽपि तृणत्वच्छदिष्ट्वादिसमावेशाविरोध उन्नेयः । इयांस्तु विशेषः । छदिःषु तृणानां दीर्घतनुत्वाद्याकारस्य प्राकारे इष्टकानां चतुरश्रत्वाद्याकारस्य चाविरलतंत्वारब्धपटे तंतुत्वस्येवानुपलंभः विरलतंत्वारब्धपटे तंतुत्वतदाकृतिविशेषतदनेकत्वानामुपलंभ इति । तस्मादर्थक्रियादिभेदहेतोरवस्थाभेदस्याभ्युपगमान्न कश्चिद्विरोध इति भावः ।

इदं तु चिंत्यते । कार्यकारणानन्यत्ववादिना कथमवस्थाभेद आगंतुकोऽभ्युपैतव्यः । आगंतुकस्य प्राक् सता कारणेनानन्यत्वायोगात् असत्कार्यवादपादप्रसारिकापत्तेश्च । न चावस्थाभेदोऽपि नित्यः । तथा सति मृत्पिण्डदशायामपि घटार्थक्रियादिप्रसंगात्, दण्डचक्रादिघटकारणकलापवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । ननु, मृदः पिण्डतादशायामनभिव्यक्ता घटावस्था । अभिव्यक्तैव सार्थक्रियाद्युपयोगिनी । तदभिव्यक्त्यर्थश्च दंडचक्रादिः कारणक-

लापः । न च तथा सति मृत्पिण्डगतघटावस्थाभिव्यक्त्यर्थेन दण्डचक्रादिव्यापारेण तद्गतकरककपालमणिमल्लिकाद्यवस्थानामपवरकगतघटाभिव्यक्त्यर्थारोपितेन दीपेन तद्गतकरकादीनामिवाभिव्यक्तिप्रसंगः, मृत्पिंडिकादशायां प्रदीपारोपणेन घटाद्यभिव्यक्तिप्रसंगश्चेति वाच्यम् । उच्चारणविशेषेण वर्णविशेषाभिव्यक्तिः उच्चरितवर्णविशेषाभिव्यंजकेन श्रोत्रमनस्संयोजनानुकूलपवनादिनोच्चारणं विना न वर्णाभिव्यक्तिरिति व्यवस्थादर्शनेन तद्वदिहाप्युपपत्तेः । वर्णानित्यत्वपक्षेऽपि रविकिरणैर्युगपदभिव्यंग्ययोर्नैल्योत्पलत्वयोः प्रदीपप्रभयोत्पलत्वस्यैवाभिव्यक्तिः कूपजलस्य वियति विक्षेपे रविकिरणैः तत्र शौक्ल्यजलत्वयोस्सहाभिव्यक्तावपि तस्य कूपान्तरवस्थितिसमये (तैलत्वस्ये) जलत्वस्यैवाभिव्यक्तिरित्यादिव्यवस्थादर्शनेन तद्वदिहापि यथादर्शनमभिव्यंग्याभिव्यंजकभाववैचित्र्याभ्युपगमोपपत्तिश्चेति चेन्नैवमवस्थावत्तदभिव्यक्तावपि नित्यत्वानित्यत्वविकल्पे पूर्वोक्तदोषानतिपातात् । किंच केयमभिव्यक्तिः । ज्ञानं चेत्तदा दण्डचक्रादिमेलनस्य घटज्ञानकारणत्वापत्त्या तदपनयनानंतरं घटज्ञानोदयो न स्यात् । आवरणापनयश्चेत् घटसामग्र्या किमावरणमपनीयते । ननु मृदि पूर्वस्थिता पिण्डावस्था तस्यां नित्यमेव स्थिताया अपि घटावस्थाया आवरणम् । तदावृतत्वात्सा तदानीं न प्रतीयते । घटसामग्र्या पिण्डावस्थोपमर्दे सति तिलपीडनेन तैलमिवावघातेन तण्डुल इव दोहनेन पय इव खननेन कूपजलमिव क्षालनेन पटशौक्ल्यमिव प्रतीयते । न च तथा सति मुद्गरपातानंतरमपि घटावस्थाप्रतीतिप्रसंगः तदावरणभूतायाः पिण्डावस्थायास्तिरोधानादिति वाच्यम् । तदा मुद्गरपाताभिव्यंग्यकपालत्वाद्यवस्थायास्तदावरणत्वात् कारणे अभिव्यक्तायाः कस्याश्चित् कार्यावस्थायास्तद्गतसकलकार्यावस्थांतरावरणत्वाभ्युपगमात् । न च तथा सति कपालेषु कारणमेलने घटावस्थाभिव्यक्तिप्रसंगः। इष्टापत्तेः। कपालानि चूर्णीकृत्य जलमृदंतरसंयोजनमर्दनव्यापारैः मार्दवं प्रापय्य दण्डचक्रादिमेलने घटाभिव्यक्तिदर्शनात् । न च पटकारणानां पुनः पटभावो न दृश्यते इति शंकनीयम् । तद्भस्मनां क्षितितलपतितानां तत्क्षितिप्ररूढकार्पासतरुफलपरिणतौ क्रमेण तेषां पटभावोपपत्तेः । न च तंतुषु तंत्ववस्थायाः पटावस्थावरणत्वस्य वक्तव्यत्वात् विरलतंत्वारब्धपटे तत्तिरोधानशंकानास्पदे पटावस्थाभिव्यक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । फलबलेन कुविंदकृतसंयोगविशेषरहिततंत्ववस्थायाः तदावरकत्वकल्पनात् तस्मादविशेषिता वा पूर्वकार्यावस्थैव घटपटाद्यवस्थानामावरणमिति चेत् नैतद्युक्तम् । तथातथा परिणाहशालिनी पटावस्था कुविन्दव्यापारात् प्रागपि यथादृष्टेन स्थूलेनैव रूपेण सती तंतुत्वेनानुभूयते उत कूर्मांगवत् संकुचितेन रूपेण सती । नाद्यः । यथादृष्टरूपायाः पटावस्थायाः तंतुषु कुविंदव्यापारात् प्राक् व्यस्तेषु समस्तेषु वा विप्रकीर्णेषु संहतेषु वा पर्याप्तवृत्त्यसंभवात् । न द्वितीयः । यथादृष्टपटावस्थायाः आगंतुकत्वापरिहारात् । न च वाच्यमनादिरेव सा पटावस्था अद्यतनेषु तंतुषु न वर्तते किंतु मूलकारण इति । तथा सति यत्रेदानीं भविष्यत्पटप्रागभावदेशे तन्तवो न संति तत्रावरणाभावेन तदभिव्यक्तिप्रसंगात् । न च तत्र या काचन कार्यावस्थास्ति सैवावरणं स्यादिति वाच्यम् । तस्याः कुविंदव्यापारानंतरमपि सर्वत्रावर्जनीयत्वेन सर्वदा पटानभिव्यक्तिप्रसंगात् । कार्यावस्थास्सादय एवाभ्युपैतव्या इति कथं कार्यकारणानन्यत्वसमर्थनं असत्कार्यवादापत्तिपरिहारश्चेति ।

मृद्घटयोः वस्त्वैक्येऽप्यवस्थाभेदात् भवत्येव । ततो मृद्घटयोरिव ब्रह्मप्रपञ्चयोरपि व्याप्यव्यापकभावादनन्यत्वम् । तथा पुराणवाणी—'शक्त्यादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम् । तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा ॥' इति ॥ 'मृदयं

अत्रेदमुत्तरं विवक्षितम् । अत्रागंतुका एवावस्थाभेदाः । असतो द्रव्यानुत्पत्तिः सत्कार्यवादः । न त्ववस्थानामप्यनागंतुकत्वम् । सत एव द्रव्यस्योत्तरोत्तरावस्थाप्राप्तिरुत्पत्तिः । पूर्वपूर्वावस्थाहानं विनाशः । एवमागमापायिनानावस्थाशालि द्रव्यमेकमिति । अतो न काचिदत्रानुपपत्तिः । नन्वेवं मृदेव घटमणिककपालचूर्णाद्यवस्थाशालिनीति मृद्घटाद्यैक्यसमर्थनस्य प्रकृते का संगतिः । न हि तद्दृष्टांतेन ब्रह्मैव भोक्तृत्वविकारित्वजडत्वाद्यवस्थाशालीति ब्रह्मप्रपञ्चैक्यं साधयितुं शक्यम् । पूर्वाधिकरणविरोधापत्तेः । न च स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चविशिष्टब्रह्मरूपकार्यकारणैक्यं साधनीयम् । विशेष्यांशस्य विशेष्यांशेन ऐक्यसाधने सिद्धसाधनात् विशेषणविशेष्ययोः कार्यकारणभावे सत्यप्यैक्याभावेन व्यभिचाराच्च । न च विशेष्यांशस्यैव विशेष्यांश उपादानं विशेषणांशस्य तु विशेषणांश इति शंकनीयम् । ब्रह्मणस्सर्वोपादानत्वाभावप्रसंगात् । न च विशेषणांशयोरैक्यं साध्यमिति वाच्यम् । सत्यप्युपादानोपादेयभावे ब्रह्मप्रपञ्चयोरैक्याभावेन तत्र व्यभिचारात् पूर्वपक्षोद्भावितगोमयवृश्चिकादिव्यभिचारतादवस्थ्याच्च । स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चैक्यसाधनस्य एतदधिकरणकृत्यब्रह्मप्रपञ्चानन्यत्वविषयश्रुतिसमन्वयसमर्थनानुपयोगित्वाच्च । न च ब्रह्मप्रपञ्चयोरपृथग्भावरूपानन्यत्वे श्रुतिसमन्वयो न त्वैक्यरूपानन्यत्व इति वाच्यम् । तत्र मृद्घटदृष्टांतेन स्थूलप्रपञ्चस्य तदुपादानब्रह्मापृथग्भूतपरापरशक्तिरूपसूक्ष्मप्रपञ्चैक्यसाधनमुपयोगीति वाच्यम् । तयोरैक्याभावेऽपि मृद्घटभेदवादिनैयायिकरीत्या केवलं पृथग्भावेनैव ब्रह्मापृथग्भावस्याऽपि लाभादित्याशंक्याह—ततो मृद्घटयोरिवेति । अत्रायमाशयः । यथैक एव मृत्पिण्डो घटशरावादिव्यापकः । तदनुस्यूतिमंतो घटशरावादयः परस्परव्यावृत्तरूपाः तद्व्याप्याः । एवं ब्रह्मैकमेव वियदादिसर्वविकारानुस्यूतं तेषां व्यापकं तदनुस्यूतिमंतो वियदादयस्सर्वे विकारास्तस्य व्याप्याः इत्येवं व्याप्यव्यापकभावेनापृथग्भावरूपं 'तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुंभादिकं यथे' त्यादिपुराणसिद्धं 'अन्यस्सन्व्याप्तितोऽनन्य' इत्याद्यागमप्रसिद्धं 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इति भगवद्गीतासु च प्रतिपादितमनन्यत्वं मृद्घटदृष्टांतेनोपपादनीयम् । तत्र नायं दृष्टांत उपपद्यते । कौलालमृत्कूटात् घटशरावादिनिर्माणसमयेषु विभक्तानां परस्परव्यावृत्तरूपाणां तस्माद्भिन्नानां सूक्ष्ममृत्पिण्डानां घटशरावादिभावापत्त्या तेष्वेकस्या मृद्व्यक्तेरनुस्यूत्यसिद्धेरिति शंकायामित्थमुपपादनीयम् । महतः कुलालमृत्कूटाद्विभज्यविभज्य गृहीताः सूक्ष्ममृत्पिण्डास्ततो न भिद्यंते स एव मृत्कूटः एतावत्सूक्ष्ममृत्पिण्डात्मतां प्राप्त इत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादिति वाचारंभणवाक्योपपादनीये 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या' दिति दृष्टांतेऽप्युक्तशङ्कावतारे सत्येवमेवोपपादनीयम् । तेन दृष्टांतेनोपपादनीयायां 'येनाश्रुत' मित्यादिप्रतिज्ञायां मृद्घटादिदृष्टांतेषु वाचारंभणश्रुत्युपपादितप्रकारेण द्रव्यैक्यान्मृदादिज्ञाने तदभिन्नस्य घटादेर्विषयत्वेऽपि ब्रह्मप्रपञ्चयोरैक्यानंगीकारात् ब्रह्मज्ञाने प्रपञ्चस्य विषयत्वं न संभवतीत्येवं दृष्टांतवैषम्यशंकायामित्थमुपपादनीयम् । न केवल-

घट' इत्यत्र यथा मृद्व्याप्तिर्घटे दृश्यते तथा ब्रह्मेदं जगदिति ब्रह्मव्याप्तिर्न दृश्यत

ब्रह्मज्ञानेन प्रपञ्चस्य ज्ञातत्वमिह प्रतिज्ञायते । किं तु सूक्ष्मप्रपञ्चविशिष्टज्ञानेन । 'सदेव सोम्येद' मित्युपक्रमे ब्रह्मणि प्रयुक्तस्य सच्छब्दस्य सकलप्रपञ्चोपादानशक्तिविशिष्टब्रह्मपरताया ईक्षत्यधिकरणे वर्णितत्वात् । उपादानोपादेयभूतौ च शक्तिप्रपञ्चौ न परस्परभिन्नौ। मृद्घटवत्। अत्र सामान्येनोपादानोपादेयभावमात्रं न हेतुः। ब्रह्मप्रपञ्चयोर्गोमयवृश्चिकादिषु च व्यभिचारात्। तथापि परिणामिपरिणामभावरूपस्तद्विशेषो हेतुः । एवं च सच्छब्दोक्तशक्तिविशिष्टब्रह्मज्ञाने प्रपञ्चस्य विषयत्वं संभवति परापरशक्त्युपादानकस्य तस्य मृद्घटन्यायेन तदभिन्नत्वादिति । एतदर्थं य एको मृत्कूटः स्थितस्स एवैतावद्घटशरावाद्यात्मतां प्राप्त इत्यभेदप्रत्यभिज्ञानेनानुमानदृष्टांतभूतमृद्घटाद्यैक्यमुपपादनीयम् । अतोऽस्मिन्सूत्रे श्रुतितदनुग्राहकानुमानापेक्षितं मृदादितद्विकारैक्यसमर्थनं संगतमेवेति । एवमस्य सूत्रस्यारंभणश्रुत्यनुग्राहकानुमानोपयोगित्ववदारम्भणवाक्यार्थवर्णनोपयोगित्वमस्तीत्याशयेनैव पूर्वसूत्रोदाहरणभूतस्याप्यारम्भणवाक्यस्य भाष्यकारैरेतत्सूत्रव्याख्यानावसरेऽर्थप्रतिपादनं कृतम् । भाष्ये परिणामिपरिणामभावलिंगेन शक्तिप्रपञ्चैक्यसाधकमेवानुमानम् । शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचारात् । प्रपञ्चब्रह्मणोरुक्तरूपमनन्यत्वं न तेन हेतुना सिद्ध्यति । असिद्धेः । नाप्युपादानोपादेयभावसामान्येन । निर्विकारे ब्रह्मणि उपादानत्वस्य विकारवदुपादानापृथग्भूताधिष्ठानत्वस्य वक्तव्यतया तस्यैवात्र साद्ध्यत्वपर्यवसानादित्याशङ्कायां तद्धर्मानुस्यूतिमत्तया ब्रह्मप्रपञ्चानन्यत्वसाधकानुमानमिति व्यवहृतम् । न केवलमिदं भाष्यमेव तदभेदोपचारात्प्रवृत्तम् । 'नविलक्षणत्वा (२–१–४) धिकरणमपि तथैव प्रवृत्तम् । तथैव कृत्स्नप्रसक्त्य-(अ० २–१—२६.) धिकरणमपि प्रवर्तयिष्यते । परिणामपरिणामिभावरूपे ह्युपादानोपादेयभावे वैलक्षण्यानुपपत्तिः कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषश्चापादयितुं शक्यते । न तु स्वयं निर्विकारस्य सतः परिणाम्युपादानापृथग्भूताधिष्ठानभावमात्रालंबनोपादानोपादेयभावे । तदापादकस्यैक्यस्य परिणामपरिणामिभाव इव तत्राभावात् । ननु, ब्रह्मशक्तेः प्रपञ्चस्य च परिणामिपरिणामभावहेतुकैक्यसिद्धिरस्तु प्रपञ्चब्रह्मणोरुक्तरूपमनन्यत्वं न तेन हेतुना सिध्यति । असिद्धेः । नाप्युपादानोपादेयभावसामान्येन । निर्विकारे ब्रह्मण्युपादानत्वस्य विकारवदुपादानापृथग्भूताधिष्ठानत्वरूपस्य वक्तव्यतया तस्यैवात्र साध्यत्वपर्यवसानादित्याशंकायां तद्धर्मानुस्यूतिमत्तया प्रमीयमाणत्वं तत्र सामान्यव्याप्त्यपेक्षो हेतुरित्यभिप्रेत्य तदसिद्धिमाशंकते–यथा मृद्व्याप्तिरिति । 'सन् घटस्सन्पट' इत्यादिप्रमासु सत्तया तावदपृथग्भावसंबंधः प्रतीयते । सा च ब्रह्मशक्तिरूपा । 'सदेव सोम्येद' मित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणि सच्छब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तभूता ब्रह्मसत्तैव । 'मायां तु प्रकृतिं विद्या' दिति जगत्प्रकृतित्वेनावधारितायास्तस्या एव तथाभूतप्रमाविषयत्वोपपत्तौ तदतिरिक्तजातिरूपसत्ताकल्पने प्रमाणाभावात् । तां कल्पयतामपि जात्यादिषु तदभावेन तेष्वनुगतसद्व्यवहारस्य तया निर्वोढुमशक्यत्वात् सत्तैकार्थसमवायादिसंबंधांतरेण तन्निर्वाहे अननुगमात् रूपादिरहिताया अपि जातिसत्ताया इव ब्रह्मशक्तिरूपसत्तायाश्चाक्षुषत्वाद्युपपत्तेश्च । न च नीरूपद्रव्यत्ववत् ब्रह्मशक्तेश्चाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिः । अप्रयोजकत्वात्

घटः इति सर्वत्र दृश्यत एव सद्रूपस्य ब्रह्मणो व्याप्तिः। [illegible] न व्याप्तं जगत् तदा सत्तास्फूर्तिभ्यां विनाकृतं कथ- [illegible]? अवस्त्वेव भवेत्। अतो मृदा घटादिकमिव कारणेन [illegible] तदनन्यभूतं चेति सिद्धम् ॥

॥ सू ॥ सत्त्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥

[illegible] कारणादनन्यदेव कार्यम्। घटशरावादिकं पूर्वं मृदे- [illegible] मृदात्मनोपलभ्यते ॥

[illegible] चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् युक्तेः शब्दान्तराच्च॥१८॥

'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्' इति कार्यस्य पूर्वमसद्व्यपदेशात् कारणे कार्यमसदिति चेत्—न, स्थूलत्वविरोधिसूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तरयोगादेवायमसद्व्यपदेशो नाभावात्। कुतः? 'तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम्' इति

तस्याः स्वाभिन्नघटादिरूपेण रूपवत्त्वाच्च। न च नीरूपस्य रूपवत्त्वासंभवः। दशाभेदेनाविरोधात्। कार्यकारणभेदवादिभिरपि प्रथमक्षणे नीरूपस्य घटादेरनंतरं रूपवत्त्वस्याभ्युपगमाच्च इत्याशयेन परिहरति—सन्घट इति। न केवलं प्रपञ्चे सत्तारूपेणैव ब्रह्मशक्त्यनुस्यूतिः अपि तु स्फूर्तिरूपेणापीत्याह—सच्चिद्रूपेणेति। 'सन्घट' इत्याद्यनुभवे सत्ताविशिष्टतयेव 'स्फुरति घट' इत्याद्यनुभवे स्फुरणविशिष्टतया प्रपञ्चो विषय इति तावत्सर्वानुभवसिद्धम्। तच्च स्फुरणमुपादानभूतब्रह्मशक्तिरूपमेव पर्यवस्यति। जडे स्फुरणांतरासंभवात्। न च 'स्फुरती'त्यस्य स्फुरणविषयत्वमर्थः। 'सविता स्फुरति भाति प्रकाशत' इत्यादिप्रयोगे स्फुरणवत्वार्थकस्य तस्य 'स्फुरती'त्यादिप्रयोगेऽर्थांतरकल्पनायोगात्। न च 'ममस्फुरति' 'मम न स्फुरती' ति व्यवहारदर्शनात् तथार्थकल्पनम्। विषयसम्पर्कजनितवृत्तिविशेषाभिव्यक्तस्य ब्रह्मानंदस्येव चाक्षुषज्ञानाद्यभिव्यक्तस्य ब्रह्मस्फुरणस्यापि प्रतिनियतव्यवहारविषयत्वोपपत्तेः 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुत्यनुसार्यर्थविषयत्वकल्पनसंभवे 'स्फुरति भाति प्रकाशत' इत्याद्यनुभवानां विषयांतरकल्पनस्यायुक्तत्वाच्चेति भावः। अवस्त्वेव भवेदिति। यस्य न सत्त्वं न वा स्फुरणं न तद्वस्त्विति भावः। सू ॥ सत्त्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥ कारणे सत्त्वादिति। कारणे तादात्म्येन सत्त्वादित्यर्थः। पूर्वसूत्रे मृदः पाश्चात्यघटशरावादिरूपतापत्तिविषया प्रतिज्ञोदाहृता इह घटशरावादीना प्राचीनमृद्रूपतापत्तिविषयेति भावः ॥ सू ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषाद्युक्तेश्शब्दांतराच्च ॥ १८ ॥ 'असदेवेदमग्र आसी' दित्यादेर्वैदिकस्यासद्व्यपदेशस्योदाहरणं 'य एते घटशरावादय इदानीमुत्पन्नाः प्रागिह नास'न्निति लौकिकस्याप्यसद्व्यपदेशस्योपलक्षणम्। सद्व्यवहारार्हस्थूलत्वविरोधि सूक्ष्मत्वं धर्मांतरमस्ति। तत एवासद्व्यवहारः। नतूत्पत्तेः प्रागभावादिति परिहरति—नेति। ननु 'वायोरूपं नास्ति' इत्यादेरिवास्याप्यसद्व्यपदेशस्याभावविषयत्वं युक्तं न तु सूक्ष्मावस्थाविषयत्वम्। क्लृप्तविषयं विहाय विषयांतरकल्पने मानाभावादित्याशंकते—कुत इति। वैदिकस्य लौकिकस्य चासद्व्यपदेशस्य विषयांतरकल्पने क्रमेण 'वाक्यशेषाद्युक्तेश्चे'ति सूत्रशेषोक्तं हेतुद्वयं दर्शयन् परिहरति—तदिति।

वाक्यशेषात् । मनस्कारो हि विद्यमानस्यैव भवति । युक्तिरपि तथा धर्मान्तरयोगनिमित्ततामसद्व्यपदेशस्यावगमयति । पिण्डत्वघटत्वकपालत्वरूपैः परस्परविरोधिभिः भावरूपैः धर्मैः, घटः प्राङ्नासीत्, इदानीमस्ति, तदानीं न भविष्यतीति सदा विद्यमानस्यैव मृद्द्रव्यस्य असदादिव्यपदेशोपपत्तौ न तद्व्यतिरिक्तः कश्चिदभावो नाम असद्व्यपदेशालम्बनं धर्मान्तरं कल्पनीयमिति । तथा शब्दान्तरं च 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इत्यादि ॥ अयमभिप्रायः—पूर्वं स्वाभिन्ननामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्रूपपरशक्तिगर्भितो हि शिवः केवलो भवति । पुनः स्वात्मिकां तादृशीं शक्तिं पूर्वदशाविरोधिस्थूलत्वयुक्तनामरूपविभागार्हचिदचिद्रूपां बहिर्विस्तारयति । तत्र शक्तिमतः शिवस्य संकोचावस्था प्रलयः । विकासावस्था सृष्टिरिति । तथा आप्तवचनमपि—'चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः । योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥' इति । निरुपादानमिति अनपेक्षितोपादानान्तरं स्वयमुपादानं भूत्वेत्यर्थः । ततः परमकारणात् परब्रह्मणः शिवादभिन्नमेव जगत् कार्यमिति ॥

निदर्शनान्तरमुच्यते—

॥ सू ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा संकुचितः सूक्ष्मरूपः पटः प्रसारितो महापटकुटीरूपेण कार्यं भवति, तथा ब्रह्मापि संकुचितरूपं कारणं प्रसारितरूपं कार्यं भवति ॥

॥ सू ॥ यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा वायुरेक एव वृत्तिविशेषेण प्राणादिभेदं भजते, तथा ब्रह्मापि शक्तिव्यापारभेदेन सदाशिवादिविश्वरूपभेदं भजते । ततो ब्रह्मणः कारणादनन्यदेव कार्यं जगदिति युक्तम् ॥

तत् असदेव । सत्स्यामिति मनोऽकुरुतेत्यन्वयः । मनस्कारो मानसः सङ्कल्पः । अभावो नामेति । अभावाभावस्येव भावाभावस्याऽपि तद्विरोधिभावधर्मरूपतोपपत्तेः क्वचिदप्यभावो नाम धर्मांतरं न कल्पनीयमित्यर्थः । शब्दांतरादिति सौत्रहेतुरुभयत्र साधारणः । लोकेऽपि ह्यस्ति शब्दांतरं घटशरावादिकं पूर्वं मृदेवासीदिति । तत्तु पूर्वसूत्रे प्रत्यभिज्ञोदाहरणेनैव उदाहृतप्रायमिति नेहोदाहृतम् । ननु ब्रह्मकारणवादे ब्रह्मणः प्रलये किमव्याकृतत्वं किं च सृष्टौ व्याकृतत्वम् ? न हि निर्विकारस्य मृद्घटन्यायेनावस्थाभेदस्संभवतीत्याशंक्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चविशिष्टस्य ब्रह्मणः कार्यकारणभावांगीकाराद्विशेषणगतस्थूलसूक्ष्मावस्थाभ्यां विशिष्टे व्याकृतत्वाव्याकृतत्वव्यपदेशभेद इत्याह—अयमभिप्राय इति । उत्तरसूत्रद्वयमवतारयति—निदर्शनांतरमिति । स्थूलसूक्ष्मावस्थाभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य कार्यकारणभावे मृद्घटादिदृष्टांतः प्राक्प्रसाधितः । इदानीमेकद्रव्यत्वे कार्यकारणभेदवादिनामपि लोकसम्प्रतिपन्नः पटकुटिकादृष्टान्तः 'पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति श्रुतेस्सम्प्रतिपन्नः प्राणवायुः दृष्टांततयोदाह्रियत इत्यर्थः ॥ सू ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥ सू ॥ यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥ 'सदाशिवादी', त्यादिशब्देन महेश्वरशुद्धविद्यादिपृथिव्यंतत्रयस्त्रिंशत-

उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते—

॥ सू ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिना कार्यभूतस्य जीवस्य कारणभूतब्रह्मत्वव्यपदेशात् अनन्यत्वमुपपादितम्। एवं सति सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य सर्वगतस्य जगदकरणं स्वस्य हितरूपं, तत्करणमहितरूपं च प्रसज्यते। ततश्च सर्वज्ञः सत्यसंकल्प ईश्वरः स्वस्मादनन्यस्य जीवस्य तापः स्वस्येति जानन् कथं संसारनिमित्तमहितं जगत्करणमनुवर्तते, हितं जगदकरणं च नानुवर्तते। ततश्च जीवादनन्यत्वे सिद्धे परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्यापि स्वहिताकरणे स्वाहितकरणे च विवेकशून्यत्वादिदोषप्रसक्तिः॥

त्वजातं तत्प्रभवं तनुभुवनभोगस्थानभोगोपकरणनिकुरुंबं च गृह्यते। षट्त्रिंशत्तत्वमध्ये सदाशिवादिभूम्यंतचतुस्त्रिंशत्तत्वजातमेव सृज्यं शिवशक्तितत्वे तु तत्स्रष्टारौ परब्रह्मभूतौ शिवाविति मतमनुसृत्येदं भाष्यम्। वस्तुतश्शिवशक्तितत्वे अपि शिवाभ्यां सृज्ये जडे तत्वांतरे। 'शिवशक्त्यादि भूम्यंतं शरीरादि घटादि च। व्याप्याधितिष्ठति शिवस्तस्माद्विष्णुरुदाहृत' इति शिवपुराणवचनात् 'शिवाहन्ता शिवमयी विद्यानन्दशरीरिणी। षट्त्रिंशत्तत्वरूपत्वमवाप्य बहुरूपिणी' त्याश्वलायनस्मरणाच्च। इदं च मतं भाष्य एव प्रदेशांतरे तत्रतत्राविष्कृतम्। ननूत्तरसूत्रेण जीवब्रह्माभेदे दोष आशंक्यते तदनुपपन्नम्। अनन्यत्वं व्याप्यव्यापकभावेनापृथग्भावरूपं न त्वभेदरूपमिति प्राग्दर्शितत्वेन शंकानवकाशादित्याशङ्क्यावतारयति—उक्तमर्थमिति। अधिकं त्वित्युत्तरसूत्रकर्त्तव्येन एतच्छङ्कासमाधानेन स्थास्यन्तमर्थमालोच्य मृद्घटादिदृष्टांतोक्तिसङ्गतिसमर्थनसमये तदुपयोगितया भाष्ये परं व्याप्यव्यापकभावेनानन्यदित्युक्तम्। सूत्रकारस्त्वेतच्छंकासमाधानसमय एव तमर्थमाविष्करिष्यति इत्यस्ति शङ्कावकाश इति भावः॥ सू॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः॥ २१॥ उपपादितमिति। आरंभणसूत्र इति शेषः। ननु, ब्रह्मणः स्वाभिन्नजीवसंसारहेतुप्रपञ्चसर्गाकरणं हितं तत्करणमहितं च भवतु नाम। तथापि प्रपञ्चं सृजतु दृश्यंते हि लोके स्वहितमकुर्वाणा स्वाहितं कुर्वाणाश्च तद्वद्ब्रह्मापि स्यादित्याशंक्याह—ततश्चेति। स्वस्य हिताहितमजानन्वा जानन्नपि पारतंत्र्यात् स्वसंकल्पानुसारेण कर्तुमशक्तो वा स्वस्य हितं न कुर्यादहितं च कुर्यात्, ब्रह्म तु न तथा सर्वज्ञत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्चेत्याशयः। ननु सर्वज्ञं सत्यसंकल्पमपि ब्रह्म स्वस्य हितं मा करोतु अहितं च करोतु को दोषः न हि तेन तस्य सर्वज्ञत्वं सत्यसंकल्पत्वं च हीयते येन स दोषः स्यादित्याशंक्याह—ततश्चेति। यथा स्त्रीपुत्रदारादिषु क्रोधेन स्वयं मर्त्तुं विषं भक्षयतः क्रोधान्धस्येव तस्य विवेकशून्यत्वापत्त्या सार्वज्ञ्यमेव हीयेतेति भावः। एवं चारंभणसूत्रादनन्यत्वमिति असद्व्यपदेशसूत्राच्चेदिति चानुवर्त्य एवं सूत्रार्थो वर्णनीयः। 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिषु जीवात्मनि ब्रह्मभावव्यपदेशादनन्यत्वं चेत् हिताकरणादिना यो दोषः विवेकशून्यत्वं तस्य प्रसक्तिरिति। जीवब्रह्मणोरनन्यत्वे संगतिभाष्योदाहृतस्वातंत्र्यास्वातंत्र्यादिव्यवस्थासिद्धस्य पूर्वपक्षभाष्योदाहृतस्रष्टृसृज्यभावादिरूप-

अतः कार्यकारणयोः जीवेश्वरयोरनन्यत्वमयुक्तमिति चेदुक्तमित्युच्यते—

॥ सू ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

कार्यकारणयोरनन्यत्वेऽपि कार्यभूताच्चिदचित्प्रपञ्चात् कारणमत्राधिकमेव श्रूयते'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः'इति। तथा भेदनिर्देशात्-तथाहि-जीवेश्वरयोर्भेदो निर्दिश्यते 'विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः''क्षरात्मानावीशते देव एकः' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च''ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' 'अन्तः-प्रविष्टश्शास्ता जनानाम्' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' 'येषामीशे पशुपतिः पशूनाम्' इत्यादिभिरनन्तश्रुतिभिः। अतो विश्वस्मादधिकमेव शिवापरनामधेयं ब्रह्म ॥ ननु 'तदनन्यत्वम्' इत्यभेदप्रतिपादनात् 'अधिकं तु' इति भेदप्रतिपादनात् प्रपञ्चब्रह्मणोः भेदाभेदः साधितो भवतीति चेत्-न,भेदाभेदकल्पनं विशिष्टाद्वैतं साधयामः।न वयं ब्रह्मप्रपञ्चयोरत्यन्तमेव भेदवादिनः घटपटयोरिव। तदनन्यत्वपरश्रुतिविरोधात्। न वाऽत्यन्ताभेदवादिनः शुक्तिरजतयोरिव। एकतरमिथ्यात्वेन तत्स्वाभाविकगुणभेदपरश्रुतिविरोधात्। न च भेदाभेदवादिनः, वस्तुविरोधात्। किं तु शरीरशरीरिणोरिव गुणगुणिनोरिव च विशिष्टाद्वैतवादिनः। प्रपञ्चब्रह्मणोरनन्यत्वं नाम मृद्घटयोरिव गुणगुणिनोरिव च कार्यकारणत्वेन विशेषणविशेष्यत्वेन च विनाभावरहितत्वम्। न हि मृदं विना घटो दृश्यते, नीलिमानं विना चोत्पलम्। तथा ब्रह्म विना न प्रपञ्चशक्तिस्थितिः शक्तिव्यतिरेकेण न कदाचिदपि ब्रह्म विज्ञायते, वह्निरिवौष्ण्यं विना। येन विना यन्न ज्ञायते तत् तेन विशिष्टमेव। तत्त्वं च तस्य स्वभाव एव। अतः सर्वथा प्रपञ्चाविनाभूतं ब्रह्म तस्मादनन्यदि-

---

कर्तृकर्मभावादिव्यवस्थासिद्धस्य च भेदस्य भङ्गप्रसंग इति दोषांतरं सौत्रेणेतरपदेनाविष्कृतम्। उक्तव्यवस्थाभिः वस्तुतो जीवादितरदेव ब्रह्मेति तयोरनन्यत्वमयुक्तमिति भावः।

सत्यं जीवादितरद्ब्रह्म ततोऽधिकं च। ईशित्रीशितव्यादिभेदविषयानेकश्रुत्यनुरोधात्। अतस्तदविरोध्येवानन्यत्वमभेदश्रुत्यर्थो न मुख्याभेद इति न कश्चिद्विरोध इति प्रदर्शनार्थं सूत्रम्॥सू॥अधिकं तु भेदनिर्देशात्॥२२॥नन्वभेदश्रुत्यनुसारेण'तदनन्यत्व'मितिभेदश्रुत्यनुसारेणा'धिकंत्वि'ति सूत्रितवतस्सूत्रकारस्य कोऽभिप्राय इत्याकांक्षायां भेदाभेदपक्षस्य पृथग्भावरूपात्यन्तभेदपक्षस्य मुख्याभेदरूपात्यंताभेदपक्षस्यान्यतरानिर्धार्यत्वपक्षस्य च प्रमाणविरुद्धत्वाल्लौकिकवैदिकसकलप्रमाणप्रसिद्धांतर्गणिकभेदाप्रतिक्षेपकमपृथग्भावेनानन्यत्वरूपं विशिष्टाद्वैतमभेदश्रुतीनामर्थ इत्येव सूत्रकारस्याभिप्राय इति प्रश्नोत्तराभ्यां प्रपञ्चयति—नन्वित्यादिना। एवमारंभणसूत्रप्रतिपादितानन्यत्वस्वरूपविशेषनिर्धारणार्थतया इद'मितरव्यपदेशा'दित्यादिसूत्रद्वयं व्याख्यातम्। एवं किमर्थम्। तन्निर्धारणमेतत्सूत्रद्वयमनपेक्ष्यारंभणसूत्रसामर्थ्येनैव सिद्ध्यति। इदं तु सूत्रद्वयं ब्रह्मणस्सदोषजीवसंसर्गप्रयुक्तदुष्टत्वशं-

स्युच्यते । भेदश्च स्वाभाविकः । ततश्च विश्वस्मादधिकमेव परं ब्रह्म । कारणत्वकार्यत्वव्यवस्था 'न तु दृष्टान्तभावात्'(ब्र०२-१-९-सू)इत्यत्र निरूपितैव। तस्माद्भेदाभेदश्रुतीनामविरुद्ध एवायं मार्गः ॥

॥ सू ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

सर्वथा जीवेश्वरयोरभेद एव अभेदश्रुतिभिरिति चेत्—न। अनुपपत्तेः। अश्मकाष्ठतृणादेरचेतनस्येव जीवस्याप्यज्ञत्वादिना सर्वज्ञत्वादियुक्तादीश्वरात् अत्यन्तविजातीयत्वश्रवणात् तयोरेकभावानुपपत्तेः। तस्मादीश्वरो जीवादर्थान्तरभूत एव । एवं चेतनस्याप्यधिकगुणवैषम्यादीश्वरभावानुपपत्तिः, किमुताचेतनस्य स्वरूपविलक्षणस्येति तात्पर्यम् । सर्वथा श्रुतिस्मृतिन्यायैः कार्यत्वेन स्वानन्यभूतादपि चेतनाचेतनप्रपञ्चात् विश्वस्मादधिक एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमेश्वरः ॥

इत्यारंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

कानिराकरणार्थमधिकरणांतरं व्याख्यायतामित्याशंक्याह—कारणत्वेति । 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्' (ब्र० २–१–८.) न तु दृष्टांतभावा (ब्र० २–१–९.) दिति पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यां ब्रह्मणो जडजीवसंसर्गप्रयुक्तदुष्टत्वनिराकरणं स्पष्टमेव कृतं प्रागित्यतिस्पष्टं तादर्थ्यमस्य सूत्रद्वयस्य न युक्तं किं त्वारंभणसूत्रस्य भेदसाधकसूत्रासाहित्येन भेदाविरोध्यनन्यत्वपर्यवसायित्वं न स्पष्टमिति तद्विषयत्वेनारंभणाधिकरणशेषत्वमेवास्य युक्तमिति भावः ॥ सू ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ सूत्रव्यावर्त्यां शंकामाह—सर्वथेति । 'तदनन्यत्व'मित्यत्यंताभेद इत्येव युक्तमभेदश्रुतिबाहुल्याद्भेदश्रुतीनामौपाधिकभेदविषयत्वोपपत्तेरिति शंकार्थः । अनुपपत्तेरिति । अभेदश्रुतिरुपपत्तिविरुद्धेत्युपपत्तिसहकृता भेदश्रुतिः प्रबलेत्यर्थः। ननु 'अश्मादिव'दिति सिद्धवद्दृष्टांतीकरणमयुक्तम्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'इदं सर्वं यदयमात्मा'इत्यादिश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मण्यचेतनाभेदस्यापि शंकितुं शक्यत्वात् चेतनाचेतनत्ववैलक्षण्येऽप्यभेदस्य शक्तिप्रपञ्चाभेदवादिनां सिद्धांतिनामवश्यमंगीकर्तव्यत्वात् इत्याशंक्य सूत्रतात्पर्यमाह—एवं चेतनस्यापीति । कैमुतिकन्यायेनाचेतनवर्गस्य भेदश्रुतितदनुग्राहकोपपत्तिभ्यां भेदं सिद्धं हृदि कृत्वा समुच्चयोपमयाश्मादिवदिति सूत्रितमिति भावः । अवांतरार्थोपसंहारमुखेनाधिकरणार्थमुपसंहरति—सर्वथेति ।

इत्यारंभणाधिकरणम् ।

नयमणिमालायाम्

अथ आरंभणाधिकरणम् ।

सू० ॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥ सत्त्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥ यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

नैव प्रपञ्चशिवयोरनन्यता कार्यकारणायत्ता। धर्मैर्विप्रतिषिद्धैः स्वहिताकृत्यादिदोषैश्च ॥ ९९ ॥

शंभुर्विश्वाधिको नस्तदपि च तदनन्यत्वमस्यानिवार्यं शब्दैरारंभणाद्यैः स्फुरति सदिति च स्फूर्तिसत्तानुवृत्त्या ।
तच्चेदं स्थूलसूक्ष्माकृतियुतचिदचिद्विग्रहश्शंभुरेव स्यात्कार्यं कारणं चेत्युभयमधिगतानन्यता चेति युक्तम् ॥ १०० ॥

इत्यारंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्
अथ आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥ सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥ युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥ यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

भगवत्पादमते, 'तदनन्यत्व' मित्यारभ्य 'यथा च प्राणादिः' इत्यन्ता सप्तसूत्री आरम्भणाधिकरणत्वेन व्यपदिश्यते, 'इतरव्यपदेशा' दित्यादिकं सूत्रत्रयमधिकरणान्तरत्वेनेति श्रीकण्ठमतादस्ति विशेषोऽस्मिन्मते । इत्थमेवाधिकरणविभाग उररीकृतो रामानुजानन्दतीर्थमतयोरपि । श्रीकण्ठमते परमिदं सूत्रदशकमेकमधिकरणम् । आनन्दतीर्थमते त्वितरव्यपदेशाधिकरणे 'उपसंहारदर्शना' दित्यादिकमुपरितनं सूत्रत्रयमप्यन्तर्भवतीत्यस्ति विशेषान्तरमपि । पूर्वं परिणामवादमवलंब्यापाततः 'स्याल्लोकव' दिति समाहितम् । अत्रारंभणाधिकरणे विवर्तवादरीत्या परमं समाधानमुच्यते-**'तदनन्यत्व' मित्यादिना** । अद्वैतब्रह्मवादी वैदिकसमन्वयो भेदग्राहिप्रत्यक्षेण विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, तत्**=तस्मात्कारणात् । **अनन्यत्वम्**=ब्रह्मणः कार्यस्य जगतः पृथक्सत्ताराहित्यं सिद्धम् । कुतः । **आरंभणशब्दादिभ्यः**='वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिशब्देभ्यः ॥ इति ॥

ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यस्याभावमनुमानतो निरूपयति-**सू ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥ भावे च**=कारणस्य ब्रह्मणस्सत्त्वे । **उपलब्धेः**=मृदि सत्यां घटस्येव कार्यस्योपलब्धेः । न हि मृद्व्यतिरेकेण घटो नाम कश्चिदुपलभ्यते । अतः कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्तीत्यर्थः ॥

कारणव्यतिरेकेण कार्यस्याभावे श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणयति-**सू ॥ सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥ अवरस्य**=कार्यस्य । **सत्त्वाच्च**=उत्पत्तेः प्राक्कारणानन्यत्वेन सत्त्वाच्च । 'ब्रह्म वा इदमग्र आसी' दित्यादौ सत्त्वश्रवणादुत्पत्त्यनन्तरमपि अनन्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणरूपेण कार्यस्य सत्त्वमाक्षिप्य समाधत्ते-**सू ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥ असद्व्यपदेशात्**='असद्वा इदमग्र आसी' दित्यादिना प्रागुत्पत्तेरसद्व्यपदेशात् । **नेति चेत्**=न कारणरूपेण कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् । **न**=न ह्यत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेणायमसत्त्वव्यपदेशः । किं तु **धर्मान्तरेण**=अव्याकृतत्वरूपधर्मान्तरेण । कुतः । **वाक्यशेषात्**='तत्सदासीदि'ति वाक्यशेषात् । अतः कारणादनन्यत्वं कार्यस्य सिद्धमित्यर्थः ॥ किं च । **सू ॥ युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥१८॥ युक्तेः**=मृदात्मना पूर्वं घटस्याभावे घटार्थिना मृदेव नोपादीयेत, असत्त्वाविशेषाद्यत्किंचिदेवोपादीयेत, इत्येवमाद्याया युक्तेः । **शब्दान्तराच्च**='सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्येवमादौ विद्यमानसच्छब्दान्तराच्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य कारणानन्यत्वं सत्त्वं चेति सिद्धम् ॥

ननु मृद्घटौ भिन्नौ विलक्षणप्रतीतिविषयत्वात् घटपटवत् इत्यनुमाने हेतोर्व्यभिचारं निरूपयति-**सू ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥** यथा संवेष्टितप्रसारितपटयोः विलक्षणप्रतीतिविषयत्वेऽपि न भेदस्तथा मृद्घटयोरित्यर्थः ॥

ननु कार्यमुपादानाद्भिन्नम् , भिन्नकार्यकरत्वात्संमतवत् इत्युक्ते हेतोर्व्यभिचारमाह—**सू ॥ यथा च प्राणादि ॥ २० ॥** यथा च प्राणायामादिना निरुद्धः प्राणापानादिर्जीवनमात्रं कार्यं निष्पादयति अनिरुद्धस्त्वाकुंचनप्रसारणादिकं कार्यं निर्वर्तयति, नैतावता प्राणादेर्भेदोऽस्ति । तस्मात्कार्यकारणयोरनन्यत्वादद्वैतब्रह्मसमन्वये न कश्चिद्विरोध इति सिद्धम् ॥

इति भगवत्पादमते आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥
अथ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पूर्वमेकविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये कार्यस्य कारणादनन्यत्वं समर्थितम् । तर्हि तेनैव न्यायेन जीवब्रह्मणोरप्यभेदाज्जीवधर्मा हिताकरणादयो दोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्नित्याक्षेपसंगत्येदमाह—**सू ॥ इतरव्यपदेशादित्यादि ।** यदि ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि न स्वानिष्टं जनयेदिति तर्केण जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् समन्वयो विरुध्यते वा न वेति संदेहे **इतरव्यपदेशात्**=इतरस्य जीवस्य 'तत्त्वमस्या'दिना ब्रह्मत्वव्यपदेशात्, इतरस्य ब्रह्मणः 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये' त्यादिना शारीरत्वव्यपदेशाद्वा । **हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः**=ब्रह्मणः स्रष्टृत्वे जीवस्यैव स्रष्टृत्वात् नन्व्यत्यासेन अहितजरामरणादिबहुविधानर्थकरणरूपदोषस्य प्रसक्तिर्ब्रह्मणस्समापतति इत्यतस्तस्याभ्रान्तचेतनत्वेनानिष्टजगज्जनकत्वायोगादुक्तसमन्वयो विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः ।**

सिद्धान्तमाह—सू ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यतः शारीरादधिकं सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म जगदुपादानं स्रष्टृ चेति ब्रूमः अतो न हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । कुतः । **भेदनिर्देशात्**='आत्मा

वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिना कल्पितभेदस्य व्यपदेशात् । न हि ब्रह्मणो नित्यमुक्तस्य हितमहितं वास्ति । येन स दोषः प्रसज्येत । अतः कल्पितभेदमादायैव सर्वस्यासांकर्योपपत्तिरिति भावः ॥

नन्वेकरूपब्रह्मणो जगत्कारणत्वे कार्यवैचित्र्यं न स्यादिति दोषमाशंक्य दृष्टान्तेन परिहरति—**सू ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ अश्मादिवच्च**=एकपृथिवीजन्यानामश्मनां यथा वज्रवैडूर्यादिभेदेन वैचित्र्यं तथा ब्रह्मकार्याणां स्वरूपवैचित्र्यं युज्यते । अतः **तदनुपपत्तिः**=तस्योक्तदोषस्यानुपपत्तिः । तस्माज्जीवाभिन्नब्रह्मवादिसमन्वयो न विरुध्यत इति सिद्धम् ॥ **इति इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥**

श्रीकण्ठमते, पूर्वं सिद्धवत्कृत्य व्यवहृतस्य प्रपञ्चशिवयोः कार्यकारणभावेनानन्यत्वस्य स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यतत्कृतभोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिरूपपरस्परविरुद्धधर्मवैलक्षण्यविरोधं निरूपयितुमाह—**तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः॥ १६ ॥** इह कार्यकारणयोः प्रपञ्चशिवयोरनन्यत्वमुपपद्यते वा न वेति संदेहे बुद्धिशब्दान्तरादिबलात् भेदकस्वभावस्य वैलक्षण्यस्याभेदविरोधित्वाच्चानन्यत्वमयुक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** लौकिकवैदिकसकलप्रमाणप्रसिद्धान्तर्गणिकभेदाप्रतिक्षेपकमपृथग्भावेनानन्यत्वरूपं विशिष्टाद्वैतमभेदश्रुतीनामर्थं इत्येवं सूत्रकारस्याभिप्राय इत्यवगम्यमानतया वाचारंभणश्रुत्यादिबहुप्रमाणबलेन मृदा घटादिकमिव कारणेन शिवेन कार्यमिदं जगद्व्याप्तं तदनन्यभूतं चेति सिध्यति । अवस्थान्तरवशात् बुद्धिशब्दान्तराद्युपपत्तेः कार्यकारणयोः प्रपञ्चशिवयोरनन्यत्वं युक्तमेवेति । **सूत्रार्थस्तु, तदनन्यत्वम्**=तस्मात्कारणाद्ब्रह्मणः कार्यस्य जगतोऽनन्यत्वं तदुपपादयद्भ्यो वाक्येभ्यः आरम्भणशब्दादिभ्योऽवगम्यत इत्यर्थः ।

सू ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥ भावे=घटादिकार्यभावे । **उपलब्धेः**=तदेवेदं मृद्द्रव्यमित्थमवस्थितमिति कारणस्योपलब्धेश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्येत्यर्थः ॥

सू ॥ सत्त्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥ अपरस्य=कार्यस्य । **सत्त्वाच्च**=सत्कार्यवादे कारणे सत्त्वाच्च कारणादनन्यत्कार्यमित्यर्थः । घटशरावादिरूपेणावस्थितं मृद्द्रव्यं पूर्वं पिण्डाकारमुपलब्धमित्यर्थः ॥

सू ॥ असद्व्यपदेशादित्यादि ॥ १८ ॥ असद्व्यपदेशात्='इदं वाग्रे नैव किंचनासी'दिति कारणावस्थायां कार्यस्यासत्त्वव्यपदेशात् कारणे कार्यमसदिति **चेत् न ।** सदितिव्यपदेशार्हस्थूलत्वविरोधिसूक्ष्मत्वरूप**धर्मान्तरेण योगात्** असद्व्यपदेश इति 'तदसदेव सन्मनोऽकुरुत' इति **वाक्यशेषबलात्**, घटोऽस्ति घटो नास्तीति सदसद्व्यपदेशयोः घटत्वकपालत्वयोः परस्परविरोधिधर्मयोरेव हेतुत्वे सिद्धे तदतिरिक्ताभावरूपधर्मान्तरकल्पनानुपपत्तिरूप**युक्तेः,** तं'द्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इत्यादिसमानप्रकरणस्था**च्छ्रुत्यंतराच्चा**वगम्यते इत्यर्थः । अतः कारणे कार्यं सदेवेति सिद्धम् । ततः परमकारणात्परब्रह्मणः शिवादभिन्नमेव जगत्कार्यमिति भावः ॥ 'असद्व्यपदेशादित्यादि 'युक्तेश्शब्दान्तराच्चे'त्यन्तमेकं सूत्रमिति पूर्वस्माद्विशेषः ॥ दृष्टान्तान्तरमाह—**सू ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥** यथा संकुचितः पटः प्रसारितः महापटकुटीरूपेण कार्यं भवति तद्वद्ब्रह्मापि ॥ इति

सू ॥ यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥ यथा वायुरेक एव वृत्तिविशेषेण प्राणापानादिभेदं भजते तथा ब्रह्मापि शक्तिव्यापारभेदेन सदाशिवादिरूपभेदं भजते । ततः ब्रह्मणः कारणादनन्यदेव कार्यं जगदिति युक्तम् ॥

उक्तमर्थमाक्षिपति—**सू ॥ इतरव्यपदेशादित्यादि ॥ २१ ॥** 'तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मे' त्यादिना कार्यभूतस्य जीवस्य कारणभूतब्रह्मव्यपदेशात् जीवानन्यत्वे परमेश्वरस्य स्वहिताकरणे स्वाहितकरणे च विवेकशून्यत्वादिदोषप्रसंगः । अतः कार्यकारणयोर्जीवेश्वरयोरनन्यत्वमयुक्तमिति चेत् ।

युक्तमित्याह—**सू ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥** कार्यकारणयोरनन्यत्वेऽपि कार्यभूताच्चिदचित्प्रपञ्चात्कारणं ब्रह्माधिकमिति 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । तथा **भेदनिर्देशात्**='विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' इत्यादिभिरनन्तश्रुतिभिः जीवेश्वरयोर्भेदो निर्दिश्यते । तस्माद्विश्वस्मादधिकमेव शिवापरनामधेयं परं ब्रह्म । एवं च प्रपञ्चब्रह्मणोरनन्यत्वं नाम मृद्घटयोरिव गुणगुणिनोरिव च कार्यकारणत्वेन विशेषणविशेष्यत्वेन च विनाभावरहितत्त्वम् । अतः सर्वथा प्रपञ्चाविनाभूतं ब्रह्म तस्मादनन्यदित्युच्यते । भेदस्तु स्वाभाविकः । अभेदश्रुतीनां भेदाविरोध्यनन्यत्वरूपविशिष्टाद्वैतपर्यवसायित्वादभेदश्रुतीनामविरोध इति सिद्धम् ॥ **सू ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥** अश्मकाष्ठतृणादेरचेतनस्येव जीवस्याप्यज्ञत्वादिना सर्वज्ञत्वादियुक्तादीश्वराद्विजातीयत्वश्रवणात्तयोरेकभावानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

इति श्रीकण्ठमते आरंभणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

रामानुजमते, ब्रह्मशब्दाभिधेयवस्तुमात्रभेदेऽपि श्रुत्यर्थवर्णनादिप्रक्रियायां नास्ति वैलक्षण्यं श्रीकण्ठमतात् । अधिकरणरचनायां तु भगवत्पादमतमेवानुस्रियतेऽस्मिन्नधिकरणे । 'इतरव्यपदेशा' दित्यादिसूत्रत्रयमस्मिन्मते भगवत्पादमतवदधिकरणान्तरमेव । सूत्रार्थवर्णनादिकं प्रायः श्रीकण्ठमतप्रक्रियामेवानुसरति विशिष्टाद्वैताविशेषात् । आरंभणाधिकरणसूत्रार्थवर्णनसंदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिषु नास्ति श्रीकण्ठमताद्विशेषः प्रायशः । **'पटवच्च' 'यथा च प्राणादिः'** इति सूत्रयोरर्थवर्णने परमस्ति कियानिव भेदः—यथा—तन्तव एव व्यतिषंगविशेषभाजः पट इति नामरूपाभ्यां कार्यान्तरादिकं

भजन्ते तद्वद्ब्रह्मापि इति व्याख्यातमस्मिन्मते । 'यथा च प्राणादिः' इति सूत्रे 'तथा' ब्रह्मापि शक्तिव्यापारभेदेन सदाशिवादिरूपभेदं भजते' इत्येतन्नास्ति । एवमेव क्वचित्क्वचित्प्रातिस्विकासाधारणमतसिद्धान्तवर्णनप्रक्रियायां परं श्रीकण्ठरामानुजमतयोर्दृश्यते परस्परं वैलक्षण्यम् । परमसिद्धान्ते परमाश्रियत एवानयोस्सालक्षण्यं सर्वेष्वधिकरणेषु ॥

इति रामानुजमते आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति वा न वेति संदिह्य 'अयमात्मा ब्रह्म' 'तत्त्वमसि' इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशेन जीवो ब्रह्मेत्यवगमात् हिताकरणादिदोषप्रसक्त्या ब्रह्मणो जगत्कारणत्वानुपपत्तेश्च जगत्कारणत्वं न संभवतीति पूर्वपक्षमुद्भाव्य 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' इत्यादिभिः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतं ब्रह्मेत्यवगमात् ब्रह्मणो जगत्सर्गस्य लीलाप्रयोजनत्वा 'त्तत्त्वमसी' त्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशस्य जीवब्रह्मणोश्शरीरशरीरिभावघटिततया तच्छरीरतया जीवप्रकारब्रह्मप्रतिपादनपरत्वात् स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणावस्थं सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यावस्थमिति कार्यकारणयोस्तयोरनन्यत्वोपपत्तेश्च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवत्येवेति सिद्धान्तितम् । **इतरव्यपदेशात्**=ब्रह्मणो जीवतया व्यपदेशादिति च व्याख्यातम् । इतरसूत्रार्थवर्णने नास्ति वैलक्षण्यं श्रीकण्ठमतात् । एतदधिकरणशरीरानुगुण्येन 'जीवादर्थान्तरभूतं ब्रह्मे' ति स्वसिद्धान्तानुगुण्येन च प्रायः श्रीकण्ठमतवदेव व्याख्यातमिति नास्ति पृथक्प्रपञ्चनावकाश इत्ति ॥ **इति रामानुजमते इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥**

आनन्दतीर्थमते' यद्यपि रामानुजमतवदेवाधिकरणविभागः । तथापि इतरव्यपदेशाधिकरणे **'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २५ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २६ ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २७ ॥'** इत्येतानि त्रीण्यपि सूत्राण्यन्तर्भवन्तीति मतान्तरेभ्यो विशेषः । अत्र विष्णोः स्वतन्त्रकारणान्तरनिरपेक्षं जगत्कर्तृत्वं युक्तं न वेति संदेहः । जगत्सृष्टिः स्वतन्त्रकारणसापेक्षा स्वतंत्राधिष्ठानसापेक्षा कर्त्रतिरिक्तस्वतंत्रकारणापेक्षा सृष्टित्वात् तथा स्थित्यादिकमपि इत्यादिबहुयुक्तिविरोधान्न युक्तमिति **पूर्वपक्षः ।** जगत्सृष्ट्यादिषु स्वतंत्रसाधनस्य ब्रह्मानन्यत्वमेव । तद्व्यतिरेकेण तत्र स्वतंत्रसाधनं नास्तीति यावत् । कुतः । 'किं स्विदासीदधिष्ठानमारंभण' मिति करणाधिष्ठानाद्याक्षेपकश्रुतिवाक्ययुक्तिभ्यः । ब्रह्मातिरिक्तस्वतंत्रसाधनसद्भावे वेदेषु तदुपलब्धिप्रसंगाच्च । अतो विष्णोः साधनान्तरनिरपेक्षं कर्तृत्वं युक्तमेवेति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु,** 'अवरस्ये' त्यग्रेऽभिधानात्स्वतंत्रसाधनस्येति शेषः । स्वतंत्रसाधनस्य **तदनन्यत्वम्**=ब्रह्माभिन्नत्वं वाच्यम् । कुतः । **आरंभणशब्दादिभ्यः**=आरंभणपदोपलक्षितार्किंस्विदासीदित्यधिष्ठानाद्याक्षेपकवाक्यात् स्वातंत्र्यादियुक्तिभ्यश्चेत्यर्थः ॥ **सू ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥ भावे च**=ईश्वरान्यस्वतंत्रसाधनस्य सत्त्वे च । **उपलब्धेः**=दर्शनस्य प्रसंगात् । अतोऽपि नास्त्यन्यत्स्वतंत्रसाधनमित्यर्थः ॥ **सू ॥ सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १७ ॥** चोऽवधारणे । **अवरस्य**=अस्वतंत्रसाधनस्य । **सत्त्वाच्च**=सत्त्वादेव 'अद्भ्यः संभूत' इति वाक्यं तत्परं भवतीति न तद्विरोध इत्यर्थः ॥ **सू ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥ असद्व्यपदेशात्**='नासदासी' दित्यन्यस्यासत्त्ववचनात् अन्यसत्त्वं **न** युक्तमिति **चेन्न** । कुतः । **धर्मान्तरेण**=स्वतंत्रत्वादिधर्मान्तरेणैवासत्त्वव्यपदेशो न स्वरूपेणेत्यर्थः । कुतो मुख्यार्थत्यागः । **वाक्यशेषात्**='तमआसी' दिति प्रकृत्यादिसत्त्वपरवाक्यशेषान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ **सू ॥ युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १९ ॥ युक्तेः**=लीलया दण्डमवष्टभ्य गंतुः पंगुत्वाभाववत्, भगवतोऽपि लीलया स्वाधीनसाधनावलंबनस्य युक्तत्वात् । **शब्दान्तराच्च**='शक्तोऽपि भगवान्विष्णु' रित्यादिशब्दविशेषाच्च उक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ **सू ॥ पटवच्च ॥ २० ॥** पटसृष्टिवच्च विश्वसृष्टिरपि कर्तृभिन्नसाधनान्तरसाध्येत्यर्थः ॥ **सू ॥ यथा च प्राणादिः ॥ २१ ॥** यथा प्राणदेहेन्द्रियादिकं न स्वतंत्रम् एवं प्रकृत्यादिसाधनान्तरमपीत्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते आरंभणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथानन्दतीर्थमते इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २२ ॥ अत्राधिकरणे अस्य जगतः कर्ता जीवो वेश्वरो वेति संदेहे लोके घटादिकार्येषु जीवस्यैव कर्तृत्वेनानुभवसिद्धत्वाल्लाघवात्तस्यैव समस्तजगत्कर्तृत्वौचित्यात् 'जीवाद्भवन्ति भूतानि' इति श्रुत्यानुकूल्याच्च जीवस्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वान्न विष्णोर्जगत्कर्तृत्वमिति **पूर्वपक्षः ।** जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाङ्गीकारे तस्य हिताकरणाहितकरणादिदोषप्रसक्त्या न जीवः स्वतन्त्रकर्ता किं तु परमेश्वर एवेति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, इतरव्यपदेशात्=इतरस्य**=जीवकर्तृत्वस्य । **व्यपदेशात्**='जीवाद्भवन्ति' इत्यादिश्रुतावुक्तत्वात् । **'यदि तर्हि'** इति शेषः । जीवः स्वतन्त्रकर्ते' ति यद्युच्यते तर्हि तस्य हिताकरणमहितकरणं चेत्येतद्दोषद्वयं प्रसज्येत । अतो न जीवः स्वतंत्रकर्तेत्यर्थः ॥

सू ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २३ ॥ तुशब्दो जीवसाम्यव्यावर्तकः । ब्रह्म तु जीवापेक्षया अधिकम् । कुतः । **भेदनिर्देशात्**=श्रोता मंते' त्यादौ श्रोतृत्वादिरूपविशेषस्योक्तत्वात् इत्यर्थः ॥ **सू ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥**

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ सू ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

'एकमेवाद्वितीयम्' 'द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः' इत्यादिषु परमेश्वर एक एव जगतः कारणमवगम्यते । तस्यास्यैकस्य विचित्रजगत्कारणत्वं युक्तं न वा । इति संशये न युक्तमिति वदामः । तदसम्भवात् । कार्यमेतदाकाशवाय्वग्निसलिलादिरूपं विचित्रम् । कथमेतत् कारणवैचित्र्यमन्तरेण सम्भवति । दृश्यते हि रथादिकार्येषु बहुकारकोपसंहारः । तस्मादेककारणत्वं न सम्भवतीति चेत्—

नैतद्युक्तम्—एकस्यापि कार्यरूपेण परिणामः सम्भवति, यथा क्षीरस्यैकस्यैव दधिभावेन । तस्माद्ब्रह्मैककारणकं जगत्कार्यम् ॥

यदुक्तं कार्यवैचित्र्यं कारणवैचित्र्यापेक्षमिति, तदसत्, चेतनादेकस्मात् पुरुषात् केशनखादिविचित्रकार्यनिष्पत्तिदर्शनात् । अतो विचित्रजगत्कार्यनिर्वाहे ब्रह्म न कारणान्तरापेक्षमिति ॥

शक्तिमतां सर्वं सम्भाव्यत एवेत्याह—

॥ सू ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ इह ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाधिष्ठातृत्ववादिनः समन्वयस्योपादानत्वाधिष्ठातृत्वयोस्सहकार्यन्तरापेक्षानियमसद्भावासद्भावाभ्यां युक्तिबाध्यत्वाबाध्यत्वसंशये ब्रह्मप्रपञ्चयोर्मुख्याभेदाभावेऽपि शरीरशरीरिभावेनापृथक्सिद्धप्रकारप्रकारिभावेन वा सामानाधिकरण्यनिर्देशस्येव उपादानत्वश्रवणस्याधिष्ठातृत्वश्रवणस्य च सहकार्यन्तराभावे कर्तुं न शक्यं प्रकारांतरेणोपपादनम् । मृत्पिण्डकुलालादिषु तयोस्सहकार्यपेक्षानियमदर्शनात् विचित्रकार्यजनने विचित्रसहकार्यपेक्षावश्यंभावाच्चेति पूर्वः पक्षः । क्षीरपुरुषदेवादीनां दधिकेशनखसंकल्पसृज्यकार्येषूपादानत्वाधिष्ठातृत्वयोस्सहकार्यंतरानपेक्षत्वदर्शनेन व्यभिचारात् नास्त्येव तन्नियम इति सिद्धांतः । अत्र चिंत्यते । प्रपञ्चसृष्टौ ब्रह्मणस्सहकारीणि सन्त्येव सिद्धांतसंमतानि । न हि लोकसिद्धानि मृत्पिण्डदण्डचक्रादीनि श्रुतिसिद्धानि मायाकालकर्मादीनि

---

२४ ॥ चशब्दोऽपिशब्दार्थः । **अश्मादिवत्**=पाषाणादेरिव । **अपि**=जीवस्य चेतनत्वेऽपि । **तदनुपपत्तिः**=अस्वातन्त्र्यात् स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तिः ॥

सू ॥ **उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २५ ॥ उपसंहारदर्शनात्**=जीवेनारब्धकार्यस्य समापनदर्शनात् स एव कर्तेति उक्तब्रह्मकर्तृत्वं नेति चेन्न । कुतः । **हि**=यस्मात् । **क्षीरवत्**=गोषु दृश्यमानक्षीरस्य यथा मुख्यप्राणकृतत्वं तथा जीवकृतोपसंहारोऽपि परमात्मकृत एवेत्यर्थः ॥

सू ॥ **देवादिवदपि लोके** ॥ २६ ॥ एवंभूतेश्वरस्यापि । **देवादिवत्** अदर्शनं युज्यते । कथमेतदित्यत उक्तं **लोक इति** । जगति पिशाचादीनामपि अदृश्यत्वादिशक्तिर्दृष्टा सर्वेश्वरस्य तु किं वाच्यमित्यर्थः ॥

सू ॥ **कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा** ॥ २७ ॥ वाशब्दः पक्षभेदेन दोषापादनसूचकः । जीवस्य स्वतः कर्तृत्वे सर्वकात्स्न्र्येन प्रवर्तने अङ्गीकृते **कृत्स्नप्रसक्तिः**=तृणादानादिसर्वकार्येष्वपि सर्वसामर्थ्यप्रवृत्तिप्रसंगः । तत्परिहाराय एकदेशेन प्रवृत्त्यभ्युपगमे च **निरवयवत्वशब्दकोपः**='नित्यो निरवयव' इति श्रुतिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ अतो न जीवः स्वतन्त्रकर्ता । किं त्वीश्वराधीनकर्ता इति ॥ **इति आनन्दतीर्थमते इतरव्यपदेशाधिकरणम्** ॥ ७ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामारंभणाधिकरणेतरव्यपदेशाधिकरणे ॥ ६ ॥ ७ ॥

देवादेः शास्त्रावगतशक्तेर्यथा स्वापेक्षितनानारूपादिभावः, एवं शास्त्रावगतशक्तेः परमेश्वरस्य सर्वमुपपद्यते । 'य इमान् लोकानीशत ईशनीभिः जननीभिः परमशक्तिभिः' इति परमेश्वरस्य अनन्तशक्तिमत्त्वं श्रूयते । तस्य किमसाध्यम् ॥ इत्युपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

च कारणान्तराणि सिद्धांते त्यज्यंते। प्रत्युतारंभणसूत्रादिपर्यालोचनया तथैव तान्यभ्युपगतान्यवगम्यंते । जगद्वैचित्र्यं कर्मवैचित्र्यमूलमिति च 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा' दिति (ब्र० २-१-३४) दर्शयिष्यते । एकमेवेत्यादि व्यक्तनामरूपस्थूलप्रपञ्चभावाभिप्रायमिति तत्रतत्रोक्तमेव । कथं ब्रह्मणः प्रपञ्चसृष्टौ सहकारिविरहं सिद्धवत्कृत्य पूर्वपक्षसिद्धान्तौ प्रवर्तितौ ?। कथं च क्षीरदृष्टांतेन सिद्धान्तोपपादनं कृतम् ? । 'पयोऽम्बुवच्चे' दिति (ब्र० २-१-२.) सूत्रे हि क्षीरस्य दधिभावापत्त्यादिषु परमेश्वराधिष्ठानं कारणान्तरमस्तीति वक्ष्यते । कथं च 'देवादिवदपि लोके' (ब्र० २-१-२५.) इति सिद्धान्ते दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । न हि परब्रह्मणोऽपि सहकार्यंतरं विना स्रष्टृत्वमनुपपन्नमिति विवदमानः पूर्वपक्षी देवादीनां तदनुमन्येत । किं च । भूतवशिनां तेषां स्रष्टृत्वमपि तत्सङ्कल्पानीतपार्थिवद्रव्यादिसहकार्यपेक्षमिति तत्राऽपि न सहकारिविरहसम्प्रतिपत्तिरिति । अत्रेदमुत्तरम् । मृत्पिण्डादीनामुपादानभावे तद्व्यतिरिक्तकुलालाद्यधिष्ठानापेक्षा दृष्टा । कुलालादीनां निमित्तभावे स्वसङ्कल्पमात्रानधीनसमवधानसहकार्यपेक्षा दृष्टा । तदभावाद्ब्रह्मणो नोपादानत्वं न वा निमित्तत्वं संभवतीति मन्यमानस्य पूर्वपक्षः । स्मृतयः कर्तृगौरवमात्रेणानादरणीयत्वेऽपि तदुपन्यस्तयुक्तिगौरवेणादरणीया इति कपिलादिस्मृत्युक्तब्रह्मवादनिराकरणार्थयुक्त्यवलम्बनपूर्वपक्षनिराकरणार्थानि खल्विह पादे 'नविलक्षणत्वा' धिकरणमारभ्याधिकरणानि । तत्र कपिलस्मृत्यनुसारिणां निरीश्वरवादिनां पयोऽम्बुन्यायेन स्वत एव प्रकृतेः प्रपञ्चसृष्टौ प्रवृत्तिमवगच्छतां नैवं युक्तिरुपपद्यत इति क्षीरवदित्यनेनोक्तम् । उक्तार्थे अन्येषामपि नोप............आत्मरूपोपादानाभिन्नकर्तृकेषु यागोपासनादिषु व्यभिचारस्य स्पष्टत्वादिति हिशब्देन द्योतितम् । कर्तुः स्वसङ्कल्पमात्रानधीनसमवधानसहकार्यपेक्षानियमव्यभिचारो 'देवादिव' दिति सूत्रेणोद्घाटित इति । भाष्ये 'चेतनादेकस्मात्पुरुषा' दिति पुरुषातिरिक्तपरिदृश्यमानकेशनखादिकारणाभावाभिप्रायः ॥

इत्युपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

कर्तुरुपादानस्याप्युपकरणापेक्षणं दृष्टम् । कथमीशोऽनुपकरणः कुर्यादेकः प्रपञ्चमिमम् ॥ १०१ ॥

दृष्टं हीनोपकरणं क्षीरं दधिभावमाप्नोति । देवादयोऽप्यभिमतं सृजन्ति सङ्कल्पमात्रेण ॥ १०२ ॥

इत्युपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ भगवत्पादमते, पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्धिताकरणादिदोषो नास्तीत्युक्तम् । संप्रत्युपाधितोऽपि ब्रह्मणो विभक्तं करणादिकं नास्ति ब्रह्मनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमाह—सू ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ न ब्रह्म उपादानं-

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्. ॥ ९ ॥

॥ सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

अत्र ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामः पूर्वोक्तो युज्यते न वेति संदेहः ।

कथं युज्यते ! एकस्यैव जगदाकारेण परिणाम इत्युक्तम् । तस्य क्षीरस्येव दधिरूपेण सर्वात्मना जगदाकारेण परिणामे कृत्स्नस्यापि कार्यत्वप्रसक्तिः, ब्रह्म नावशिष्येत । केन चिदंशेन चेत्तस्य निरवयवत्वश्रुतिकोपो वा भवति ।

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषप्रसंगाप्रसंगाभ्यां संशयं दर्शयति—अत्रेति । पूर्वत्राधिकरणे क्षीरस्येव दधिभावेन ब्रह्मणः प्रपञ्चभावेन परिणाम उक्तः । तर्हि तद्वदेव सर्वात्मना परिणामे ब्रह्मानवशेषप्रसंग इति प्रदर्शनपूर्वकं सूत्रोदितं पूर्वपक्षं दर्शयति—कथमिति । नावशिष्येतेति । तथा च प्रपञ्चातीतस्य ब्रह्मणस्सार्वदिकसत्ताबोधकानां तत्साक्षात्कारोपयुक्तविद्याविधायकानां च वाक्यानां वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । तत्र फलादीनामंशेन पक्वतावदंशेन ब्रह्मणः परिणामः स्यादित्याशंक्याह—केनचिदिति । ब्रह्मणः परिणामाभावेऽपि चिच्छक्तेः परिणामोऽस्तीति तद्दृष्ट्या

कर्तृ वा असहायत्वात्संमतवत् इति न्यायेन असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे **उपसंहारदर्शनात्**=लोके कुलालस्य कर्तुः दण्डचक्राद्युपकरणदर्शनात् मृदो वा उपादानस्य स्वभिन्नकुलालादिसहायदर्शनात् । **नेति चेत्**=तदुभयविलक्षणस्य ब्रह्मणो **न** जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा संभवति । अतस्समन्वयो विरुध्यत **इति** चेत् इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु' क्षीरवद्धि**=हिशब्दो हेत्वर्थः । यथा लोके क्षीरं बाह्यसाधनान्यनपेक्ष्य दध्याकारेण परिणमते तद्वद्ब्रह्मापि । श्रुतिरपि ब्रह्मणोऽसहायस्य कार्यकारित्वं दर्शयति—'न तस्य कार्यं करणं च विद्यत' इति ॥

ननु, चेतनत्वे सत्यसहायत्वं हेतुः अतो न क्षीरे व्यभिचार इत्याशंक्य चेतनदृष्टान्तेन तस्य व्यभिचारमाह—**सू ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥** लोक्यतेऽनेनेति लोकः मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिः शब्दः । तस्मिन् यथा देवाः पितरः ऋषयः इत्येवमादयश्चेतनाः स्वसिद्धिसामर्थ्यात्साधनान्तरं बाह्यमनपेक्ष्य संकल्पमात्रेणैव नानाविधकार्यकर्तार उपलभ्यंते तद्वद्ब्रह्माप्यसहायमेव जगदुपादानं कर्तृ चेति तद्वादिसमन्वयो न विरुध्यत इति सिद्धम् ।

श्रीकण्ठमते, 'एकमेवाद्वितीयम्' 'द्यावापृथिवी जनयन्देव एकः' इत्यादिश्रुतिषु जगतः कारणत्वेन असहायत्वेन च श्रूयमाणस्य परमेश्वरस्यैकस्य विचित्रजगत्कारणत्वं युक्तं न वेति संदेहः । आकाशवाय्वग्निसलिलरूपं विचित्रं कार्यं जगदिदं कारणवैचित्र्यमन्तरेण कथं संभवति । लोके रथादिकार्येषु बहुकारकोपसंहारदर्शनादेककारणत्वं न युक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** एकस्यापि ब्रह्मणःविचित्रकार्यरूपेण क्षीरस्यैकस्य दधिभावेनेव परिणामः संभवति। तस्माद्ब्रह्मैककारणकं जगत्कार्यमेवेति युक्तमिति। चेतनादेकस्मात्पुरुषात्केशनखादिविचित्रकार्यनिष्पत्तिदर्शनात् विचित्रजगत्कार्यनिर्वाहे ब्रह्म न कारणान्तरापेक्षमिति च ॥ **सूत्रार्थस्तु,उपसंहारदर्शनात्**=लोके रथादिकार्येषु बहुकारकोपसंहारदर्शनात् ।**नेति चेत्**=ब्रह्मणः एककारणत्वं न संभवति इति चेत् । **न**=नैतद्युक्तम् । **क्षीरवत्**=क्षीरस्यैकस्य दधिभावेनेव एकस्यापि ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः संभवति **हि** । इति ॥ शक्तिमतां सर्वं संभाव्यत एवेत्याह—**सू ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥** शास्त्रावगतशक्तेर्देवादेर्यथा स्वापेक्षितनानारूपादिभावः एवं शास्त्रावगतशक्तेः परमेश्वरस्य 'य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः जननीभिः परमशक्तिभिः' इति परमेश्वरस्यानन्तशक्तिमत्त्वश्रवणात्सर्वमुपपद्यत एवेति ॥

रामानुजमते, संदेहपूर्वपक्षादिकं प्रायः श्रीकण्ठमतवदेव । कार्यजननसमर्थस्यापि वस्तुनः तत्तत्कार्यजननेऽनेककारकोपसंहारदर्शनाद्ब्रह्मणोऽप्यसहायस्य जनयितृत्वानुपपत्तेस्तस्य जगत्कारणत्वं न संभवतीति पूर्वपक्षं कृत्वा क्षीरस्य दधिभावदृष्टान्तेनानेककारकोपसंहारनियमो न दृश्यत इति ब्रह्मणोऽनन्यापेक्षस्यैव कारणत्वं संभवतीति सिद्धान्तितमिति नास्ति वैलक्षण्यमिति ॥

आनन्दतीर्थमते, अनयोस्सूत्रयोः पूर्वाधिकरणशेषत्वेन पूर्वाधिकरण एव व्याख्याततया नात्र प्रपञ्चनावसर इति वेद्यम् ॥ **इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामुपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥**

तस्माद्ब्रह्मणः परिणामो न युक्तः ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः

॥ सू ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

ब्रह्मणो जगत्परिणामो युक्त एव, तच्छ्रुतेः। श्रुतिरेवात्र प्रमाणम्, न प्रमाणान्तरम्। शब्दमूलत्वादेव तस्य सकलेतरप्रमाणावगतवस्तुविजातीयत्वेन तत्रादृष्टशक्तियोगेन विरोधाभावात्। अतः परिपूर्णस्य तस्यैव कार्यत्वं कारणत्वं च सम्भवति। यथा जातिवादिनां जातेः खण्डमुण्डाद्यत्यन्तविलक्षणेष्वनन्तेषु प्रत्येकमेकस्या एव परिसमाप्य वृत्तिः न तत्रेतरवस्तुदृष्टान्तेन शङ्का चोद्या। तस्मात् ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणे शब्द एव मूलमिति न कश्चिद्विरोधः ॥

॥ सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

जीवात्मनि च अचिद्धर्मविरोधिचिद्धर्मयोगोऽपि विजातीयत्वादेव भवति। अग्निजलादयोऽप्यचिद्विशेषा अन्योन्यविलक्षणशक्तयो दृश्यन्ते विचित्रा एव। ततो ब्रह्मापि शब्दैकप्रमाणकं विचित्रानन्तशक्तिकमिति ततः सर्वाविरोधः ॥

॥ सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषा निरवयवेऽचित्सजातीये प्रधानादौ, न ब्रह्मणि

पूर्वपक्षः ॥ सू० ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥ नैवं शङ्कावकाशोऽस्ति। यतो निरवयवमेव ब्रह्म जगदाकारेण परिणमते च स्वयं च यथापूर्वं परिपूर्णमवतिष्ठते। तथा श्रुतेः। श्रुतिमूलेऽस्मिन्नर्थे न कश्चित्कुतर्कापादितो विरोधः प्रभवति। 'नैषा तर्केण मतिरापनीये'ति श्रुतेः। तर्कागोचरे ब्रह्मणि तर्कस्य रूपे श्रोत्रस्येव साधकत्ववद्बाधकत्वस्याप्यसंभवादिति सूत्रोदितं सिद्धांतं दर्शयति—ब्रह्मण इति। श्रुतिमात्रेणाप्यपरितुष्टं तार्किकमन्यं प्रत्याह—यथेति। जातिर्व्यक्तिषु नांशेन वर्तते निरवयवत्वव्याकोपादिति परिसमाप्य वर्तत इति वक्तव्यम्। तथा चैकत्र व्यक्तौ परिसमाप्य स्थिता जातिर्न परिशिष्येतेति व्यक्त्यंतरे तदनुपलम्भप्रसंगः। अतस्तत्र यथादर्शनं व्यक्तिषु परिसमाप्य स्थिताऽपि जातिः परिशिष्यते तेन व्यक्त्यंतरेष्वपि तदुपलंभः इत्युपपादनीयम्। एवं ब्रह्म यथाश्रुति जगदाकारेण परिणमते यथापूर्वं परिपूर्णमवतिष्ठते च, न च तत्र काचिदनुपपत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः। सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ आत्मनि चैवमित्यंशं व्याचष्टे—जीवात्मनीति। यथा ब्रह्मणि परिणामित्वेऽपि परिपूर्णत्वलक्षणश्चिदचित्प्रपञ्चधर्मविलक्षणो धर्म एवं जीवात्मन्यपि अचित्प्रपञ्चधर्मविलक्षणः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो धर्मः। न तस्याचित्प्रपञ्चदृष्टांतेनापह्नवः कर्तुं शक्यत इति भावः। 'विचित्राश्च ही' ति सूत्रशेषं व्याचष्टे— अग्निजलादयोऽपीति। विचित्रा एवेति। न तु परस्परदृष्टान्तेन परस्परविलक्षणधर्ममूला इत्यर्थः। हिशब्दोऽवधारणार्थ इतिभावः। सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥ निरवयवे इति। न च प्रधानस्य सत्वरजस्तमांस्येवावयवास्संतीति वाच्यम्। प्रत्येकमपि सत्वादीनां सांख्यैरुपादानतयाङ्गीकृतत्वात्। अचित्सजातीये इति। मृत्पिण्डादिजडदृष्टांतेन कल्प्ये तत्सजातीय एव तत्साधर्म्यापादनमवकाशं लभत इति भावः। 'प्रधानादावि' त्यादिशब्देन परमाणूनां ग्रहणम्। तार्किकैर्हि परमाणवः निष्प्रदेशाः संयो-

शास्त्रप्रमाणके ॥

सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वोपपत्तिमाह—

॥ सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥' इत्यादिदर्शनात् सर्वाऽपि शक्तिर्ब्रह्माश्रितेति विज्ञायते । अतः सर्वशक्तिमतः तस्य किं न संभवति ॥

॥ सू ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति ब्रह्मणो विकरणत्वमुच्यते ततोऽस्य न कारणत्वमिति चेत्—न, तस्योत्तरं 'शब्दमूलत्वा' दिति पूर्वमुक्तमेव । विचित्रानन्तशक्तिशबलमायापरमशक्तिविशिष्टः परमेश्वरः स्वशक्तिशकलेन प्रपञ्चाकारः स्वतः प्रपञ्चातीतश्च भवतीत्यत्र 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥' इति श्रुतिरेव भगवती प्रमाणम् । अत्र विषये पुराणं च—

'विश्वोत्तरोत्तरविचित्रमनोरथस्य यस्यैकशक्तिशकले सकलः समासः ।
अध्वानमध्वपतिमध्वविदो वदन्ति तस्मै नमः सकललोकविलक्षणाय ॥' इति ।

गप्रदेशवर्तिनश्चाभ्युपगम्यंते । ततश्च परमाण्वोस्संयोगस्य कृत्स्नपरमाणुत्वव्यापित्वं वा निष्प्रदेशयोस्तयोः प्रदेशवत्त्वं वा तयोस्संयोगाभावेऽपि द्व्यणुकजननं वा दृष्टविरुद्धं तैरभ्युपगंतव्यमापद्यते । न हि शास्त्रप्रमाणके ब्रह्मणि शुष्कतर्काणां शास्त्रविरोधेनेव शुष्कतर्कप्रमाणके प्रधानादौ केनचिदुपायेन तेषां कुतर्कत्वमुपपादयितुं शक्यम् । प्रधानादिकल्पकतर्काणां तत्प्रतिक्षेपकतर्काणां च दृष्टसाधर्म्यमूलत्वस्याप्रयोजकत्वस्य च तुल्यत्वात् प्रत्युत तर्कप्रतिक्षेपकतर्काणामेव प्रयोजकत्वाच्चेति भावः । उत्तरसूत्रमवतारयति—सर्वशक्तिमत्त्वेनेति । श्रुतिबलेन प्राक्परिणामित्वेऽपि परिपूर्णत्वमुपपादितमिदानीं श्रुत्यवगतसर्वशक्तिमत्त्वेन तदुपपद्यत इति भावः । सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ अतः सर्वशक्तिमत इति । अल्पशक्तिमतामपि हि प्रपञ्चान्तर्गतचिदचिद्वस्तूनामतर्कणीया बहुविधवैचित्री दृश्यते, किमुत सर्वशक्तिमत इति भावः । शक्तिमतामपि चेतनानां करणकलेबरवत्त्वएव शक्त्युन्मेषो दृष्टः । अतस्तद्रहितस्य सदपि सर्वशक्तिमत्त्वमध्ययनादिरहितस्य धीशक्तिमत्त्वमिवाप्रयोजकमित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ करणग्रहणं कलेबरस्याप्युपलक्षणम् । तदुक्तं तस्य चोद्यस्य 'श्रुतेस्त्वि'ति सूत्रेणोत्तरमुक्तमित्यर्थः । कल्प्येश्वरवाद एवायं दोषो भवेत् न तु श्रौतेश्वरवाद इति भावः । स्वशक्तिशकलेनेति । शक्त्यवस्थारूपस्य पुरुषस्य शकलशब्देन ग्रहणं पुरुषावस्थापरिणामेऽपि शक्तेरवैकल्यद्योतनार्थम् । विश्वोत्तरेति । मनोरथः सङ्कल्पः । सकलः षड्विधोऽप्यध्वा । समासः विश्रांतः । अध्वविदः वैदिकं सन्मार्गं जानानाः त्रयीविद्याविदः । वदन्ति 'अध्वनामध्वपते श्रेष्ठस्याध्वनः पारमशीये' त्यादिष्वामनंति । अधिकरणार्थमुपसं-

एवं सकलदोषकलङ्करहितशब्दप्रमाणैकसिद्धसर्वशक्तिसंपद्विलासे परमेश्वरे शिवे परब्रह्मणि सम्भावनाऽसम्भावनाविचारः सर्वोऽपि निरवकाश एव ॥

इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

हरति–एवमिति । इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कृत्स्नं यदि परिणमति ब्रह्म तदा नावशिष्येत । अंशेन चेत्तदानीं निरंशतोक्तिर्विरुध्येत ॥ १०३ ॥

एतादृशाः प्रधाने परमाण्वादौ च दोषाः स्युः । यत्नात्समर्थनं चेच्छ्रुतिमूलस्यैव तदुक्तम् ॥ १०४ ॥

इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं क्षीरादिदृष्टान्तकथनेन ब्रह्मणः परिणामित्वभ्रमोत्पत्तेः तन्निरसनमनेन क्रियत इति कार्यकारणभावसंगत्येदमाह––**सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिरित्यादि ।** सावयवस्यैव नानाकारेण परिणाम इति न्यायेन निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे **पूर्वः पक्षः ।** ब्रह्मणो निरवयवस्य परिणामित्वाभ्युपगमे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्याकारेण परिणामप्रसक्त्या कार्यातिरिक्तं ब्रह्म न स्यात्, सावयवस्य तदभ्युपगमे एकांशपरिणामेऽप्यपरांशस्थितिसंभवात्कृत्स्नप्रसक्त्यभावेऽपि 'निष्कल'मित्यादिनिरवयत्वशब्दकोपः स्यात्, उभयपक्षेऽप्यनित्यत्वप्रसंगाद्ब्रह्मण उपादानत्ववादी समन्वयो विरुध्यत इति । **सिद्धान्तस्तु, सू ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥** तुशब्दः पूर्वपक्षं निरासयति । श्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रवणात् 'तावानस्य महिमे' त्यादौ कार्यव्यतिरेकेण सत्ताश्रवणाच्च विवर्तवादस्य श्रुत्यैव स्फुटीकृतत्वान्न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिः । परिणामवादे कार्यव्यतिरेकेण सत्ताभावात् नोक्तदोषावकाशः । ननु तर्हि उक्तयुक्तिबाधितत्वात् श्रुतिर्वा कथं कार्यव्यतिरेकेण ब्रह्मणः सत्तां बोधयेदित्यत आह––**शब्दमूलत्वात्**=ब्रह्मणः शब्दैकप्रमाणकत्वाद्यथाशब्दं कार्योपादानत्वं तदतिरेकेण सत्त्वं चाविरुद्धमिति । जगतो ब्रह्मविवर्तत्वेन स्वप्नप्रपञ्चवन्मायिकत्वाद्ब्रह्मणस्तदुपादानत्वेऽपि न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः स्वप्नसाक्षिण इवेत्याह––**सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ हि**=यस्माद्धेतोः । एकस्मिन्नात्मनि स्वप्नदृशि निरवयवे 'न तत्र रथा रथयोगाः' इत्यादौ विचित्राः सृष्टयः श्रूयन्ते । यथा च लोके मायाविनि स्वरूपानुपमर्देनैव हस्त्यश्वादिविचित्रसृष्ट्यो दृश्यन्ते । एवमेकस्मिन्नपि ब्रह्मणि विचित्रसृष्टिरित्यर्थः ॥

किंच । **सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥** निरवयवं प्रधानं जगत्परिणामि इत्यभ्युपगच्छतां सांख्यादीनां परमाणुद्वयसंयोगेन द्व्यणुकादिसृष्टिमुररीकुर्वतामणुवादिनामप्ययं दोषः समानः । ब्रह्मवादे स दोषो नास्ति । तस्मादुपपन्नो ब्रह्मकारणवाद इति ॥ **इति भगवत्पादमते कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥**

अथ सर्वोपेताधिकरणम् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तविचित्रकार्यशक्तिमत्त्वविषयशंकानिरासेन समर्थनात्मकत्वाद्विषयविषयिभावसंगत्येदमाह––**सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥** अशरीरस्य न मायेति न्यायेन मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु** परादेवता **सर्वोपेता**=सर्वशक्तियुक्ता । कुतः । **तद्दर्शनात्**=तस्य सर्वशक्तियोगस्य 'सर्वकर्मा सर्वकाम' इत्यादिश्रुतौ दर्शनादित्यर्थः ॥

पूर्वपक्षमनुभाष्य दूषयति––**सू ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥** सर्वशक्तियुक्तानामपि देवादीनां चक्षुरादिकरणवतामेव विचित्रकार्यकर्तृत्वावगमात् ब्रह्मणः 'अचक्षुष्कमश्रोत्र' मित्यादिना **विकरणत्वावगमाच्च न**

कर्तृत्वमिति **चेत् तदुक्तम्**=अत्र यद्वक्तव्यमुत्तरं तत्पूर्वमेव 'नविलक्षणत्वा' दित्यादौ उक्तम् । अथवा । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इत्यादिश्रुत्या उत्तरमुक्तमित्यर्थः । अतः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वान्न तर्केण विरोध इति सिद्धम् ॥

इति सर्वोपेताधिकरणम् ॥ १० ॥

श्रीकण्ठमते, एकस्यैव ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामः पूर्वोक्तो युज्यते वा न वेति संदेहः । तस्य क्षीरस्येव दधिरूपेण सर्वात्मना जगदाकारेण परिणामे कृत्स्नस्यापि कार्यत्वप्रसक्तिः, न ब्रह्मपरिशिष्येत । केनचिदंशेन चेत्तस्य निरवयवत्वश्रुतिकोपो वा भवति । तस्माद्ब्रह्मणः परिणामो न युक्त इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणे शब्दस्यैव मूलत्वात्तत्प्रामाण्येन सकलेतरप्रमाणावगतवस्तुविजातीयत्वेन तत्राद्दष्टशक्तियोगेन विरोधाभावात् परिपूर्णस्य तस्यैव कार्यत्वं कारणत्वं च संभवतीति ॥

सूत्रार्थस्तु, ब्रह्मणः जगदाकारेण परिणामे **कृत्स्नप्रसक्तिः**=कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यत्वेनोपयोगप्रसंगः । निरवयवत्वात् । सावयवत्वाभ्युपगमे **निरवयवत्वशब्दकोपो वा** निरवयवत्वाभिधायकश्रुतिविरोधो वा भवति । इत्यर्थः ॥

सू ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । **श्रुतेः** प्रामाण्यान्नैवं वक्तुं युक्तम् । ब्रह्मणोजगदाकारेण परिणामो युक्त एवेत्यर्थः । कुतः । **शब्दमूलत्वात्**=शब्दैकमूलत्वेन सकलेतरविजातीयत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ आत्मनि च=जीवात्मनि च अचेतनधर्मविरोधिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिचेतनधर्मयोगः भवति । अग्निजलादयो ह्यचेतनविशेषाः **विचित्राश्च**=अन्योन्यविलक्षणशक्तित्वेन विचित्रा एव दृश्यन्ते । अतः शब्दैकप्रमाणकं ब्रह्मापि विचित्रानन्तशक्तिकमिति सर्वमुपपद्यते । इत्यर्थः ॥

किंच । **सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥** निरवयवे अचित्सजातीये प्रधानादावेव कृत्स्नप्रसक्त्यादयो दोषाः न ब्रह्मणि शास्त्रप्रमाणके इत्यर्थः ॥

सर्वशक्तित्वेन तस्य सर्वोपपत्तिमाह--

सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥३०॥ 'परास्य शक्तिः' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादिदर्शनात् सर्वापि शक्तिर्ब्रह्माश्रितेति विज्ञायते । अतस्सर्वशक्तिमतस्तस्य किं न संभवति ॥ इत्यर्थः ॥

सू ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ विकरणत्वात्='न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादिना ब्रह्मणो विकरणत्वावगमात् **नेतिचेत्**=नास्य जगत्कारणत्वमिति चेत् । **तत्**=तस्योत्तरम् । **उक्तम्**='शब्दमूलत्वा'दिति पूर्वमुक्तमेवेत्यर्थः ॥ अतः शब्दप्रमाणैकसिद्धे सर्वशक्तिसंपन्ने परमेश्वरे संभावनासंभावनादिविचारस्सर्वोऽपि निरवकाश इति भावः ॥

रामानुजमते, ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति वा न वेति संदिह्य न संभवतीति पूर्वपक्षमुद्भाव्य प्रायः श्रीकण्ठमतानुसारेणैव सूत्राणि व्याख्याय संभवतीति सिद्धान्तितम् ॥ प्रायः सूत्राणि समानार्थानि । **'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि'** इति सूत्रे परं **आत्मनि च**=जीवात्मनि च । **एवम्**=अचेतनधर्माप्रसक्तिश्चैवमचेतनविजातीयत्वादेवेति व्याख्यातम् । तत्रापि तात्पर्यवैलक्षण्यं नास्तीतीतरत्सर्वमविशिष्टमेव ॥

आनन्दतीर्थमते, 'कृत्स्नप्रसक्ति' रिति सूत्रमपि पूर्वस्मिन्नितरव्यपदेशाधिकरण एव तच्छेषतयान्तर्भावितत्वात्तत्रैव व्याख्यातम् । अतः 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा' दित्यारभ्याधिकरणान्तरत्वेन विभाग इति विशेषः ।

आनन्दतीर्थमते.

अथ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २८ ॥ अत्र जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाङ्गीकारे पूर्वमुक्ताः कृत्स्नप्रसक्त्यादयो दोषा ईश्वरकर्तृत्वपक्षेऽपि तुल्याः । तस्मादीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं युक्तं न वेति संदेहे न युक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** 'योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनु' रित्यादिश्रुत्या लोकदृष्ट्या विरुद्धानामपि धर्माणां परमात्मन्यविरोधेन समवायस्य प्रमितत्वात् नेमे दोषास्तत्र प्रसरन्ति । तस्मादचिन्त्यशक्तिः परमेश्वर एव विरुद्धे अप्यभेदांशित्वकृतबहुत्वे चेतनेषु विशेषनिमित्तेनैव समावेश्य अभेदेन निरवयवत्वश्रुतिविरोधं बहुत्वेन कृत्स्नप्रसक्तिं च निराकृत्य कार्यानुरूपजीवेन कारयतीत्यङ्गीकारात् 'अपाणिपाद' इत्यादिश्रुततत्करणराहित्यस्य प्राकृतेन्द्रियविषयत्वाच्च ईश्वरस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वपक्षे न कोऽपि दोष इति ॥ **सूत्रार्थस्तु,** ईश्वरकर्तृत्वपक्षे जीवकर्तृत्वपक्षोक्तयुक्तिविरोधो नास्ति । कुतः । **श्रुतेस्तु**='योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनु'रित्यादिश्रुतेरेव । नन्वेतावता कथं युक्तिविरोधपरिहार इत्यत आह--**शब्दमूलत्वात्**=ईश्वरतद्धर्माणां शब्दैकप्रमाणगम्यत्वेन युक्त्यविषयत्वात् न तत्र युक्तिविरोधः प्रवर्तते । जीवे तु न तथा । तस्य प्रमाणान्तरेणापि गम्यत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २९ ॥ आद्यश्चशब्दोऽवधारणे । द्वितीयस्समुच्चये । हिशब्दः प्रसिद्धौ । तथा च, **हि**=शब्दात् । **आत्मनि च**=ईश्वर एव । **एवम्**=सकलयुक्तिविरोधनिरासकाः । **विचित्राः**='विचित्रशक्ति' रितिश्रुतिप्रसिद्धाश्शक्तयः सन्ति । न जीवे । तस्माच्च जीवपक्ष एव युक्तिविरोधो नेश्वरपक्ष इत्यर्थः ॥

सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ ३० ॥ चोऽवधारणे । तथा च 'ये दोषा' इति श्रुतौ जीवपक्षे युक्तिविरोधस्य दोषत्वस्यैवोक्तेः नासावदोषतां नेतव्यः । किं तु ईश्वरपक्ष एवादोषतां नेतव्य इत्यर्थः ॥

अथ लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

पुनरन्यथाऽऽक्षिप्य समाधत्ते--

॥ सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

शास्त्रावगतसर्वशक्तेः ब्रह्मणः सर्वेषु कार्येषु कारणसामर्थ्यमस्तीति निर्णीतम्। तथाऽपि सर्वप्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वात् अवाप्तसकलकामस्य परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापारः सम्भवति न वेति सन्दिह्यते ॥

अत्र कथं सम्भवति ? 'आनन्दो ब्रह्म' 'विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम्'। 'उमासहायम्' इत्यादिभिः निरतिशयानन्दस्वरूपो नित्यतृप्तो हि शिवः श्रूयते। कथमसौ सृष्ट्यादिव्यापारेषु प्रयोजननिरपेक्षः प्रवर्तेत । यदि सप्रयोजनास्य प्रवृत्तिः नित्यतृप्तताहानिः स्यात्। अन्यथा जडादिवदनुचितकारिता स्यात् ॥

अथ लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

ननूत्तराधिकरणेनावाप्तसमस्तकामस्य प्रेक्षावतः परमेश्वरस्य निष्प्रयोजने जगत्सृष्ट्यादिव्यापारे प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्याक्षिप्य समाधीयते नायमाक्षेपोऽवकाशं लभते परमेश्वरस्यावाप्तसमस्तकामत्ववत् सर्वज्ञत्ववत् जगत्सृष्ट्यादिप्रकृत्तेरपि श्रुतिसिद्धतया 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा'दिति सूत्रेण तदर्थस्मरणार्थेन पूर्वसूत्रेण च दत्तोत्तरत्वादित्याशंक्यावतारयति– **पुनरन्यथेति**। अयमाशयः। अलौकिकेषु वेदैकगम्येष्वर्थेषु तद्विरोधिशुष्कतर्को न प्रवर्तत इति वैदिकमर्यादायामित्थमाक्षेपानवकाशेऽपि तदश्रद्दधानानां शुष्कतार्किकाणामाक्षेपाकांक्षा न तावता शाम्यति। अत एव 'श्रुतेस्त्वि'ति सूत्रे भाष्यदर्शिता जातिप्रतिबन्द्यऽपि शुष्कतार्किकशङ्काव्यावृत्त्यर्थैव न तु शब्देन विवक्षिता। पूर्वसूत्रे 'तदुक्त' मित्यनेन परमेश्वरस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चरूपशरीरवत्त्वमंतर्याम्यधिकरणादिषूक्तं, ज्ञानकर्मेंद्रियवत्त्वं तु नित्यसिद्धसार्वज्ञ्यस्य देवान्सङ्कल्पमात्रेण स्रष्टुं शक्तस्य तस्य नापेक्षितमिति शास्त्रयोनित्वाधिकरणादिषूक्तप्रायमित्येदपि विवक्षितम्। इह तु तदाक्षेपाकांक्षाशांतिकारणं प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वनियमस्य व्यभिचारदर्शनं प्राङ् कृतमतस्तदर्थमधिकरणांतरारंभ इति। **सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥** संगतिपूर्वकं संशयं दर्शयति–**शास्त्रावगतेति**। सर्वशक्तिमत्त्वहेतुना कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषनिराकरणेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वनियमनिराकरणं न संभवतीति प्रत्युदाहरणलक्षणा संगतिः निरुक्तनियमसद्भावासद्भावाभ्यां संशयश्चेत्यभिप्रायः। परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं न संभवति प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वनियमादिति सूत्रोक्तपूर्वपक्षं दर्शयति–**कथमिति**। **अन्यथेति**। निष्प्रयोजना चेदित्यर्थः। न च प्रेक्षावतामपि निष्प्र-

---

सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३१ ॥ यतः परमात्माख्यदेवता न केवलं सामान्यतो विचित्रशक्तिमती । किं तु **सर्वोपेता**=सर्वविषयसार्वकालिकशक्तिमती च । कुतः। **तद्दर्शनात्**='सर्वैर्युक्ता शक्तिभिर्देवता सा' इति श्रुतौ तथा दर्शनात्। अतो नेश्वरे युक्तिविरोधः शङ्कनीय इत्यर्थः ॥

सू ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३२ ॥ नेत्यावर्तते। **विकरणत्वात्**='अपाणिपाद' इति श्रुत्या ईश्वरस्य हस्तादीन्द्रियशून्यत्वावगमात्। **नेति चेत्**=ईश्वरस्य कर्तृत्वं न युक्तमिति चेत्। **न**। कुतः। यस्मात् **तदुक्तम्**=' तस्मिन्नेतस्मि' न्त्याद्यागमेन तत्करणराहित्यस्य प्राकृतेन्द्रियविषयत्वमुक्तं तस्मादित्यर्थः ॥ **इति आनन्दतीर्थमते श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥ इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥**

इति प्राप्ते ब्रूमः—

॥ सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

यदुक्तं नित्यतृप्तस्य प्रयोजनाभावादप्रयोजना जगत्सृष्ट्यादिप्रवृत्तिर्न सम्भ-
योजना कंदुकक्रीडादिप्रवृत्तिर्दृष्टेति शंकनीयम् । ततोऽपि क्रीडापराणां तात्कालिकानं-
दादिप्रयोजनस्यानुभवसिद्धत्वात् । न च परमेश्वरस्य जगत्सृष्टावपि तादृशं प्रयोजनं
कल्प्यम् । अवाप्तसमस्तकामत्वश्रवणविरोधात् । ननु न क्रीडानंदार्था प्रवृत्तिराप्तकामत्व-
विरोधिनी, अवाप्तसमस्तकामानामपि राज्ञां कन्दुकक्रीडादिप्रवृत्तिदर्शनादिति चेन्न । अवा-
प्तभोगांतरप्रयुक्तसकलानंदानामपि राज्ञामनवाप्तक्रीडानंदानामेव तत्र प्रवृत्तेः । न चैवं
परमेश्वरे वक्तुं शक्यं, तस्य सर्वात्मनावाप्तसर्वकामत्वादिति भावः ॥ सू ॥ लोकवत्तु लीलाकै-
वल्यम् ॥ ३३ ॥ स्वार्थिकतद्धितांतः कैवल्यशब्दः । 'संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' ।
(ब्र० १-२-८.) इत्यादौ वैशेष्यशब्दवत् । तथा च जगत्सृष्टिः केवलं लीलेत्यन्वयः ।
सुखितस्य सुखानुभवप्रयुक्तश्चेष्टादिर्लीला । सा द्विविधा तात्कालिकानन्दाद्यर्था प्रयोजन-
लीला तदप्यनुद्दिश्य प्रवृत्ता केवललीला च । न द्वितीयायामसम्प्रतिपत्तिः । दुःखोद्रेके
रोदनवत्सुखोद्रेके हासगानादेः प्रयोजनरहितस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अत एव हसित-
रुदितादिषु कारणमेव पृच्छंति न तु प्रयोजनम् । एवं लोके दृष्टत्वात्तद्वदेव पारमेश्वरी
जगत्सृष्टिर्नित्यनिरतिशयानंदानुभवप्रयुक्ता केवललीलेति सूत्रार्थः । अत एवात्र लीला-
शब्दः क्रियावाची न तु विलासरूपक्रियाविशेषवाची । 'लीला क्रिया विलासश्चे' त्युभयत्राऽपि
तस्य शक्तिस्मरणात् । कैवल्यशब्दः पूर्ववत्प्रयोजनोद्देश्यव्यवच्छेदेन स्वाभाविकत्वला-
भार्थः । तथा च यथा लोके प्राणिनां निमेषादिव्यापाराः स्वाभाविकाः यथा च केषांचि-
द्ज्ञानव्याख्यानादिषु शिरोऽङ्गुलिचालनादयः स्वाभाविकाः न तु प्रयोजनार्थाः, तथैव परमे-
श्वरस्य सृष्ट्यादिव्यापारा अपि स्वाभाविका एव । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे' ति ज्ञान-
बलयोरिव सृष्ट्यादिक्रियाया अपि स्वाभाविकत्वश्रवणात् । 'क्रीडार्थं सृष्टिरित्यन्ये भोगा-
र्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहे' ति श्रवणाच्चेति तात्पर्यम् ।
'स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः । देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं
भ्राम्यते ब्रह्मचक्र' मिति श्वेताश्वतरमंत्रे संसाररूपः प्रपञ्चः स्वकीयादेव स्वभावात्प्रवर्तते
इति पक्षांतरस्य निरासः न तु पारमेश्वरात्स्वभावादिति पक्षस्येति न विरोधः । 'क्रीडार्थं
सृष्टि' रिति माण्डूक्यश्लोके क्रीडार्थमित्यनेन तात्कालिकानन्दप्रयोजनत्वं निरसितुमनू-
दितं न तु हासगानादिवल्लीलारूपत्वमिति न तत्राऽपि विरोधः । यद्वा । लीलाशब्दोऽत्रा-
नायासकर्मपरः । लीलामात्रमेतस्य भारत्रयधान्यवहनमिति तत्राऽपि प्रयोगदर्शनात् ।
कैवल्यशब्दः कियतोऽप्यायासस्यानपेक्षाद्योतनार्थः । तथा च यथांगुलिचालनादयः अना-
यासस्साध्याः क्रिया न प्रयोजनापेक्षाः । अत एव तत्र न प्रयोजनप्रश्नः । तत्प्रश्नेऽपि तूष्णीमि-
त्येवोत्तरम् । अत एव च 'वृथा चेष्टां न कुर्वीते' ति निषेधस्यार्थवत्त्वम् । एवं परमेश्वर-
स्याऽपि अनायाससाध्याः निश्वासितादिकल्पतया श्रुताः सृष्ट्यादिक्रिया न प्रयोजनापेक्षा
इति तात्पर्यम् । एवमर्थं मनसि निधाय सिद्धांतमाह–यदुक्तमित्यादिना । 'लीलामा-
त्रेणे' त्युपलक्षणतृतीया । लीलामात्ररूपेत्यर्थः । लीलाशब्दः प्रदर्शितेऽर्थत्रयेऽपि योज-

वतीति । तन्न । सम्भवत्येव निष्प्रयोजनाऽपि प्रवृत्तिः केवललीलामात्रेण परमेश्वरस्य । यथा लोके प्रयोजनमन्तरेणापि केवलं लीलया कन्दुकताडनादिषु प्रवृत्तिः, तथा परमेश्वरस्य अवाप्तसकलकामस्यापि लीलया सृष्टयादिप्रवृत्तेरविरोध एव ॥

इति लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

नीयः । 'कंदुकताडनादिषु' इत्यत्रादिशब्दश्चानन्दानुभवप्रयुक्तानां स्वाभाविकानामनायाससाध्यानाञ्च त्रिविधानामप्यनुद्दिष्टप्रयोजनानां व्यापाराणां संग्राहको द्रष्टव्यः । 'लीलामात्रेणे' तिशब्दः उक्तव्यापारत्रयहेत्वानंदानुभवादिपरतया हेतुतृतीयांतो वा योजनीयः ॥

इति लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

नयमणिमालायाम्

अथ लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

सृष्टिस्सर्वस्यापि प्रयोजनापेक्षया दृष्टा । किमपेक्ष्य नित्यतृप्तः सृजति जगच्छंकरो विषमम् ॥ १०५ ॥

तृप्तस्यैव हि राज्ञः कन्दुकसृष्टयादिका लीला । दृष्टा लोके तद्वत्स्यादीशस्यापि सृष्टिरियम् ॥ १०६ ॥

इति लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणमथवा लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं श्रुत्यवष्टंभेण साधितं सर्वशक्तिमतो ब्रह्मणः कर्तृत्वमाक्षिप्य समाधानादाक्षेपसंगत्येदमाह—**सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥** ब्रह्म न फलेन विना सृजति अभ्रान्तचेतनत्वात्संमतवदिति न्यायेन अवाप्तसमस्तकामाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विरुध्यते न वेति संशये **न** ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं संभवति नित्यतृप्तत्वेन प्रयोजनाभिसंधिरहितत्वात् । प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वाभ्युपगमात्समन्वयो विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः ।**

सिद्धान्तस्तु, सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं निरासयति । यथा लोके राजामात्यादीनां फलं विनैव केवललीलारूपाः प्रवृत्तयो दृश्यंते यथा वोच्छ्वासादयः स्वभावादेवोत्पद्यंते तथा ब्रह्मणोऽपि विचित्रकार्यरचना लीलाकैवल्यं केवललीलामात्रम् । न फलसापेक्षम् । कथंचिद्राजादीनां फलसंभवेऽपि नित्यतृप्तस्य ब्रह्मणो लीलामात्रमेतदित्यभिप्रायः ॥

श्रीकण्ठमते, सर्वशक्तेर्ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्याभ्युपगमेऽपि प्रवृत्तिसामान्यस्य प्रयोजनवत्त्वात् नित्यतृप्तस्य परमेश्वरस्य जगत्सृष्टयादिव्यापारस्संभवति न वेति संदेहे 'आनन्दो ब्रह्म' 'विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम्' इत्यादिभिः निरतिशयानन्दत्वेन श्रुतस्य परमेश्वरस्य सृष्टयादिव्यापाराप्रसक्त्या स न संभवतीति **पूर्वपक्षः ।** यथा लोके प्रयोजनमन्तरेणापि राजामात्यादीनां केवलं लीलया कंदुकताडनादिषु प्रवृत्तिः तथा परमेश्वरस्यावाप्तसमस्तकामस्यापि लीलया सृष्टयादिप्रवृत्त्युपपत्तेरविरोध इति । **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ नप्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥** परमेश्वरस्य जगत्सृष्टयादिव्यापारो **न** संभवति । सर्वप्रवृत्तेः **प्रयोजनवत्त्वात् इति ।**

सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ कैवल्यशब्दः स्वार्थिकतद्धितान्तो वैशेष्यशब्दवत् । **लोकवत्**=यथा लोके राज्ञः कंतुकताडनाद्यारंभस्य प्रयोजनं लीलामात्रं तथा जगत्सृष्टिः **लीलाकैवल्यम्**=लीलामात्रमित्यर्थः । यद्वा । लीलाशब्दः अनायाससाध्यकर्मवाची । जगत्सृष्टिः अनायाससाध्यनिश्वसितादिस्वाभाविककर्मकल्पेत्यर्थः ॥

रामानुजमते, इदं प्रयोजनवत्त्वाधिकरणमापादसमाप्ति पञ्चसूत्रात्मकमेकमधिकरणमित्यत उत्तराधिकरणे प्रपञ्चनमर्हतीतीह न तत्प्रपञ्चितम् ।

आनन्दतीर्थमते, इदमधिकरणं नप्रयोजनाधिकरणमिति व्यपदिश्यते । पूर्णानन्दस्येश्वरस्य विफलं स्रष्टृत्वमुपपद्यते वा न वेति संदेहे प्राप्तप्राप्यत्वात्तस्य तादृशं स्रष्टृत्वं नोपपद्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** लोके मत्तादिप्रवृत्तिवदीश्वरप्रवृत्तेः केवललीलारूपत्वादुपपद्यत एवेति ॥ **सूत्रार्थस्तु,** ईश्वरस्य सृष्टयादौ प्रवृत्तिः **न** स्वप्रयोजनोद्देशेन भवति । कुतः । **प्रयोजनवत्त्वात्**=पूर्णानन्दत्वेन प्राप्तप्राप्तव्यत्वादित्यर्थः ॥

सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३४ ॥ तुशब्द एवार्थे । **लोकवत्**=लोके मत्तादिप्रवृत्तेरिवेश्वरप्रवृत्तेः **लीलाकैवल्यम्**=केवललीलारूपत्वमेव न स्वप्रयोजनोद्देश्यत्वमित्यर्थः ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते नप्रयोजनाधिकरणम् ॥ ९ ॥**

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां प्रयोजनवत्त्वाधिकरणमुत लीलाकैवल्याधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ सू ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

प्रयोजनाभावेऽपि लीलया परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिरिति निरूपितम् । तत्र पुनः संदिह्यते सैषा सम्भवति न वेति ।

लीलयाऽपि परमेश्वरस्य सृष्टिर्न सम्भवति, परिपूर्णतया रागद्वेषादिहीनत्वात् । सकलसाम्येन मध्यस्थ एव हि परमेश्वरः । तस्य केषांचित् सुखमयं देवादिशरीरं केषांचिद्दुःखोत्तरं मनुष्यादिशरीरं सृजतो वैषम्यं दुर्वारम् । किञ्च–सृष्टेः संहारपूर्वकत्वात् सकलं युगपत् संहरतः परमेश्वरस्य नैर्घृण्यं च भवेत् । तदेवमपुरुषार्थसम्बन्धापादिन्या जगत्सृष्ट्या किं परमेश्वरस्य ? ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः–सर्वथा जगत्सृजतः परमेश्वरस्य वैषम्यनैर्घण्ये न भवतः । कर्मसापेक्षत्वात् सृष्टिवैषम्यस्य । (तथा हि दर्शयति श्रुतिः–'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयाम्' इति ॥

॥ सू ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥३५॥

सृष्टेः प्राक् कर्म नास्ति क्षेत्रज्ञाभावात् । तदभावश्च 'सदेव सोम्येदम्' इत्य-

---

अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥ पूर्वाधिकरणार्थानुवादेनाक्षेपिकीं संगतिं दर्शयति–प्रयोजनाभावेऽपीति । सृष्टिसंहारयोर्वैषम्यनैर्घृण्यापादकत्वानापादकत्वाभ्यां संशयं दर्शयति–तत्र पुनरिति । युज्येत लीलारूपः परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापार इति यदि स तस्य सर्वानुग्राहकस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषापादको न स्यात् । तदापादकस्त्वयम् । तस्मादसमञ्जलीलासदृशोऽयं व्यापारः परमेश्वरस्य न युक्तः । न च वाच्यं 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने' ति श्रुतेः कर्मविशेषमूलं जगद्वैषम्यमीश्वरस्तदुत्पत्तौ साधारणकारणं यथा सस्योत्पत्तौ पर्जन्यः साधारणकारणम् । तद्भूयोऽल्पत्वव्रीहियत्वादिवैषम्यं क्षेत्रबीजादिवैषम्यकृतम् । एवञ्च नेश्वरस्य निरवद्यत्वहानिरिति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दिति सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणेन कर्मणामभावावगत्या सर्गादिकाले कर्मानपेक्षयैव प्राथमिकदेवमनुष्यादिविषमसृष्टिं कुर्वतस्तस्य वैषम्यदोषापत्त्यपरिहारात्,कथंचिदऽपि नैर्घृण्यादिदोषापरिहाराच्च, क्रमिकविषमसृष्टिहेतुभिन्नकालभूयोऽल्पपुण्यपापरूपकर्मवैषम्यवतां प्राणिनां युगपदविषमसंसारहेतुकर्मसाम्यासम्भवेन तत्र कर्मापेक्षाया वक्तुमशक्यत्वाच्च कर्मसापेक्षत्वे तस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गाच्च 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते स एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण कर्मणामपि तत्कारितत्वांगीकारे वैषम्यादिदोषतादवस्थ्याच्चेति पूर्वपक्षं दिङ्मात्रेण प्रदर्शयति–लीलयेत्यादिना । 'सापेक्षत्वा' दित्यंतसूत्रांशोक्तं वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिदोषपरिहारं दर्शयन् सिद्धान्तयति–सर्वथेति । प्रथमसृष्टौ कर्मासंभवशंकापरिहारं

---

१. श्रीकण्ठभाष्ये ( ) एतद्रेखांकितो भागः अन्यमातृकासु न दृश्यते । शिवार्कमणिदीपिकापर्यालोचनायामप्ययं भागोऽधिकपाठ इत्यवगम्यते । मैसूरुसंस्थानमुद्रितपुस्तकपाठानुसारेणायं पाठोऽत्र निवेशित इति विज्ञेयम् ।

वधारणावगतादविभागात् इति चेत्–न,) 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इत्यादिश्रुतेः। यथा जीवानामनादित्वं तथा तत्कर्मणामप्यनादित्वं दृश्यते हि। यतः कर्मप्रवाहसिद्धोऽयं संसारः। परमेश्वरो हि जीवानां विचित्रं कर्म सर्वज्ञतयावलोक्य स्वशक्त्या तत्तदनुगुणमेव भोगायतनं देवादिशरीरं सृजति। ततः कर्ममूलमेव सृष्टिवैषम्यम्। संहारश्च जीवानां संसारव्यापारखिन्नानां सुषुप्तिवद्विश्रान्तिहेतुतया परमेश्वरस्य न नैर्घृण्यापादकः॥

ननु जीवानां सुखदुःखादौ कर्मण एव प्रयोजकत्वात् किमप्रयोजकेन परमे-

'तथा हि दर्शयती' ति सूत्रांशोक्तं दर्शयति–ज्ञाज्ञाविति। 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशा' विति श्रुतिः यथा जीवानामनादित्वं दर्शयति तथा तत्कर्मणामप्यनादित्वं दर्शयति 'सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पय' दित्यादिश्रुतिरिति 'तथाहि दर्शयती' ति सूत्रांशस्यार्थः। उदाहृतश्रुतिः कर्मणामनादित्वं न प्रतिपादयतीति आशंकापरिहारार्थो हिशब्दः। यस्मादियं श्रुतिरिदानीन्तनकल्पतद्विषमसृष्टियुक्तपूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति तत एवेदानींतनसृष्टिवैषम्यस्य पूर्वकल्पकृतकर्मवैषम्याधीनत्वं गमयति। अन्यथा तस्याकस्मिकत्वप्रसंगात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगाच्चेति हिशब्दस्यार्थः। एवं च 'सदेकमेवे' त्यवधारणं व्यक्तनामरूपाभावाभिप्रायमिति भावः। एवं सूत्रार्थं प्रदर्श्य कर्मसापेक्षत्वादिति हेतुना लब्धं वैषम्यपरिहारं दर्शयति–परमेश्वरो हीति। कर्ममूलमेवेति। एवं च यथा नरपतिः प्रजानां व्यवहारदर्शने तदीययुक्तायुक्तवचनानुसारेणानुग्रहनिग्रहविशेषं कुर्वन्पक्षपातित्वलक्षणं वैषम्यं न प्रतिपद्यते एवमीश्वरोऽपि तदीयकर्मविशेषानुसारेण विषमसृष्टिं कुर्वन् न तत्प्रतिपद्यते प्रत्युत विषमकर्मणामेकरूपसृष्टावेव युक्तायुक्तवादिनामेकरूपानुग्रहे व्यवहारद्रष्टुरिव परमेश्वरस्य वैषम्यमापद्येतेति भावः। एवं कर्मापेक्षया वैषम्यपरिहारेणैव नैर्घृण्यपरिहारोऽपि लब्धः। यद्यपि सृष्टिक्रमवैषम्यकारणं कर्मक्रमवैषम्यमिव संहारयौगपद्यसाम्यकारणं कर्मयौगपद्यसाम्यं न संभवति, तथापि प्राणिनां निशास्विव भोगविशेषप्रापणार्थं तत्तच्छरीरस्थापकानां कर्मणां कालविशेषे युगपत्स्वापस्संभवत्येव। कर्मणां स्वापो नाम प्राणिनां प्रवृत्त्यनाभिमुख्यमिव कार्यानाभिमुख्यम् तत्सर्वसम्प्रतिपन्नम्। अनादिभवसञ्चितानामनंतानां कर्मणां युगपत्कार्यारंभकत्वादर्शनात्। तत्र च कर्मणां स्वापे फलानामपाक इव कालविशेषः कारणमिति ऋतुविशेषे जंबूफलादिपाकयौगपद्यवत्कालविशेषे कर्मणां स्वापयौगपद्यं नानुपपन्नम्। अतो विशेषकर्मोद्बोधापेक्षया सृष्टिवैषम्येऽपि परमेश्वरस्य वैषम्यमिव सर्वकर्मस्वापापेक्षया संहारसाम्येऽपि तस्य नैर्घृण्यं न प्रसज्यते। अयं परिहारस्सापेक्षत्वादेव वैषम्यनैर्घृण्ये प्रतिक्षिपता सूत्रकारेण दर्शितः प्राक्संक्षिप्योपन्यस्तः 'परमेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये न भवतः कर्मसापेक्षत्वा'दिति। स्वयं परिहारान्तरमाह–संहारश्चेति। न कर्मापेक्षायामीश्वरस्यानीश्वरत्वापत्तिर्दोषः। भंग्यंतरेणाशंकते–नन्विति। यदि कर्मवैचित्र्यमूलं जगद्वैचित्र्यं तदा कर्माधीन एवेश्वरो विचित्रं जगन्निर्मातीति तस्य कर्मपारतंत्र्येण व्यवहर्तृगतयुक्तायुक्तवचनपारतंत्र्यस्य व्यवहारद्रष्टुरिव नास्ति निरतिशयस्वातंत्र्यलक्षणमीश्वरत्वमिति प्राप्तम्। तथा सति किं तेन ईश्वर इति नाममात्रं बिभ्राणेन वस्तुतोऽनीश्वरेण। जगद्वैचित्र्यस्य कर्मवैचित्र्येणैव सिद्धतया तस्यानुपयुक्तत्वात्। न च तथापि श्रुतिसिद्धत्वादभ्युपगंतव्यः।

श्वरेणेति चेत्–न, कर्मणोऽपि तदधीनत्वात् तस्य न स्वातन्त्र्यहानिः। पुनरपि घट्टकुटीप्रभातन्यायेन कर्मणः स्वातन्त्र्याभावे परमेश्वरस्य वैषम्यादिदोषापत्तिरिति न वाच्यम् । कर्मशक्तीनामनन्तानां मायागतानां संस्थापकमात्रत्वात् परमेश्वरस्य ।कर्मणामेव स्वशक्तिवशात् सृष्टिवैषम्यहेतुत्वे तद्व्यवस्थापकमात्रस्य तस्य न वैषम्यम् ॥

ननु जीवानां शरीरसृष्टौ अचेतनस्य कर्मणश्चेतनानधिष्ठितस्यासामर्थ्याच्चेतनत्वेन परमेश्वर एव प्रयोजक इति वक्तव्यम्।कथमसौ सृष्टेः प्राक् संहृतभोगसाध-

---

निरतिशयस्वातंत्र्यविशिष्टो हि स श्रुतिसिद्धः । तत्र निरतिशयस्वातंत्र्यरूपधर्मांशे श्रुतेरर्थत्यागे को विशेषो धर्म्यंशस्य । येन तदंशे श्रुतिरत्यक्तव्यार्था स्यादिति शंकार्थः । कर्मापेक्षामात्रेण स्वातंत्र्यहानौ खल्वेवमाशंक्येत । तत्तु नास्ति 'एष ह्येवे' त्यादिश्रुत्या कर्मणां तदधीनत्वावगमादिति परिहरति–नेति । तर्हि तदेव वैषम्यमापतेत्कांश्चित्साधु कर्म कांश्चिदसाधु कर्म कारयतः परमेश्वरस्येति शंकामुद्भाव्य भंग्यन्तरेण समाधत्ते–पुनरपीति । अयमाशयः । परमेश्वरो न स्वयं साध्वसाधूनि कर्माणि कारयति, तैस्सुखदुःखादीनि च नोत्पादयति, येन तस्य वैषम्यमापतेत्।किंतु प्राणिन एव तथाभूतानि कर्माणि यानि स्वस्वरुच्यनुसारेण पूर्वसर्गेषु कुर्वंति तान्येव पुनस्सर्गेषु विषमसृष्टिहेतवो भवंति। परमेश्वरस्तु पूर्वसर्गक्लृप्तानां तत्तदंतःकरणधर्मरूपाणां साध्वसाधुकर्मणां प्रलये सर्वांतःकरणानां विलीनतया मायायामेव वासनारूपतया लग्नानां केवलमसंकरेण फलव्यवस्थापकः । अन्यथा मायायां संकीर्णेषु कर्मफलमन्यो गृह्णीयात् । अन्यदीयकृषिकर्मफलानि अन्यो हरतीति लोके दृष्टत्वेन कर्मणां कर्तृगतफलजनकत्वनियमाभावात् । वैदिककर्मसु आत्मनेपदबलात्तथा नियमोऽवगम्यत इति चेत्सत्यम् । श्रुतनियमान्यथानुपपत्त्यैव श्रुतयागस्वर्गकार्यकारणभावान्यथानुपपत्त्या पूर्ववद्व्यवस्थापकः कल्पयितव्यः। ननु, षट्त्रिंशत्तत्वमध्ये नियत्याख्यं तत्वं कर्मफलानामसंकरव्यवस्थापकमागमेषु प्रसिद्धम् । 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छे'ति श्वेताश्वतरमन्त्रेऽपि तत्परामृष्टम् । अतो न व्यवस्थापकान्तरापेक्षेति चेन्मैवम् । लोके कृष्यादिफलासंकरस्य राज्ञो व्यवस्थापकत्वदर्शने नियतितत्वस्याऽपि साध्वसाधुकर्मफलासङ्करव्यवस्थापकपरमेश्वराज्ञारूपत्वेनैवाभ्युपगमात् । एवंच 'एष ह्येव साधु कर्म कारयती' त्यादिश्रुतिरपि तत्कर्मफलासंकरव्यवस्थापकत्वमात्रविषया व्याख्येया । 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाये' ति श्रुत्यंतरप्रसिद्ध्यनुसारात् परमेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिसकलदोषराहित्यश्रुत्यंतरानुसाराच्च । न चैवं सति तस्य राजादिसमानयोगक्षेमत्वान्निरतिशयैश्वर्यभंगप्रसंगः । राजादीनां कतिपयविषयसङ्करापादनमैश्वर्यं परमेश्वरस्य तु असंकुचितसर्वविषयमित्येव तदैश्वर्यस्य निरतिशयत्वविशेषाभ्युपगमादिति । एवं मतमनुपपन्नमित्याशंकते–नन्विति । जीवानां देवमनुष्यशरीरादिविषमसृष्टौ परमेश्वराधिष्ठानं विना केवलं कर्म न प्रभवति । अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानभावे कार्याक्षमत्वस्य 'रचनानुपपत्ते' रित्यनंतराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । अतः प्रसुप्तानि कर्माणि परमेश्वरः स्वयमेवोद्बोध्य तदुत्पादितैश्शरीरैः प्रलयविश्रांतान् जीवान् संयोज्य पुनरपि तारतम्येन क्लेशयतीत्यंगीकर्तव्यत्वात् कथं वैषम्यनैर्घृण्ये न स्याताम् । न च कर्माणि कर्तृभिरवश्यं भोक्तव्यानीति तदनुसारेण

नतया संसारक्लेशरहितान् सुखिनो जीवान् पुनरपि संसारहेतुना शरीरेण योजयति परमकारुणिकोऽपि सन्निति चेत्–

उच्यते–सर्वानुग्राहकः परमेश्वरो जीवानां कर्मपाकमन्तरेण ज्ञानानुदयात् ज्ञानमन्तरेण निरतिशयानन्दमोक्षाभावात्, कर्मपाकस्य च भोगमन्तरेणानुपपत्तेः, तत्कर्मफलभोगाय पुनरपि तेषां शरीरादिकं कल्पयति । एवं क्रमात् भोगेन पक्के स्वकर्मणि शुद्धान्तःकरणानां जीवानां स्वविषयं ज्ञानमुत्पाद्य निरतिशयानन्दरूपां मोक्षलक्ष्मीं प्रकाशयति ।

तान्यधिष्ठाय तदुत्पादितैश्शरीरैः सुखदुःखे भोजयतो न ते प्रसज्येयातां, वैवस्वतस्येव तस्य समवृत्तित्वं च न हीयत इति वाच्यम् । 'परात्तु तच्छ्रुते' रि (ब्र० २-३-४०) त्यधिकरणे कर्मणामपीश्वरेण कार्यमाणत्वस्य वक्ष्यमाणतया कैश्चित्पुण्यकर्माणि कैश्चिदपुण्यकर्माणि च कारयितुर्वैषम्यादिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । न च पूर्वपूर्वानादिकर्मप्रवाहापेक्षः कारयति, 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य' (ब्र० २-३-४१.) इति 'परात्तु तच्छ्रुते' रि (ब्र० २-३-४०.) त्यधिकरणे तथा प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् अतो न तत्प्रसंग इति वाच्यम् । पूर्वपूर्वकर्मणामीश्वरकारितत्वे तत्प्रसङ्गापरिहारात् तदकारितत्वे 'परात्तु तच्छ्रुते' रित्यधिकरणविरोधात् । ननु, तर्ह्युभयाविरोधेन परमेश्वरः कल्पादौ करणकलेबराणि दत्वा स्वयमुदास्ते । तदा जीवः स्वेच्छया साधु वासाधु वा यत्कर्म करोति तदनुसारेण तदनंतरं कर्मांतराणि कारयतीति कल्प्यते । तथा च स्वेच्छाकृतकर्ममूलत्वादुत्तरोत्तरकर्मप्रवाहस्य न नैर्घृण्यवैषम्यदोषप्रसंगः, 'परात्तु तच्छ्रुते'रित्यधिकरणार्थश्च द्वितीयादिषु प्रवृत्तिषु चरितार्थ इति चेन्मैवम् । तथा कल्पनायामपि अयमसाधु कर्म कारयतीति जानतः परमेश्वरस्य कूपे बालकः पतिष्यतीति जानत इवौदासीन्ये नैर्घृण्यानिवारणात् स्वेच्छया कश्चित्साधु कर्म प्रथमं करोति कश्चिदसाध्विति वैषम्यस्य पूर्वकल्पकृतकर्मविशेषाधीनत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वेन तत्कारयितुः परमेश्वरस्य वैषम्यादिप्रसंगापरिहाराच्च । नन्वेवं वैषम्यनैर्घृण्यमपरिहार्यं चेत्परमेश्वरस्य तन्न दोष इत्यस्तु । न हि विधिनिषेधपथातीतस्य तस्य प्रत्यवायकारणं तत् । नापि सर्वनियंतुः कुतश्चिदनिष्टकारणम् । किमर्थं तर्हि 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा'दिति सूत्रकारेण तत्परिहृतम् । द्विविधं वैषम्यनैर्घृण्यम् । एकं कर्मादिकमनपेक्ष्य स्वयमेव विषमसृष्टियुक्तमपरं तत्सापेक्षत्वेऽपि पूर्वपूर्वकर्मप्रवाहस्यापि परमेश्वराधीनत्वप्रयुक्तम् । तत्राद्यं पुण्यपापयोः सुखदुःखसाधकत्वावेदकस्य वेदस्याप्रामाण्यावहमिति तत्प्रामाण्यसंरक्षणार्थं परिहृतं न तु द्वितीयमिति चेत्कृतमिदं सामान्येन वैषम्यनैर्घृण्यमात्रदोष एवेति तत्परिहारार्थं प्रयत्य परिहारानिर्वाहे पुनस्तददोषत्ववचनमकौशलमेवाविष्कुर्यात् । परमकारुणिकत्वविरोधि च वैषम्यनैर्घृण्यं सर्वथा परिहरणीयमेव । तदैव च सूत्राञ्जस्यमपि लभ्यते । तस्माद्यथा परमकारुणिकं परमेश्वरं वैषम्यनैर्घृण्यं कलयापि न स्पृशेत् यथा च सूत्राञ्जस्यं भवेत् तथा परिहारो वर्णनीय इति शंकाभिप्रायः । उच्यत इत्यादेः परिहारग्रंथस्यायमर्थः । परमकारुणिकः परमेश्वरः सकलचेतनानुग्राहक इति 'व्याधीनां भेषजं यद्व' दित्यादिपौराणिकभणितिप्रसिद्धः । अनुग्रहः बन्धनिवर्तनेन स्वसाम्यप्रापणरूपः । बन्धश्च मुख्यः पुंसां दृक्क्रियाच्छादकः स्वयमेकोऽपि

एवंशक्तिमान् परमेश्वरः परमकारुणिकः कथं वा युगपदेव सर्वजीवानां कर्म पाचयित्वा सममेव मोक्षानन्दं न प्रकाशयतीति चेत्—सत्यम्, परमेश्वरेण सममेव सर्वेषामनुग्रहे क्रियमाणेऽपि ये पक्वमलास्ते मुच्यन्ते, अपक्वमलाः कालक्रमादेव। यथा सवितृकिरणसन्दोहे सममेव सन्ततेऽपि पक्वान्येव पद्मानि विकसन्ति, नापक्वानि। ततः पूर्णोऽपि परमेश्वरः परार्थमेव सर्वां प्रवृत्तिं करोति। तथा पौराणिकी भणितिः परमेश्वरस्य सर्वानुग्राहकत्वप्रतिपादनमुखेनोक्तं सकलमर्थं स्पष्टयति—

'आदित्येन यथा हीनं तमोभूतमिदं जगत्। शिवेनापि विना तद्वत् तमोभूतमिदं जगत्॥ वैद्यं विना निरानन्दाः क्लिश्यन्ते रोगिणो यथा। शिवं विना निरानंदं क्लिश्यते हि जगत्तथा॥ व्याधीनां भेषजं यद्वत् प्रतिपक्षं स्वभावतः। शिवस्संसारदोषाणां प्रतिपक्षः स्वभावतः॥ यथाऽनादिः प्रवृत्तोऽयं घोरः संसार-

---

विचित्रानंतशक्तिकः ताम्राश्रितकालिकावत्सहजसिद्धावरणरूपः। मलाख्यः परिणामिद्रव्यविशेषस्तु व्रणवत् पक्वो निवर्तनीयः। पाकश्च तस्य व्रणस्यौषधेनेव नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन सांसारिकक्लेशानुभवेन च संपादनीयः। 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति नित्यनैमित्तिककर्माचरणेन तस्मिन्पक्वे सत्येव वैराग्यशिवभक्तिशिवजिज्ञासादिप्रणाडिकया मोचकज्ञानोत्पत्तिस्मरणात् भोगेन तत्पाकस्यागमप्रसिद्धत्वाच्च। कर्मभोगश्च तनुकरणभुवनभोगसाधनद्रव्यदेवतादिकं विना न संभवति। तत्र च प्राणिनां विचित्राणि कर्माणि कारणमिति तदर्थं परमेश्वरः कर्माणि कारयित्वा कर्मवैचित्र्यानुसारेण विचित्राणि तनुकरणादीनि सृष्ट्वा क्लेशयुक्तानि कर्माण्यनुष्ठाय सुखदुःखानि च भोजयतीति सर्वमेतत्करुणयोपपद्यते। अतो न वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिः। न हि व्रणिनां व्रणपाकार्थं तत्तद्व्रणगुणानुसारेण क्षारं निवेश्य तारतम्येन क्षारनिवेशप्रयुक्तं क्लेशमनुभावयतः कारुणिकस्य वैद्यस्य वैषम्यनैर्घृण्यं प्रसज्यते। परमेश्वरस्य सर्वत्र करुणासाम्येऽपि विचित्रस्वभावानां तदावरणमलशक्तीनां व्रणानामिव पाकस्यानियतकालत्वात् सर्वेषां मुक्तेरयौगपद्यं चोपपद्यते इति। एवं च सूत्रे 'सापेक्षत्वा' दित्यस्य मलपाकसापेक्षत्वादिति वा तत्पाकोपयोगिस्वकारितकर्मसापेक्षत्वादिति वार्थो द्रष्टव्यः। भाष्ये 'कर्मपाकमन्तरेणे' त्यादिवाक्येषु कर्मशब्दः क्रियतेऽनेन संसार इति करणव्युत्पत्त्या वा परमेश्वरेण पक्वः क्रियत इति कर्मव्युत्पत्त्या वा मलावरणपरो द्रष्टव्यः। अत एवाग्रे भाष्ये 'ये पक्वमलास्ते मुच्यंते अपक्वमलाः कालक्रमादेवे' ति वक्ष्यते।'कर्मपाकस्य च भोगमंतरेणानुपपत्ते' रित्येतत्कर्मानुष्ठानमंतरेणानुपपत्तेरित्यस्याप्युपलक्षणम्। 'कर्मफलभोगायेत्ये'तत् कर्मानुष्ठानायेत्यस्याप्युपलक्षणम्। परार्थमेवेति। परानुग्रहार्थमेव सकलमपि सृष्ट्यादिव्यापारं करोतीत्यर्थः। ननु संहारो नानुग्रहार्थः प्रलये पाककारणयोः कर्मभोगयोस्तदुपयोगिनो वा कस्यचिद्व्यापारस्याभावात्, पूर्वं भाष्ये संहारस्य विश्रांतिमात्रप्रयोजनत्वेनोक्तत्वाच्च। 'संसारखिन्नानामखिलानां प्राणिनां प्रभुः क्रियया कुरुते महार्थसंहृतिं तेषामेव विश्रांत्या' इति तस्य तन्मात्रप्रयोजनवत्त्वेनागमविद्भिरप्युक्तत्वाच्च। मैवम्। प्रलयेऽग्रिमसृष्ट्युपयोगिनो मायाकर्मादिपाकव्यापारस्य सत्त्वात्। उक्तं हि मृगेन्द्रसंहितायाम्—'स्वापेऽप्यास्ते बोधयन्बोधयोग्यान् रोध्यान्रुंधन्पाचयन्कर्मिकर्म। मायाशक्तीर्व्यक्ति-

मण्डलः । तथाऽनादिः प्रवृत्तोऽयं शिवस्संसारमोचकः।' इत्यादिका । अतः परमेश्वरस्य सर्वानुग्रहप्रवृत्तेः जगत्सृष्ट्यादिव्यापारः सम्भवत्येव ॥

॥ सू ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

किं बहुना ? प्रधानपरमाणुकर्मकालादीनां ये धर्मा अनुपपन्नास्ते सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । अतो ब्रह्मैव सर्वातिशायि जगत्सृष्ट्यादिकारणमिति समञ्जसम् ॥

इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

योग्याः प्रकुर्वन् पश्यन्सर्वं यद्यथावस्तुजात' मिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति–अतः परमेश्वरस्येति । सू ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥ प्रधानपरमाण्वादीनां स्वातंत्र्येण जगत्कारणतायां तदुपयोगिनो ये धर्माः पूर्वं तत्रातत्रानुपपन्नत्वेन सूत्रिताः अग्रिमपादे च प्रपञ्चयिष्यंते, ते सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यंत इति पादोपसंहारार्थमिदं सूत्रम् । तथैव पादार्थमुपसंहरति–अत इति । 'सर्वातिशायी' त्येतदपि ईक्षत्यधिकरणाद्युपपादितनिर्दोषत्वादिसंग्रहार्थम् । 'जगत्सृष्ट्यादिकारण' मित्येतन्नविलक्षणत्वाधिकरणाद्युपपादितोपादानत्वनिमित्तत्वसंग्रहणार्थम् ॥ इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीशिवातिवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरंधरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापक
श्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितस्य
श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिरंगराजाध्वरिवर-
सूनोरप्पयदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविरचित-
ब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवादित्यमणि-
दीपिकाख्यायां द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥ (न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥) सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

रागद्वेषविहीनः परकरुणासागरो हि शिवः । उच्चावचसुखदुःखा सृष्टिरियं कथममुष्य लीला स्यात् ॥ १०७ ॥
कर्माण्यपेक्ष्य भविनां तत्क्षपणायैव लीलया सृजतः । माध्यस्थ्यं करुणा वा न हीयते चन्द्रचूडस्य ॥ १०८ ॥

इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदप्पयदीक्षितकृतौ चतुर्मतसारसंग्रहे नयमणिमालाख्ये तृतीयपरिच्छेदे
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वमुक्तं ब्रह्मणो मायामय्या लीलया स्रष्टृत्वमाक्षिप्य समाधानादाक्षेपसंगत्येदमाह–**सू ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये इत्यादि ।** यो यो विषमसृष्टिकर्ता स स सावद्य इति न्यायेन निरवद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्गे श्रुवन्समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे ब्रह्मणो विषमसृष्टिकर्तृत्वात्सर्वसंहारकत्वाच्च वैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्त्या सावद्यत्वप्रसंगान्निरवद्यस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमिति **पूर्वःपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** ब्रह्मणो **वैषम्यनैर्घृण्ये** न स्याताम् । कस्मात् । **सापेक्षत्वात्**=प्राणिकर्मसापेक्षत्वात् । ननु ब्रह्मणः कस्मात्कर्मसापेक्षत्वमित्यत आह–**तथा हि दर्शयति**–'एष ह्येव साधुकर्म कारयति' इत्याद्या श्रुतिरित्यर्थः । अतः कर्मसापेक्षत्वेन निरवद्यस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमुपपन्नमेवेति ॥

सापेक्षत्वमाक्षिप्य समाधत्ते–**सू ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥** 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवे' त्यादिना सृष्टेः प्रागविभागावधारणान्न तदानीं कर्मास्ति ततः कर्मापेक्षया विषमा सृष्टिरित्यसंगतमिति चेत् **न अनादित्वात्**=संसारस्य बीजांकुरवद्धेतुहेतुमद्भावोपपत्तेरित्यर्थः ॥

ननु कुतः संसारस्यानादित्वमित्याह–**सू ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥** अकस्मादेव सृष्ट्यंगीकारे मुक्तस्यापि पुनर्जन्मप्रसंगात् पूर्वपूर्वसृष्टिसादृश्यानुपपत्तेश्च संसारस्यानादित्व**मुपपद्यते च ।** 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा' इति श्रुतिस्मृत्यो**रुपलभ्यते च** संसारस्यानादित्वमित्यर्थः ॥

इति भगवत्पादमते वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

पूर्वं विषमसृष्टिप्रयोजककर्मणस्सत्त्वाद्ब्रह्मणो विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तम् । तद्वदुपादानत्वप्रयोजकगुणवत्त्वस्याभावान्नोपादानत्वमिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमाह–**सू ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥** यन्निर्गुणं तन्नोपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन निर्गुणाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गे श्रुवन्समन्वयो विरुध्यते वा न वेति संदेहे विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादीनां सर्वेषां कारणधर्माणां ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मैव जगत्कारणमिति । निर्गुणत्वेऽपि ब्रह्मणो न विवर्तोपादानत्वं विरुद्धम् । तस्मान्न कथंचिदपि समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ **अत्र पादे त्रयोदशाधिकरणानि ।** सूत्राणि **सप्तत्रिंशत् ।** ॥ ३७ ॥ **इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥**

श्रीकण्ठमते, परिपूर्णतया रागद्वेषादिहीनस्य परमेश्वरस्य प्रयोजनाभावेऽपि लीलया जगत्स्रष्टृत्वाभ्युपगमे वैषम्यादिदोषापत्त्या परमेश्वरस्य लीलया जगत्सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिर्न संभवतीति **पूर्वपक्षः ।** कर्मसापेक्षत्वात्सृष्टिवैषम्यस्य परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिप्रवृत्तेस्सर्वानुग्रहार्थत्वेन श्रुतिपुराणादिषु स्पष्टीकृतत्वाच्च सर्वथा परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसक्तिरिति संभवत्येव सर्वानुग्रहप्रवृत्तेः परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापार इति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थः** स्पष्ट एव । अत्र मते न '**कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥**' इति सूत्रद्वयं नास्तीति प्रतिभाति । तथा चास्मिन्मते **वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति । सर्वधर्मोपपत्तेश्च**' ॥ इति सूत्रद्वयात्मकमेवेदमधिकरणम् । न शांकरमतवदत्राधिकरणपृथक्त्वम् । प्रधानपरमाणुकर्मकालादीनां ये धर्मा अनुपपन्नास्ते सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते अतश्च ब्रह्म सर्वातिशायि जगत्सृष्ट्यादिकारणमिति चान्तिमसूत्रस्यार्थ इति । **अत्र मते** सूत्राणि **पंचत्रिंशत् ३५ ॥** अधिकरणा**न्येकादश ॥ ११ ॥**

रामानुजमते, अथ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ 'न प्रयोजनवत्त्वात्' इत्यारभ्य **'सर्वधर्मोपपत्तेश्च'** इत्यन्ता पञ्चसूत्री प्रयोजनवत्त्वाधिकरणत्वेन व्यपदिश्यते । अत्रापि पूर्वाधिकरणवत् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसंभवासंभवाभ्यां संदेहे बुद्धिपूर्वकारंभाणां सप्रयोजनत्वादीश्वरस्य स्वत एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सृष्ट्यारंभे प्रयोजनाभावान्न संभवतीति **पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु,** परिपूर्णस्यापीश्वरस्य केवललीलाप्रयोजनाय लोके महाराजस्य परिपूर्णस्यापि केवललीलैकफलाः कंतुकाद्यारंभा इव जगत्सृष्ट्यारंभस्संभवतीति । सूत्रार्थवर्णनादिकं प्रायः श्रीकण्ठमतादविशिष्टमेव । '**वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयती**'त्यादिकं सूत्रत्रयमपीदमधिकरणशेषतया योजितमिति विशेषः । ईश्वरस्य प्रयोजनाभावेऽपि लीलया जगत्स्रष्टृत्वाभ्युपगमे वैषम्यादिदोषापत्तिशंकोत्तरत्वेनास्य सूत्रत्रयस्याक्तारितत्वादैकाधिकरण्यम् । **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ प्रयोजनवत्त्वात्स्रष्टेः** ईश्वरस्य स्वतः परिपूर्णस्य प्रयोजनाभावान्न स्रष्टृत्वम् ।

सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ लोकवत्=यथा लोके राज्ञः कन्तुकाद्यारंभे तद्वत् । **लीलाकैवल्यम्**=लीलायाः प्रयोजनत्वे कैवल्यं संभवति । केवलया लीलायाः सृष्ट्यारंभप्रयोजनत्वं संभवतीत्यर्थः ॥

वैषम्येत्यादि । वैषम्यनैर्घृण्ये=ईश्वरस्य जगत्सृष्टौ देवादिवैषम्यप्रयुक्तपक्षपातो दुःखप्रदजगत्सर्गे नैर्घृण्यं च **न**=न संभवतः । कुतः । **सापेक्षत्वात्**=तस्य क्षेत्रज्ञकर्मसापेक्षत्वात् । **तथाहि दर्शयति**='साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवती'ति श्रुतिः क्षेत्रज्ञानां देहादियोगं तत्तत्कर्मसापेक्षं दर्शयति हि । इति ॥ **सू ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च** ॥ इतीदमेकं सूत्रम् । कर्म सृष्टेः प्राक् **न** विद्यते । कुतः । क्षेत्रज्ञाभावात् । तदभावश्च **अविभागात्**='सदेव सोम्येद' मित्यवधारणावगतादविभागात् इति चेत् **न** । **अनादित्वात्**=क्षेत्रज्ञानां तत्तत्कर्मप्रवाहाणां च अनादित्वात् । **उपपद्यते च**=क्षेत्रज्ञस्वरूपानादित्वेऽपि नामरूपविभागाभावादविभागश्रुतिरित्यर्थः । **उपलभ्यते च**=श्रुतिस्मृत्योः क्षेत्रज्ञानामनादित्वमित्यर्थः ॥ अन्तिमसूत्रार्थस्तु श्रीकण्ठमतादविशिष्टः ॥ **अस्मिन्पादे** सूत्राणि **षट्त्रिंशत् ॥ ३६ ॥ अधिकरणानि दश ॥ १० ॥**

इति रामानुजमते प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

आनन्दतीर्थमते, अत्र शांकरमतवद्योगविभागेन सूत्रत्रयात्मकमिदं वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणमन्तिमं सूत्रं त्वधिकरणान्तरमिति विज्ञेयम् ॥ संदेहपूर्वपक्षसिद्धांतादिकं प्रायः पूर्वस्मादविशिष्टम् । सूत्रार्थवर्णनप्रक्रियायां परमस्ति कियानिव भेदः । **वैषम्यनैर्घृण्ये न** स्तः । कुतः । **सापेक्षत्वात्**=ईश्वरस्य कर्मापेक्षावत्त्वाभ्युपगमात् । तत्कुतः । **हि**=यस्मात् **'पुण्येन पुण्य'** मितिश्रुतिः **तथा दर्शयति**=प्रतिपादयति तस्मादित्यर्थः ॥

सू ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ईशेनापेक्षणीयं यत्कर्म तदेव कर्म **नास्ति** । कुतः । **अविभागात्**=तस्य कर्मणः अस्वतंत्रवस्तुभ्योऽविभक्तत्वात् । अस्वतंत्रत्वादिति यावत् । तथा च स्वाधीनकर्मापेक्षया वैषम्यादेरपरिहार **इति चेन्न** । कुतः । **अनादित्वात्**=कर्मपरंपराया अनादित्वादित्यर्थः ॥ तथा चेश्वरः पूर्वपूर्वमपेक्ष्योत्तरोत्तरकर्म जीवेन कारयतीत्यङ्गीकारे कर्मणोऽपेक्षणीयत्वापत्तेर्नोक्तदोष इति भावः ॥

सू ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ईश्वरस्य कर्मापेक्षायामपि **उपपद्यते च**=स्वातंत्र्यं युज्यत एव । कर्मणः स्वाधीनत्वात् । ननु तर्हि स्वाधीनकर्मसापेक्षत्वकृतवैषम्यापात इत्यत आह—**उपलभ्यते च**='स कारयेत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशितापि । ' इति श्रुत्या तादृशवैषम्यमदोषत्वेन ज्ञायते चेत्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ अत्र विष्णोस्सर्वगुणपूर्णत्वं युक्तं न वेति संदेहे न विष्णोः सर्वगुणपूर्णत्वं युक्तम् । चेतनत्वात् जीववत् इति **पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु** गुणदोषाभाववत्त्वरूपाणां **सर्वेषां धर्माणाम् उपपत्तेः**=स्वातंत्र्यादिना ब्रह्मणि युक्तत्वात् । एवंरूपसर्वधर्मोपपादकश्रुतेश्चेति समुच्चयार्थकश्चशब्दः । न तस्य गुणपूर्णत्वे युक्तिविरोधश्शंकनीय इति ॥ अस्मिन्मते अत्र पादे **एकादशाधिकरणानि ॥ ११ ॥ सूत्राणि तु अष्टत्रिंशत् ॥**

इत्यानन्दतीर्थमते सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

यं प्रासूत विशुद्धशीलमनघं वृद्धांतिकाख्या सती
यं मृत्युंजयशर्मणो बुधमणेर्भाग्यं विदुस्साधवः ।
वाधूलान्वयजन्मनोऽस्य सुधियो हालास्यनाथाह्वय-
स्येयं सत्कृतिरेधतामिह चतुर्भाष्यानुगा चन्द्रिका ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामविरोधाख्ये द्वितीयकेऽध्याये । स्मृत्यविरोधापादक **आद्यः** पादोऽयमभ्यगात्पूर्तिम् ॥
आद्ये मतत्रयेऽपि **स्मृत्यविरोधा**भिधानतः प्रथितः । मध्वाचार्यमते तु प्रोक्तो **युक्त्यविरोधपादशब्देन** ॥

इति हालास्यनाथकृतौ सूत्रार्थचन्द्रिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

द्वितीयस्याध्यायस्य

अथ द्वितीयः पादः ।

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥

पूर्वपादे साङ्ख्यादितर्कविरोधमाशङ्क्य स्वपक्षसाधनं कृतम् । पुनरिह तर्काव-

---

अथ शिवार्कमणिदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः पादयोरर्थभेदोपन्यासेन पादभेदं सङ्गतिं च दर्शयन्पादान्तरारंभं प्रतिजानीते—पूर्वपाद इति । जगदभिन्ननिमित्तोपादाने तदनन्ये निरस्तनिखिलावद्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयः प्रथमाध्यायेन प्रतिपादितः । तस्मिन् प्रधानपरमाणुकारणवादिभिस्सांख्यवैशेषिकादिभिः केवलतर्कमवष्टभ्यापादितानि दूषणानि अस्मिन्नध्याये प्रथमपादेन निराकृतानि । तत्रापि प्रणेतृगौरवेण तेषां तर्काणामुपादेयत्वशङ्का स्मृत्यधिकरणयोगाधिकरणाभ्यां निराकृता । तत्तत्तर्कस्वरूपपर्यालोचनया तेषामुपादेयत्वशङ्का नविलक्षणत्वाधिकरण (ब्र० २–१–४.) मारभ्य निराकृता । एवमाद्याधिकरणयोस्तृतीयादीनां नवानामधिकरणानां चावांतरार्थभेदेऽपि ब्रह्मवादप्रतिक्षेपकतर्कनिराकरणार्थत्वेनैकार्थ्यम् । अस्मिन्पादे तु शुष्कतर्कावलम्बनास्सांख्यादिपरपक्षास्तथाभूतैरेव तर्कैर्दूष्यन्ते । अन्यथा परपक्षाणामप्रतिष्ठिततर्काभासमूलतामजानतां मन्दधियां तेषु प्रामाणिकत्वशङ्कया ब्रह्मकारणवादश्रद्धाशिथिलीभावप्रसङ्गात् । एवं स्वपक्षस्थापनार्थः प्रथमपादः परपक्षप्रतिक्षेपार्थोऽयं पाद इति पादभेदः । स्वपक्षस्थापनमभ्यर्हितत्वात् प्रथमं कृतमिति तदानंतर्यमस्येति भावः । यद्यपि तृतीयचतुर्थयोरपि कार्यगोचरश्रुतिविरोधरूपपरापादितदूषणपरिहारेण स्वपक्षस्थापनं क्रियते । तथापि कारणविषयत्वेन प्रथमद्वितीयपादयोस्सङ्गतिरिति भावः । प्रथमाध्यायगतैरीक्षत्यधिकरणादिभिः पौनरुक्त्यशंका 'तर्कावलम्बनेने'ति विशेषणेन निरस्ता । सांख्यादयः स्वतन्त्रतर्कैः प्रधानादिकं प्रसाध्य तत्र बहुभवनसङ्कल्पादिवाक्यविरोधो मा भूदिति तानि वाक्यानि स्वपक्षानुगुण्येन व्याचक्षते 'ईक्षितृत्वं प्रधानस्य चिद्योगादुपपद्यते । अंतःकरणवत्तस्य करणत्वाददोषते' त्यादिप्रकारेण । तेषां तद्व्याख्यानन्यायानुसारिणा सम्यग्व्याख्यानेन पूर्वं निरस्तमिह तु ये स्वतन्त्रतर्कैः प्रधानादिकं कल्पयन्ति ते तथाभूतैरेव तर्कांतरैर्निरस्यन्त इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । ब्रह्मपारतंत्र्येण प्रधानस्य कारणत्वं वेदान्तानुमतमिति वैदिकपक्षनेदिष्ठस्सांख्यानामानुमानिकस्वतंत्रप्रधानकारणवादः प्रथमाधिकरणेन निराकर्तव्य इति तत्प्रा-

लम्बेन सांख्यादिपरपक्षदूषणं क्रियते । प्रथमं सांख्यानां प्रधानकारणवादो युक्तो न वेति सन्देहः । सन्देहबीजं सर्वत्र प्रसिद्धमूहनीयम् ।

प्रधानकारणवाद एव युक्त इत्यवगम्यते । प्रधानं हि रजस्सत्त्वतमोरूपम् । तदेव जगतः कारणं भवितुमर्हति, सर्वत्र तत्कार्यसुखदुःखमोहान्वयदर्शनात् । पटादयो ह्युपलब्धाः प्रावरणादिहेतुतया सुखात्मका भवन्ति । अन्यापहृता

थम्यहेतुं सूचयन् संशयं दर्शयति–प्रथममिति । संशयबीजं तु क्वचिदपि विशिष्य नोपन्यसनीयम् । यदेव तत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्युक्तिजातं प्रसेद्धुं प्रक्रान्तं तदेव बलाबलानवधारणदशायां तद्बीजमिति क्वचिदपि तद्विशेषयत्नो न कार्य इत्याह–सन्देहबीजमिति । नन्वनुमानेन मूलकारणकल्पनायां परमाणुकारणवादमपहाय प्रधानकारणवादाश्रयणे कः पक्षपातहेतुरित्याशङ्क्य प्रपञ्चस्य प्रधानैककारणमूलत्वकल्पनायां लाघवं परिच्छिन्नस्य परमाणोरेकस्य सर्वकारणत्वायोगेन तद्बहुत्वकल्पनावश्यंभावात् गौरवं परिच्छिन्नस्य कार्यत्वनियमेन परमाणोरपि परिच्छिन्नत्वेन कार्यत्वापत्त्या परिच्छिन्नतत्कारणपरम्पराकल्पनादनवस्था चेत्येवंरूपं प्रधानकारणवादे पक्षपातहेतुं 'परिच्छिन्नत्वान्न सर्वोपादान' मित्यादिकापिलसूत्रोक्तं सूचयन्पूर्वपक्षयति–प्रधानेति । ननु सैद्धांतिके ब्रह्मकारणवादेऽपि कारणैक्यलाघवादिकमविशिष्टमित्याशंक्य निर्गुणस्य ब्रह्मणः कार्यानुगुण्यं नास्तीति सूचयन्प्रधानस्यैव प्रपञ्चकारणत्वेन कल्पनं युक्तमित्याह–प्रधानं हीति । प्रधानस्य कार्यानुगुण्यमुपपादयति–पटादयो हीति । पटो येन प्राप्यते तं प्रति सत्त्वगुणोद्भवात्पटस्सुखात्मको भवति यदीयस्सोऽन्येनापह्रियते तं प्रति रजोगुणोद्भवाद्दुःखात्मको भवति, यस्य तस्मिन्नपेक्षया निरीक्षणाभावाद्दर्शनमेव नोदेति तं प्रति तमोगुणोद्भवान्मोहात्मको भवति । 'मुह वैचित्य' इति धात्वर्थानुगमात् । पटेनान्येऽपि तावद्भावा व्याख्याताः । एवं सुखदुःखमोहात्मकस्य प्रपञ्चस्य तथाभूतमेव कारणं कल्पयितुं युक्तम् । कार्यकारणयोर्द्रव्ययोरभेदेन कारणस्यातथात्वे कार्यस्य तथात्वायोगात् । अतस्त्रिगुणात्मकं प्रधानं तत्कारणं कल्पयितुं युक्तम् । सत्त्वरजस्तमोगुणरूपास्त्रयो गुणा हि सुखदुःखमोहात्मकाः । यथाहुः— 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः । गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥' इति । अयमर्थः–गुणाः सत्वरजस्तमांसि प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः क्रमात्सुखदुःखमोहात्मानः क्रमादेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमप्रयोजनाः । पुंसश्च सत्वं प्रकाशयति । प्रकाशनकार्ये सत्त्वं प्रवर्त्तयति रजोगुणः । लघोः सत्वगुणस्य रजसा सर्वत्र प्रवर्त्तने प्रसक्ते गुरुतमोगुणो नियच्छति । ततश्च तमोनिरुद्धं रजः सकृदेव प्रवर्तत इति तेन क्वचिदेव प्रवर्त्तितं सत्वं किंचिदेव प्रकाशयति । अतो न सर्वं सर्वदा सर्वस्य प्रकाशत इति व्यवस्था । एवं गुणानां स्वरूपं प्रयोजनञ्चोक्तम् । तेषां व्यापार उच्यते–'अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च' । वृत्तिर्व्यापारः प्रत्येकमभिभवादिभिस्सम्बध्यते । 'अन्योन्याभिभववृत्तयश्च गुणाः' एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथा हि–सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते । एवं रजः सत्वतमसी अभिभूय घोरां स्वप्रवृत्तिं तथा तमः सत्वरजसी अभिभूय मूढां स्वप्रवृत्तिमिति ।

दुःखात्मका भवन्ति । कार्याभावादुपेक्षिता मोहात्मकाः । तदेवं सुखाद्यन्वयात् त्रिगुणमेव प्रधानं जगत्कारणम् ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—न प्रधानं जगत्कारणम्, अचेतनत्वात् ।

'अन्योन्याश्रयवृत्तयश्च गुणाः'। यदपेक्षया यस्य व्यापारो भवति स तस्याश्रयो विवक्षितः। 'अन्योन्यजननवृत्तयश्च गुणाः' । अन्यतमेनान्यतमो जन्यते । जननमत्र परिणामविशेषः । 'अन्योन्यमिथुनवृत्तयश्च अन्योन्यसहचराः अविनाभूता इत्यर्थः । 'अन्योन्यमिथुनास्सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः । नैषामादिस्सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यत'इति हि सदागमः । सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्याणाम् । तत्रानलपवनादीनामूर्ध्वज्वलनतिर्यक्पवनादिहेतुर्धर्मो लाघवम् । सत्त्वतमसी रजसा स्वकार्योन्मुखे कार्येते इत्येतद्रजस उपष्टम्भकत्वं तदुपपादकं च चलमिति । रजः सक्रियमक्रिययोः सत्त्वतमसोः कार्योन्मुखावस्थापादकमिति चलविशेषणेन दर्शितम् । तमस्तु गुरु । अत एव स्वयं चञ्चलतया लघुसत्वमपि चालयद्रजो गुरुणा तमसा तत्रतत्र प्रवृत्तिप्रतिबंधकेन क्वचिदेव प्रवृत्तिमत्क्रियत इति वरणकं नियामकं च तमः । परस्परविरोधिनामप्येषामेककार्यकरत्वमुच्यते । 'प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः' यथा वर्त्तितैले पावकविरुद्धे अपि मिलिते सह पावकेन रूपप्रकाशनकार्यं कुरुतः एवं सत्वरजस्तमांसि परस्परविरुद्धान्यप्यर्थवशात् सह कार्यं कुर्वन्ति । 'पुरुषार्थ एव हेतुः न केनचित्कार्यते करण' मिति पुरुषार्थवशादेव प्रकृतिप्रवृत्तेरभ्युपगमादिति । एवं जगतस्त्रैगुण्योपपादनेनानुमानतस्त्रिगुणात्मकप्रधानसिद्धिं सूचयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति—तदेवमिति । इदमिहानुमानमभिसंहितम् । कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तत्समन्वितत्वात्, सामान्यव्याप्तौ मृद्द्रव्यसमन्वितघटशरावादिवदिति । यद्वा । सर्वं कार्यं समप्रकृतिकं कार्यत्वात् विशेषव्याप्तौ घटवत् इति । लाघवादेकप्रकृतिकत्वं सिध्यतीति न परमाणुद्व्यणुकादिप्रकृतिकत्वेनार्थांतरं नापि सिद्धांत्यभिमतब्रह्मप्रकृतिकत्वेनार्थांतरम् । जडं सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं प्रत्यतथाभूतस्य प्रकृतित्वेन सिद्ध्यनवकाशात् । न चाचेतनस्य चेतनाधिष्ठानाभावे कार्यजनने स्वयमेव प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्लाघवात् सर्वजगत्कर्तृत्वेन परमेश्वरसिद्ध्यवश्यंभावे तस्यैव सर्वशक्तिमत्त्वेन विलक्षणं प्रपञ्चं प्रत्युपादानत्वस्याप्युपपत्तेर्न तद्व्यतिरिक्तं प्रधानं तत्प्रकृतित्वेन सिद्ध्यतीति शंकनीयम् । अचेतनस्यापि चेतनानां भोगापवर्गहेतोर्विनाऽपि चेतनाधिष्ठानं स्वयमेव प्रवृत्त्युपपत्तेः । वत्सविवृद्धिहेतोः क्षीरस्य स्वयमेव प्रस्रवणदर्शनात् जलदमुक्तस्य जलस्य सस्यविवृद्धिहेतोः स्वयं निस्सरणदर्शनाच्च, क्षीरजलयोर्दधिमौक्तिककरकादिभावेन स्वयमेव परिणतिदर्शनाच्च, बन्धमोक्षवतः पुरुषस्यैव चेतनस्य निर्व्यापारस्याऽपि सन्निधानमात्रेणाचेतनप्रधानप्रवर्तकत्वोपपत्तेश्च, स्वयं प्रवृत्तिशक्तिरहितस्य दृक्शक्तिमतः पङ्गोः प्रवृत्तिशक्तिमंतं दृक्शक्तिरहितमन्धं प्रति प्रवर्तकत्वदर्शनात्, अयस्कान्तमणेः सन्निधानमात्रेणायःप्रवर्तकत्वदर्शनाच्च, इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सौत्रमनुमानपदं कर्मणिव्युत्पत्तौ प्रधानरूपपक्षनिर्देशकं नेति पदं निषेध्याध्याहारेण साध्यनिर्देशकं च परिगृह्य हेत्वध्याहारेण स्वतन्त्रप्रधानकारणत्वसाधकानुमानस्य बाधकमनुमानं सूत्राभिप्रेतं दर्शयन् सिद्धांतयति—न प्रधानमिति । 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' इति श्रुतिसिद्धस्य प्रधानस्य सिद्धांते अंगीकृतत्वादाश्रयासिद्धिः । न च तथाप्यानुमानिकं

तथा हि—दार्वादेरचेतनस्य रथप्रासादादिषु तज्ज्ञानधिष्ठितस्य रचनानुपपत्तिर्दृश्यते। तज्ज्ञाधिष्ठितस्य रचनाप्रवृत्तिश्च दृश्यते। अतश्चेतनानधिष्ठितं प्रधानं जगत्कारणं भवितुं नार्हति। यदुक्तं सुखाद्यन्वयादिति, तदसत्। सुखादीनामान्तरत्वात्, पटादीनां बाह्यत्वात्। अतः प्रधानकारणवादो न युक्तः ॥

आशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥

यथा पयोऽम्बु दध्यादिकरकादिभावेऽधिष्ठानानपेक्षं, तद्वत्प्रधानमपीति चेत्—न। तत्राप्युक्त एव हेतुः। तस्याप्यचेतनत्वेन पक्षीकृतत्वात् ॥

किञ्च— ॥ सू ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥

यदि प्राज्ञाधिष्ठानानपेक्षत्वमचेतनस्य प्रवृत्तौ तदा सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गेन तद्व्य-

---

स्वतंत्रप्रधानं सिद्धांते नाभ्युपगतमिति मौत्रानुमानपदनिर्दिष्टपक्षासिद्धिश्शंकनीया। सांख्यानामनुमानं साधकं चेदपि प्रधानमात्रं साधयितुं क्षमते न तद्गतं स्वातंत्र्यमपि साध्यानुप्रवेशाभावादित्याशयेन पक्षस्यानुमानपदेन निर्देशात्। 'न जगत्कारण'मिति साध्यस्य चेतनाधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वातंत्र्येण जगत्कारणं न भवतीत्यर्थः। तथैवाग्रिमग्रंथप्रवृत्तेः। 'रचनानुपपत्ते'रिति सूत्रपदगृहीतां व्याप्तिं सदृष्टांतं दर्शयति—तथा हीति। 'प्रवृत्ते' रिति सूत्रपदगृहीतं तदनुग्राहकं तर्कं दर्शयति—तज्ज्ञाधिष्ठितस्येति। अचेतनकारणत्वावच्छेदेन चेतनाधिष्ठानापेक्षा दृष्टेति कार्यकारणभावग्रहमूलानुकूलतर्कसहकृतत्वादिदमनुमानं प्रबलमिति भावः। चकारेण प्रधानानुमानस्य तत्स्वातंत्र्यपर्यंतसाधनेऽनुकूलतर्काभावस्समुच्चीयते। आद्यचकारेण समुच्चितां हेत्वसिद्धिमुपपादयितुं सांख्योक्तं हेतुसिद्धिप्रकारमनुवदति—यदुक्तमिति। सुखादीनामांतरत्वादिति। पटप्राप्तिहरणाभ्यां तत्स्वामिनस्सुखदुःखे जायेते। तदुपेक्षकस्य तदज्ञानमनुवर्तते। इत्येतावदनुभवसिद्धम्। न तु तद्विषयस्य सुखाद्यात्मत्वम्। पटस्सुखमित्यनुभवाभावात् 'अहं सुखी' त्यादिरूपस्यैवानुभवस्योदयाच्च। न च विषयस्य सुखादिरूपत्वाभावे तज्ज्ञानादान्तरसुखोदयो न स्यादिति वाच्यम्। विषयस्येच्छादिरूपत्वाभावेऽपि तज्ज्ञानादिच्छाद्वेषप्रयत्नोदयवत्तदुदयस्याप्युपपत्तेः सुखज्ञानादिकार्यवशात् सुखदुःखमोहात्मत्ववल्लाघवादिकार्यवशादन्यात्मत्वस्यापि कल्पनाप्रसङ्गेन त्रैगुण्यव्यवस्थाभंगप्रसंगाच्च। न च सुखलाघवप्रकाशानां दुःखोपष्टंभप्रवर्त्तनानां मोहगौरवावरणानां च एकैकगुणसंबंधित्वकल्पनायां प्रमाणमस्ति। येन त्रैगुण्यव्यवस्थाभंगो न स्यात्। तथा सति सुखदुःखमोहानामप्येकगुणसंबंधित्वकल्पनोपपत्तेः विरोधस्य च प्रतियोगिभेदेन कालभेदेन च सुपरिहरत्वात् परेणापि सुखादिरूपोद्भवे तद्भेदस्यैव शरणीकरणीयत्वाच्चेति भावः। एवं प्रबलानुमानबाधितस्य प्रधानानुमानस्यानुत्थानात् सांख्यपक्षो न युक्त इत्याह—अत इति। आशंक्येति। पयोऽम्बुनोर्व्यभिचारमाशंक्येत्यर्थः ॥ सू० ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥ पक्षीकृतत्वादिति। अचेतनत्वहेतुना तत्रापि प्रधान इव चेतनाधिष्ठानसिद्धिसंभवेन पक्षसमत्वात् पक्षे पक्षतुल्ये वा व्यभिचाराभावादिति भावः ॥ सू०॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ 'प्रवृत्ते'रिति प्रथमसूत्रांशेन स्वतंत्रप्रधानानुमान-

तिरेकस्य प्रलयस्यानवस्थितिः प्रसज्येत । ततो नाचेतनं जगत्कारणम् ॥

बाधकानुमानस्य व्याप्तिग्राहकस्तर्कः प्रदर्शितः । विषयपरिशोधकस्तर्कस्तु अनेन प्रदर्श्यते । यदि परमेश्वराधिष्ठानानपेक्षं स्वतंत्रं प्रधानं स्वतंत्रमेव जगत्सृष्टौ प्रवर्तेत तदानीमपेक्षणीयान्तराभावात् सर्वदा सृष्टिप्रसंगेन तद्व्यतिरेकस्य सृष्टिविरामस्य प्रलयस्यानवस्थितिरसत्त्वं प्रसज्येतेत्यतो हेतोर्न स्वतन्त्रं प्रधानं कारणमिति ॥ ननु, परमेश्वराधिष्ठानापेक्षत्वपक्षेऽपि तुल्योऽयं दोषः । तदधिष्ठानस्यापि सदासत्त्वात् । धर्माधर्मसापेक्षं परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तदभावादयं दोषो न भविष्यतीति चेत् तर्हि सांख्यपक्षेऽपि तदभावादेव प्रलये न सृष्टिरिति तुल्यः परिहारः । न तुल्यः । सांख्यपक्षे प्रधानमेव सृष्ट्यादिकारणं, धर्माधर्मौ केवलं परस्परप्रतिबंधापनयार्थौ । 'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षैत्रिकव' दिति पातञ्जलसूत्रोक्तस्य तेषामप्यभिमतत्वात् । निमित्तं धर्माधर्मरूपं प्रकृतीनां मूलप्रकृतेर्महदाद्यवांतरप्रकृतीनां चाप्रयोजकं स्वस्वकार्यजनने सहकारि न भवति किंतु वरणस्य प्रतिबंधकस्य भेदो भङ्गस्ततो निमित्ताद्भवति क्षैत्रिकवत् । यथा हि क्षेत्रकारी केदारादपां पूर्णात् केदारांतरं समं निम्नं वा पिप्लावयिषुः केवलं वरणं तासां भिनत्ति भिन्ने तस्मिन्नापः स्वयमेव केदारांतरं प्लावयंतीति पातञ्जलसूत्रेणोक्तमिति चेत्, किं ततः । धर्माधर्मयोस्सहकारित्वं प्रतिबन्धकनिरासार्थत्वं वास्तु । तदपेक्षा पक्षद्वयेऽपि तुल्यैव । सांख्यपक्षे प्रलयेऽपि धर्माधर्मौ वर्तेते इति चेत्, किं सिद्धांतपक्षे तौ न वर्तेते ? तथा सति ह्यग्रे तत्सापेक्षा पारमेश्वरी सृष्टिर्न प्रवर्तेत । तथाऽपि पारमेश्वरस्य सृष्टिसङ्कल्पस्य कादाचित्कत्वेन तद्विरामो भविष्यतीति चेन्न । तत्सङ्कल्पस्य सृष्टिहेतुधर्माधर्मानुसारित्वे सतोस्तयोस्तदभावायोगात् तदननुसारेणैव कदाचित्सङ्कल्पः कदाचिन्नेत्यंगीकारे धर्माधर्मयोः सृष्ट्यौन्मुख्यदशायामपि कदाचित्तदसङ्कल्पः तदनौन्मुख्यदशायामपि तत्सङ्कल्प इति तत्सापेक्षत्वभंगप्रसंगात् केवललीलया सङ्कल्पस्यानियतकालत्वेन सृष्टिप्रलययोः कालव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गाच्च । एतेन यादृच्छिकतृणच्छेदादिप्रवृत्तिवन्निमित्तानपेक्षा तस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तिरित्यपि निरस्तम् । स्वभावविशेषात् कालव्यवस्थया परमेश्वरस्सृजति संहरति चेति चेत्तथैव प्रधानमपीत्यस्तु । यद्युच्येत निरंतरमनंतरमनंतशरीरादिजननेनापचितशक्तिकं प्रधानं काकवन्ध्यान्यायेन कदाचित्प्रसोतुमक्षममास्ते यथा निरंतरलेखनकुण्ठितलेखनसामर्थ्या लेखिनी कदाचिल्लिखितुमप्रभवन्त्यवतिष्ठते पुनः पाकाख्यं परिणतिविशेषं प्राप्तं तद्यथापूर्वं प्रसूते । धर्माधर्मयोरप्येषैव रीतिः । अवश्यं च धर्माधर्मयोरवस्थाविशेषः पाकाख्योऽभ्युपगन्तव्यः । यागहिंसादिभिर्धर्माधर्मोत्पत्त्यनन्तरमेव स्वर्गनरकानुभवादर्शनात् । न चानंतानां कर्मणां विरुद्धफलानां युगपत्स्वस्वफलानुभावकत्वासंभवेन यथादर्शनं परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति कस्माच्चित्प्रतिबन्धादेव तयोः कञ्चित्कालं फलजनकत्वाभावः न तु पाकाख्यपरिणतिविशेषाभावादिति वाच्यम् । धर्माधर्मयोरुत्पत्तिप्रभृति फलजननसामर्थ्याभिव्यक्तिसद्भावे स्वस्वफलभोगोचितानेकशरीरसंपादनेन स्वस्वफलभोजयितृत्वस्याविरुद्धतया प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्याकल्पनीयत्वादभिव्यक्तसामर्थ्ययोर्धर्माधर्मयोः स्वर्गनरकादिसुखदुःखवत्तदुचितशरीरविषयादावपि जनकत्वस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वादिति । शक्यं वक्तुमिदं स्वतंत्रप्रधानपक्षेऽपि । न च पाकाख्यः परिणतिविशेषः चेतनाधिष्ठानं विना न

॥ सू ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥

क्षीरायमाणधेनूपयुक्ततृणादिवदचेतनमपि प्रधानं कारणमिति वक्तुं न युक्तम् । अनडुदाद्युपयुक्ते केनाप्यनुपयुक्ते च तृणादौ क्षीरपरिणामाभावात् तदपि प्राज्ञाधिष्ठितमेव ॥

॥ सू ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥

अचेतनमपि प्रधानं पुरुषसन्निधानात् प्रवर्तयति, यथा पङ्गुरन्धं यथा वायस्कान्तमणिरयः, ततो न प्राज्ञापेक्षेति चेत्–तथापि न प्रधानस्य प्रवृत्तिः संभवति । पुरुषस्याविकृतत्वात् । पंग्वश्मादेर्मार्गोपदेशायस्सन्निहितदेशान्तरप्राप्त्यादिः कश्चिद्विकारो भवत्येव । तस्मादविकृतपुरुषसन्निधिः प्रधानप्रवृत्तौ न हेतुः ॥

॥ सू ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

संभवतीति शंक्यम् । धेनूपयुक्तस्य तृणादेस्तज्जाठराग्निसंपर्काधीने पाके चेतनाधिष्ठानाभावात् । न हि धेनुः क्षीरतापत्तिसङ्कल्पपूर्वकं भक्षितं तृणादिकं जाठराग्निना संयोज्य पाचयति । अतः स्वयमेव जाठराग्निकृततृणादिपाकवत्कालविशेषकृतः प्रधानस्य कर्मणां च पाको भविष्यति । तस्मादीश्वराधिष्ठितप्रधानपक्षे स्वतन्त्रप्रधानपक्षे च तुल्योऽस्य दोषस्य परिहार इत्याशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्–अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥ अचेतनमपि प्रधानं कारणमिति । चेतनाधिष्ठानरहितमपि प्रधानं कालविशेषमासाद्य स्वयमेव पक्कं भवतीत्यर्थः । तृणादिदृष्टांतं नानुमन्यामहे यतस्तत्रापि प्राज्ञाधिष्ठानमंगीकुर्महे । त्वयापि न तृणादिमात्रस्य क्षीरतापत्तिहेतुपाकविशेषकारणत्वमभ्युपगन्तुं शक्यते । केनाप्यनुपयुक्ते तृणे तदभावात् । नापि जाठराग्निसंयुक्तस्य तदभ्युपगंतुं शक्यते । अनडुदाद्युपयुक्ते तदभावात् । न च धेनूनां जाठराग्नौ पाकविशेषहेतुः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । कार्यानुसारेण कल्प्यते चेत् स विशेषश्चेतनाधिष्ठानरूप एव कल्पयितुं युक्तः, व्यंजनादिषु पाकवैचित्र्यस्य तदधीनत्वेनैव दृष्टत्वादित्यभिप्रेत्याह–अनडुदादीति ॥ ननु, तथापि कर्मप्रधानयोः पाके वा जगज्जनने वा परमेश्वराधिष्ठानं नापेक्ष्यते निर्व्यापारस्यापि जीवरूपस्य पुरुषस्यैव सन्निधानमात्रेण तत्प्रवर्तकत्वसंभवादिति सदृष्टांताशंकां दृष्टांतासम्प्रतिपत्त्या निराकर्तुं सूत्रम्–पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥ तथापीत्यस्य शेषमध्याहरति–न प्रधानस्येति ॥ व्यतिरेकानवस्थितिसूत्रेण स्वतंत्रप्रधानकारणवादे प्रलयानुपपत्तिदोष उक्तः । तदुपपादकत्वेन तदनंतरसूत्रद्वयं प्रवृत्तम् । तत्रेदमाशंक्यते । सांख्यमते सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन यदवस्थानं स प्रलयस्सैव प्रधानावस्था । तेषामुत्कर्षापकर्षात्मकवैषम्यरूपेणांगांगिभावेन यदवस्थानं सा सृष्टिस्सैव विकारावस्था । एवञ्च सति जगत्कारणत्वेन सृष्टिपूर्ववर्तितयानुमीयमानं त्रिगुणं गुणसाम्यावस्थात्मकप्रधानरूपेणानुमेयमिति धर्मिग्राहकमानसिद्धसाम्यावस्थारूपः प्रलयो न निरसितुं शक्यत इति तन्निराकरणार्थं सूत्रम्–अंगित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥ तथा सति गुणसाम्यावस्थं प्रधानं क्षोभकचेतनव्यापाराभावात् स्वयमेव गुणवैषम्यावस्थां प्राप्तुं न क्षमते, अतः सृष्ट्यनुपपत्तिरिति दूषणार्थः ॥ यदि सुखदुःखमोहात्मकवैषम्यावस्थं जगद्दृष्ट्वा तदवस्थापन्नमेव त्रिगुणमनुमीयते

गुणानामुत्कर्षापकर्षभावोऽङ्गाङ्गिभावः । ततो जगत्प्रवृत्तिरुच्यते सांख्यैः । प्रतिसर्गावस्थायां साम्यावस्थानां गुणानां वैषम्याभावात् तत्कृताङ्गाङ्गिभावानुपपत्तिः । अतश्च जगदारम्भो न युज्यते प्रधानकारणवादे ॥

॥ सू ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारादन्यप्रकारेण प्रधानेऽनुमीयमानेऽपि ज्ञातृत्वशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्तिस्तदवस्थैव ॥

॥ सू ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८ ॥

प्रधानस्याभ्युपगमे यदि प्रयोजनं, तदा यथाकथंचिदभ्युपगच्छामः । न किमपि प्रयोजनमस्ति । यतः पुरुषस्य निर्विकारत्वात् प्रधानदर्शनादिरूपविकारासंभवः । अत एव प्रकृतिधर्माध्यासनिमित्तो भोगः तद्विवेकानुसन्धानकृतं कैवल्यं च न संभवति । अतः प्रयोजनाभावात्प्रधानं न स्वीकार्यम् ॥

तदा धर्मिग्राहकमानसिद्धवैषम्यावस्थाया एव सदानुवृत्तिः । पूर्वोक्तदूषणावर्तनार्थश्चकारः । स्यादेतत् । त्रिगुणं न साम्यावस्थमनुमीयते । नापि वैषम्यावस्थम् । किंत्वनादिसृष्टिप्रलयप्रवाहमूलद्विविधसंस्कारानुवृत्तिसद्भावात्तत्तत्संस्कारोद्बोधानुसारतः पर्यायेण साम्यवैषम्यभागुभयस्वभावमनुमीयते । न चाव्यवहितसंस्कारस्यैव प्रबलस्य कार्यकरत्वात् साम्यवैषम्ययोः पर्यायभवनानुपपत्तिः । मनुष्यजन्मतस्तिर्यग्जन्मप्राप्तौ व्यवहितसंस्कारस्यैव कार्यकरत्वदर्शनात्, अतो न सृष्टेर्नापि प्रलयस्यानुपपत्तिरित्याशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्–अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ७ ॥ रचनानुपपत्तिरिति । सौत्रेण चकारेण ज्ञातृत्वशक्तिराहित्यात्प्रधानस्य जगद्रचयितृत्व इवादृष्टसंस्कारयोस्तत्साम्यवैषम्यापादकत्वेऽप्यनुपपत्तिस्तदवस्थेति समुच्चीयते ॥ एवं सांख्याभिमतस्वतन्त्रप्रधाने प्रमाणं निरस्तमथ तदभिमतं तत्प्रयोजनं निरसितुं सूत्रम्–अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८॥ पुरुषस्य भोगापवर्गौ प्रधानस्य प्रयोजनमिति सांख्याः । यदाहुः–'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पंग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतस्सर्गः ॥ ' इति । प्रधानकर्मकं सविकारप्रधानविषयं पुरुषस्य यद्दर्शनं भोगरूपं तदर्थं पुरुषस्य कैवल्यार्थञ्च परस्परापेक्षयोः प्रधानपुरुषयोः पंग्वंधवत्संयोगः तत्कृतो महदादिप्रपञ्चसर्ग इत्यर्थः । अपवर्गः प्रधानस्य प्रयोजनमित्येतत्प्रपंचेन वर्णयन्ति–'वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य । औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः । पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम् । नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः । गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकञ्चरति' ॥ इति । इदं द्विविधमपि प्रयोजनं नोपपद्यते इत्याह–यतः पुरुषस्येति । इदमत्र सांख्यानां दर्शनम्–पुरुषः चैतन्यमात्रवपुः कूटस्थो निर्विकारो नित्यमुक्तः । अतः सांसारिकसुखदुःखानुभवरूपभोगो न तस्य धर्मः । किं तु परिणामिन्या बुद्धेर्धर्मः । पुरुषस्य तु बुद्धिच्छायापत्त्या तदैक्यमिवापन्नस्य तद्दर्शनं भोगः । तेन तस्य विवेकाग्रहादाध्यासिकं भोक्तृत्वं विवेकख्यात्या भोक्तृत्वाध्यासमात्रनिवृत्तिर्मोक्षः । वस्तुतः पुरुषो न बद्धो नापि मोक्ष्यते । मोक्षोपायविधयोऽपि न स्वाभाविकबन्धनिवृत्त्यर्थाः इति । तदेतत् 'न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगः' 'तद्योगादृते न स्वभा-

॥ सू ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९ ॥

पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वनिर्विकारत्वादिविरुद्धधर्मसहस्राभ्युपगमश्च दृश्यते । अतोऽप्यसमञ्जसमेव कापिलं मतम् ॥ इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

वतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशः' 'स्वभावनाशात् स्वरूपनाशप्रसंगात्' इत्यादिकापिलसूत्रैः'वस्तुस्थित्या न बन्धोऽस्ति तदभावान्न मुक्तता। विकल्पघटितावेतावुभावपि न किञ्चन । आत्मनो न हि बन्धोऽस्ति वस्तुतो निर्गुणत्वतः । अविवेकाद्बन्ध इव तन्नाशः शास्त्रतो भवेत्' ॥ 'तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित्। संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृति' रित्यादिभिस्तदागमवृद्धवचनैश्च प्रतिपन्नम्। तदेतन्नोपपद्यते । भोगाश्रयबुद्ध्यैक्यदर्शनरूपस्य भोगस्य तद्विवेकानुसंधानरूपस्य मोक्षजनकज्ञानस्य च पुरुषे निर्विकारचैतन्यात्मन्युदयासंभवात् । न च तदप्युभयं बुद्धिधर्म एवेति वाच्यम् । तावता तस्याध्यासिकस्यापि भोक्तृत्वस्यानिर्वाहात् मोक्षोपायत्वानिर्वाहाच्च । तस्मात्प्रयोजनाभावादपि स्वतंत्रं प्रधानं न स्वीकरणीयमिति भावः ॥ स्यादेतत् । पुरुषस्य भोक्तृत्वं मोक्षोपायविवेकख्यात्यर्थश्रवणादिप्रवृत्तिमत्त्वञ्च सांख्यैरेव भोक्तृत्वमोक्षार्थप्रवृत्तिभ्यामचेतनेषु बुद्ध्यादिष्वसंभाविताभ्यां तदतिरिक्तं पुरुषं साधयद्भिरभ्युपगतम् । यदाहुः 'संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्चे'ति । अतो न प्रयोजनं प्रधानाभ्युपगम इत्याशंकानिराकरणार्थं सूत्रम्–विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९॥ पुरुषस्येति । इत्थं पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वादिकमभ्युपगच्छंत एव तस्य निर्विकारत्वनित्यमुक्तत्वादिकमप्यभ्युपगच्छंतीति परस्परविरुद्धाभ्युपगमादसमञ्जसमेव सांख्यमतम् । न ह्यद्वैतवादिभिरिव तैराविद्यकं द्रष्टृत्वादिकं तात्त्विकनिर्विकारत्वाद्यविरोधीति समर्थयितुं शक्यमिति भावः ॥ इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ७ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८ ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९ ॥

त्रिगुणं प्रधानमस्योपपद्यते कारणं जगतः । सर्वत्रान्वयदृष्टेः कार्ये सुखदुःखमोहानाम् ॥ १०९ ॥

इह चेतनानधिष्ठितमचेतनं क्वापि न कुरुते कार्यम् । अन्तरतया सुखादेरस्ति न कार्येषु तदनुगतिः ॥ ११० ॥

इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

शिवाभ्यां नमः ।

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥१॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥३॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥४॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥५॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥६॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥७॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥८॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥९॥

भगवत्पादमते, इत्थं मुमुक्षोः सम्यग्ज्ञानोत्पादके वेदान्तसमन्वये परकल्पितदोषनिराकरणेन स्वपक्षं प्रतिष्ठाप्याधुना परपक्षदूषणाय पादान्तरमारभते । पूर्वपादान्ते 'सर्वधर्मोपपत्तेश्चे'त्यनेन ब्रह्मणि कारणधर्माणामुपपत्तिरुक्ता । तेषां प्रधान एवोपपत्तिः किं न स्यादित्याक्षेपसंगत्येदमधिकरणमारभ्यते—**रचनानुपपत्तेरित्यादि** । अस्मिन्मते आद्यं सूत्रं 'प्रवृत्तेश्चे'ति योगविभागेन सूत्रद्वयात्मकम् । अचेतनं प्रधानं जगदुपादानमिति सांख्यसिद्धान्तोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूल उत भ्रान्तिमूल इति संदेहे जगत् सुखदुःखमोहात्मकवस्तूपादानकं तदन्वितत्वात् मृदन्वितघटादिवत् इत्यनुमानेन यत्सुखाद्यात्मकं सिद्धं तदेव त्रिगुणात्मकं प्रधानम् । अतः प्रामाणिकस्सांख्यसिद्धान्त इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, आनुमानम्**=अनुमानसिद्धं प्रधानम् । **न**=जगदुपादानं न भवति । कुतः । **रचनानुपपत्तेश्च**=लोके विचित्रप्रासादादिरचनाया बुद्धिकुशलशिल्प्यादिकार्यत्वदर्शनेन अचेतनात् स्रष्टव्यज्ञानशून्यात्प्रधानात् अनेकविधविचित्रजगद्रचनानुपपत्तेः, सुखादीनामांतरत्वप्रतिपत्तेर्जगतस्तदन्वितत्वासंभवेन स्वरूपासिद्धेश्च । तस्मान्न प्रामाणिकस्सांख्यसिद्धान्त इति ।

सू ॥ प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥ अचेतनरथादिप्रवृत्तेर्लोके चेतनाधीनत्वदर्शनात् चेतनप्रेरणमन्तरेणानुपपन्नायाः प्रधानस्य साम्यावस्थाप्रच्युतिरूपप्रवृत्तेरभ्युपगमाच्च न प्रधानकारणवादः प्रामाणिकः । इति ॥

अन्यत्र व्यभिचारमाशंक्य परिहरति–**सू ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥ पयोऽम्बुवत्**=यथा अचेतनं क्षीरं वत्सविवृद्धये स्वयमेव प्रवर्तते यथा वा जलं स्वयमेव स्यन्दते तद्वत् प्रधानमपि स्वयमेव प्रवर्तेत इति **चेत् तत्रापि** 'योऽप्सु तिष्ठ'न्नित्यादिना परमेश्वरः प्रेरकः श्रूयते । तथा च पयोऽम्बुनोः पक्षत्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥

सू ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥ साम्येनावस्थिता गुणाः प्रधानमिति सांख्यमते **व्यतिरेकानवस्थितेः**=प्रधानव्यतिरेकेण सहकार्यन्तरस्यानवस्थितेः । **अनपेक्षत्वाच्च**=पुरुषस्यासंगोदासीनत्वेन प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा अनपेक्षत्वाभ्युपगमाच्चेत्यर्थः ॥

ननु सहकार्यभावेऽपि अचेतनस्य प्रवृत्तिरन्यत्र दृष्टेत्यत आह–**सू ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥** यथा **तृणादिकं** निमित्तान्तरनिरपेक्षमेव क्षीराकारेण परिणमते **तद्वत्** प्रधानमपीति चेत् **न** । कुतः । **अन्यत्र**=धेन्वादेरन्यत्र बलीवर्दादौ । **अभावाच्च**=तृणादेः क्षीरभावस्याभावाच्चेत्यर्थः । अतो नाचेतनस्य सहकार्यन्तरानपेक्षा प्रवृत्तिरिति सिद्धम् ।

प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्तिमभ्युपेत्यापि दूषयति–**सू ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ अभ्युपगमेऽपि**=प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमेऽपि । **अर्थाभावात्**=प्रधानमचेतनं चेतनस्य पुरुषार्थं साधयितुमेव प्रवर्तते इति स्वसिद्धांतविरोधेन पुरुषार्थस्यापेक्षाभावप्रसंगादित्यर्थः ॥

सू ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥ पुरुषाश्मवत्=लोके यथा पंगुः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानोऽप्यंधं प्रवर्तयति यथा अयस्कांतशिला संनिधिमात्रेणायः प्रवर्तयति तद्वत् पुरुषः प्रधानस्य प्रवर्तक **इति चेत् तथापि** प्रधानस्य पुरुषप्रेर्यत्वे स्वातन्त्र्याभ्युपगमविरोधः पुरुषस्य प्रवर्तकत्वे कौटस्थ्यहानिरित्यादिदोषप्रसंगः । ब्रह्मणस्त्वाविद्यकं प्रवर्तकत्वमिति न कौटस्थ्यहानिः ॥

अपिच ॥ **सू ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥** गुणत्रयसाम्यावस्था प्रधानमिति सांख्यमते प्रधानस्य कूटस्थत्वाभ्युपगमे गुणानां साम्यावस्थाप्रच्युत्यभावेन परस्परानपेक्षतया अङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्यानुत्पत्तिप्रसंगः । विकारित्वाभ्युपगमे च स्वतो विकारित्वे सदाकार्यप्रसंगः, परतो विकारित्वे पुरुषस्यौदासीन्यभंगप्रसंगः इत्यतः प्रच्युत्यभावेन अङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्याभावप्रसंग इत्यर्थः ॥

सू ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥ गुणा अनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्च नानुमीयंते अपि तु कार्योत्पत्त्यानुगुण्येनान्योन्यापेक्षा एव । एवमनुमितौ न प्रागुक्तदोषप्रसक्तिरिति चेत् न । **ज्ञशक्तिवियोगात्**=गुणानां ज्ञानशक्तिराहित्यादित्यर्थः । अतः स्वतःप्रच्युत्यभावेनाङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्यानुदयप्रसंगस्तदवस्थ एवेत्यर्थः ॥

सू ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ विप्रतिषेधाच्च=क्वचिन्महतस्तन्मात्रसृष्टिः क्वचिदहंकारात् क्वचिदेकादशेन्द्रियाणि क्वचित्सप्त क्वचित्त्रीण्यन्तःकरणानि क्वचिदेकमित्यादिपूर्वोत्तरविरोधवत्त्वाच्च सांख्यमतमसमंजसमित्यर्थः । तस्मात्सांख्यसिद्धान्तो भ्रान्तिमूल एवेति सिद्धम् ॥ **'अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावा'**दिति सूत्रस्यास्मिन्मते **'अन्यत्राभावाच्च न तृणादिव'**दिति सूत्रस्यानन्तरतया पाठ इति विशेषः ॥

श्रीकण्ठमते तथा **रामानुजमते च** संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रायः पूर्वस्मादविशिष्टम् । सूत्रार्थवर्णनप्रक्रिया तूभयोरनयोरविशिष्टापि केषुचित्सूत्रेषु पूर्वस्माद्वैलक्षण्यवतीत्यतस्तन्मात्रमिह प्रदर्श्यते–**'पयोऽम्बुव'**दित्यस्य अचेतनस्य पयसोऽम्बुनश्च यथा दध्यादिभावेन नारिकेलरसादिभावेन च परिणामो दृश्यते तद्वदिति व्याख्यानाद्विशेषः । तथा **'व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्'** इत्यस्य अन्यानपेक्षत्वात्प्रधानस्य सर्वदा सृष्टिप्रसंगात्सर्गव्यतिरेकेण प्रलयावस्थयानवस्थितिप्रसंगाच्च केवलं प्रधानं न जगत्कारणमिति, **'पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि'** इत्यत्र **'तथापि'** इत्यस्य तथापि

प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यते पंग्वश्मादेरिवात्राविकृतपुरुषसंनिधानातिरेकेण तादृशः कश्चिद्विशेषो नास्त्येवेति, **'अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्'** इत्यस्य पुरुषस्य निर्विकारत्वात् प्रधानदर्शनादिरूपविकारासंभवेन भोगापवर्गासिद्धेः प्रधानाभ्युपगमे प्रयोजनस्याभावाच्च प्रधानमनुमेयमिति, **'विप्रतिषेधा'** दित्यस्य पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वनिर्विकारत्वादिविरुद्धधर्मसहत्वाभ्युपगमादिति चार्थवर्णनात्पूर्वस्मादनयोरस्ति कियदिव वैलक्षण्यम् । अन्यच्च । **'प्रवृत्तेश्च'**ति नानयोर्मतयोर्योगविभागः इत्यादिकं वैशिष्ट्यमिहावधेयम् । इति ॥

आनन्दतीर्थमते, योगविभागसूत्रपाठक्रमादिकं शांकरमतवदेव । पूर्वं सामान्यतस्समयानां निराकरणं कृतम् इदानीं विशेषेण तन्निराकरणार्थमस्मिन्पादे समयाविरोधः प्रातिस्विकतया निरूपयिष्यते । तत्राद्येऽस्मिन्रचनानुपपत्त्यधिकरणे ईश्वरनिरपेक्षाचेतनप्रधानस्यैव महदादिकार्यकरणे प्रवृत्तिरिति यन्निरीश्वरसांख्यमतं तन्निराक्रियते । इदं सूत्रदशकमस्मिन्मतेऽधिकरणपंचकात्मतया विभक्तमिति मतान्तरेभ्यो विशेषः । अचेतनस्य प्रधानस्य विनैव चेतनप्रेरणां पयसो दध्याकारपरिणामवदंबुनो गतिवच्च स्वत एव जगदाकारपरिणामसंभवात् किमीश्वरेण कर्त्रन्तरेणेति यन्निरीश्वरसांख्यमतं तद्युक्तं न वेति संदेहे युक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** जडस्य स्वतः प्रवृत्त्यसंभवात् सर्वत्र कार्ये चेतनापेक्षानियमदर्शनात् पयोऽम्बुनोरपीश्वरप्रेरणयैव स्वस्वकार्यप्रवृत्तेः ईश्वरव्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणोऽनवस्थितेरयस्कान्ताद्युदाहरणस्यापि कुण्ठनाच्च न युक्तमिति । **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥** अनुमीयत **इत्यनुमानं** सांख्यानुमानकल्पितं प्रधानं **न** जगत्कर्तृ । कुतः । **रचनानुपपत्तेः**=प्रधानस्य जडत्वेन स्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । चशब्देन अचेतनस्य स्वतःप्रवृत्तौ प्रमाणाभावाच्चेत्यर्थः ॥ **सू ॥ प्रवृत्तेश्च ॥२॥** अहं करोमीति चेतनस्यैव प्रवृत्तेर्दर्शनाच्च न प्रधानं जगत्कर्तृ इत्यर्थः ॥ **सू ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥३॥** अविशिष्टार्थमिदम् । 'एतस्य वा अक्षरस्ये'त्यादिश्रुतिवशात्तत्रापीश्वरनिमित्तकप्रवृत्तिसिद्धेरित्यर्थः ॥ **सू ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेः**='न ऋते त्वत्क्रियते किंचनारे' इति श्रुत्या ईश्वरव्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणोऽसत्त्वावगमात् न तत एवाचेतनस्यैव स्वतःप्रवृत्तिरिति निरीश्वरसांख्यमतस्याप्रामाणिकत्वात् अत एव **अनपेक्षत्वात्**=सद्भिरनादरणीयत्वाच्च प्रधानं जगत्कर्तृ इत्यर्थः ॥ अतोऽनुपपन्नमचेतनकारणवादिनिरीश्वरसांख्यमतमिति सिद्धम् ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥**

अथान्यत्राभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ सेश्वरसांख्यमतं निराकरोति—**सू ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥** ईश्वरस्यास्तित्वाभ्युपगमेऽपि न तस्य स्वातंत्र्येण कर्तृत्वं किं तु प्रधानाज्जगदुत्पत्तौ पृथिव्यास्तृणाद्युत्पत्तौ पर्जन्यस्येव केवलमनुग्राहकत्वं तस्येति यत्सेश्वरसांख्यमतं तद्युक्तं न वेति संदेहे युक्तमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** 'यच्च किंचिज्जगत्सर्व'मित्यादिश्रुतिस्मृतिभिः कार्यकारणात्मकसकलप्रपंचस्य तत्सत्तास्वभावशक्त्यादिनियन्तुरीश्वरादन्यत्राभावेन तस्य तृणादौ पर्जन्यवदनुग्राहकमात्रत्वायोगान् न युक्तमिति । **सूत्रार्थस्तु, तृणादिवत्**=यथा पृथिवीजन्यतृणादिकार्ये पर्जन्यस्सहकारिमात्रं तथा प्रकृतिजन्यमहदादिकार्येऽपीश्वरोऽनुग्राहको न स्वतंत्र इति सेश्वरसांख्यपक्षोऽपि न युक्तः । कुतः । **अन्यत्राभावात्**=ईश्वरादन्यत्र तत्प्रेरणां विना जगतोऽभावादीश्वरस्य प्रकृतिसत्तादिप्रदत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **इत्यन्यत्राभावाधिकरणम् ॥ २ ॥**

अथ अभ्युपगमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

चार्वाकमतं निराकरोति—**सू ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥** धर्माद्यतीन्द्रियपदार्थानां तत्साधकश्रुत्यादिप्रामाण्यस्य चानभ्युपगमात्प्रमाणाभावेनेश्वरस्यैवाभावादन्तरेणापीश्वरं पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरवस्तूत्पत्तिसंभवाच्च तस्य जगत्कारणत्वं युक्तमिति **पूर्वपक्षः** । तत्सिद्धान्तरीत्यापि विषयप्रयोजनयोरभावात्स्वव्याघातप्रसक्तेर्न तत्सिद्धान्तो युक्तः अतो नास्ति तद्विरोधो विष्णुजगत्कारणत्वस्येति सिद्धान्तः । **सूत्रार्थस्तु,** नेत्यनुवर्तते । चार्वाकैः स्वशास्त्रस्य सिद्धान्तत्वानभ्युपगमे सिद्धमस्मदिष्टम् । **अभ्युपगमेऽपि अर्थाभावात्**=सिद्धान्तत्वव्यापकयोरर्थशब्दितविषयप्रयोजनयोरसत्त्वाङ्गीकारात्स्वव्याघातः स्यादिति न तत्पक्षोऽपि युक्त इत्यर्थः ॥ इति ॥

इत्यभ्युपगमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ पुरुषाश्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

निरीश्वरसांख्यैकदेशिनां चेतनोपसर्जनकाचेतनप्रधानकर्तृत्ववादिनां मतं निराकरोति—**सू ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥७॥** यद्यप्यचेतनस्य प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्तिर्न संभवति तथापि तदनुग्राहकत्वेन स्वतंत्रत्वेन वा अश्वरोऽङ्गीकरणीयः । पुरुषसंबन्धादेव तस्याः प्रवृत्त्युपपत्तेः । अचेतनस्यापि शरीरस्याश्मादाने प्रवृत्तिदर्शनादिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** इदमप्ययुक्तम् । 'न ऋते त्वत्क्रियते किंचनारे' इति श्रुत्या शरीरप्रवृत्तेरपीश्वराधीनत्वेन दृष्टान्तासिद्धेः शरीरस्य पुरुषं प्रति प्रधानत्वानुपपत्तेश्चेति । **सूत्रार्थस्तु, पुरुषाश्मवत्**=यथा पुरुषसंबंधादचेतनं शरीरमश्मानयनादौ प्रवर्तते तथा अचेतनं प्रधानं चेतनसंबन्धात् प्रवर्तत इति चेन्न । कुतः । तत्रापि शरीरप्रवृत्तावपि चेतनस्येश्वरस्यैव कर्तृत्वे सिद्धे दृष्टान्ताभावात् इति ।

अथ वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं प्रधानकारणवादो निष्प्रमाणक इति निरूपितम्। अतः परं परमाणुकारणवादनिरसनायाधिकरणमारभ्यते—

॥ सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ १० ॥

अत्र वैशेषिकमतसिद्धः परमाणुकारणवादो युक्तो न वेति सन्देहः ।

प्रधानमते अधिष्ठातृपरमेश्वरानङ्गीकारात् तत्कारणवादे विरुद्धेऽपि परमाणुकारणवादो युज्यते। तथा हि—प्रलीने जगति परमेश्वरस्य सिसृक्षायां सत्यां प्राणिकर्मवशान्निश्चलेषु परमाणुषु आद्यं कर्मोत्पद्यते । तस्मात् कर्मणः एकः परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यते। तस्माच्च संयोगाद्द्व्यणुकमारभ्यते। तेभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यणुकेभ्यस्त्र्यणुकम्, इत्यादिक्रमेण सर्वं जगदुत्पद्यते। अतः परमाणुकारणवादे न विरोधः ॥

अथ वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २॥

प्रधानवादवत्परमाणुवादोऽपि विप्रतिषेधादसमंजस इति दृष्टांतसंगतिमभिप्रेत्यावतारयति—**एवमिति** ॥ **सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्** ॥ १० ॥ संशयं प्रदर्श्य प्रत्युदाहरणरूपसङ्गत्यंतरमपि वर्णयन् पूर्वपक्षयति—**अत्रेत्यादिना** ॥ ननु, परमेश्वराङ्गीकाराद्यद्यपि रचनानुपपत्तिर्दूषणं न भवति। तथापि व्यतिरेकानवस्थितिदूषणं भवेदेव। प्रलयेऽपि सतां परमाणूनां सक्रियाणां क्रियाभिः परस्परसंयोगस्यावर्जनीयत्वेन द्व्यणुकोत्पत्तेर्द्व्यणुकादिभिस्त्र्यणुकाद्युत्पत्तेश्चानिवारणात्। न च तदानीं परमेश्वरस्य सिसृक्षाभावात्क्रियासंयोगद्व्यणुकाद्यनुत्पत्तिः। तदीयनित्यसर्वविषयेच्छायाः सर्वदा सिसृक्षारूपत्वादित्याशंक्य पूर्वपक्षमुपपादयति—**तथा हीति** ॥ 'प्राणिकर्मवशा' दित्येतत् काकाक्षिन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते। ततश्च परमेश्वरेच्छायास्सिसृक्षात्वमपि सृष्ट्युन्मुखप्राण्यदृष्टोपहितत्वरूपमिति लभ्यते। एवं सांख्यमतापादितदूषणास्पर्शनात् परमाणुकारणवादो युक्त इति पूर्वपक्षमुपसंहरति—**अत इति** ॥ सूत्रे पूर्वसूत्रादसमञ्जसमित्यनुवर्तते । वाकारश्चार्थे वर्तमानोऽणु-

---

सू ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ पुरुषस्याङ्गत्वेऽङ्गीकृते अङ्गमङ्गी समादाये'ति वाक्ये अङ्गित्वस्य प्राधान्यस्य उक्त्यनुपपत्तेश्च न पुरुषोपसर्जनकप्रकृतिकर्तृत्वपक्षे दृष्टान्तोऽस्तीत्यर्थः ॥ **इति पुरुषाश्माधिकरणम्** ॥ ४ ॥

अथ अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ प्रधानोपसर्जनकचेतनकर्तृत्ववादिनां निरीश्वरसांख्यैकदेशिनां मतं निराकरोति—**सू ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्** ॥ ९ ॥ एवं तर्ह्यचेतनोपसर्जनकपुरुषकर्तृकं जगदनुमीयते तत्राश्मानयनदृष्टान्तसंभवात्किमीश्वरेणेति प्रधानोपसर्जनकपुरुषकर्तृत्ववाद एव युक्त इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** पुरुषस्य शरीरप्रेरणक्रियायां शरीरस्य सहकारित्वप्रकृतित्वाद्यनुपपत्तेः स्वतः पुरुषस्यासामर्थ्ये प्रकृतिशरीरव्यतिरिक्तस्यापि सहकार्यन्तरस्यापेक्षणीयत्वेनानवस्थापरिहाराय स्वतंत्र एव सहकारी कश्चिदंगीकरणीयस्स एव सकलश्रुतिस्मृतिसिद्ध ईश्वर इत्यंगीकर्तुं युक्तमिति । **सूत्रार्थस्तु,** चशब्देनाङ्गित्वानुपपत्तेरित्यस्य समाकर्षः । **अन्यथा**=पुरुषाश्मवदित्युक्तपक्षाद्वैपरीत्येन पुरुषाश्मवदचेतनसंबन्धाच्चेतनं प्रवर्तत इत्येवंरूपेण । **अनुमितौ**=अनुमानेऽपि तथा साध्यवैकल्यम् । कुतः । **अङ्गित्वानुपपत्तेः**=जीवस्याङ्गपदोक्तशरीरसंबन्धित्वायोगात् । सोऽपि कुतः । **ज्ञशक्तिवियोगात्**=अङ्गसंबन्धेन ज्ञस्य ज्ञातुर्जीवस्य सामर्थ्यायोगात् इति ।

सू ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ **विप्रतिषेधात्**=एवं सकलश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चानीश्वरमतमसमञ्जसमित्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति पूर्वपक्षे सिद्धान्त उच्यते—ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महत्त्वदीर्घत्वयुक्तत्र्यणुकाणुत्वह्रस्वत्वयुक्तद्व्यणुकोत्पत्तिरुच्यते काणादमते। कथमेतत् संभवति ?। तथा हि—परमाणवः पारिमाण्डल्यपरिमाणयुक्ताः, न त्वणुपरिमाणयुक्ताः। द्वाभ्यां परमाणुभ्यां अणुपरिमाणरहिताभ्यामणुपरिमाणोपेतं द्व्यणुकमुत्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते। तथा—ह्रस्वपरिमाणोपेतादीर्घपरिमाणरहितं द्व्यणुकम्। तादृशेभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यणुकेभ्यो दीर्घपरिमाणोपेतमणुपरिमाणरहितं त्र्यणुकमुत्पद्यत इत्य-

---

ह्रस्वद्व्यणुकवदिति दृष्टांतांतरसमुच्चयार्थः। एवं च ह्रस्वात्द्व्यणुकान्महतो दीर्घस्य त्र्यणुकस्योत्पत्तिवादवत् परिमण्डलात्परमाणोरणोर्ह्रस्वस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिवादवच्चान्यदपि वैशेषिकमतप्रक्रियासिद्धं सर्वमसमञ्जसमिति सूत्रार्थः।तत्र समुच्चयोपमया दृष्टान्तीकृतपरमाणुद्व्यणुकप्रक्रिययोरसामंजस्यमप्यत्रैवोपपादनीयं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य तदुपपादयन्सिद्धान्तयति-ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति॥ महत्त्वदीर्घत्वयुक्तेति। नन्वेवं सति महद्दीर्घशब्दयोस्सामानाधिकरण्या'दान्महतस्समानाधिकरणजातीययो' रिति (पा०६.३.४६) सूत्रेण महादेव इत्यत्रेवात्वं स्यात्। न च वाच्यं महद्दीर्घशब्दौ'द्व्येकयो'रितिवत् भावप्रधानौ, तथैव ह्रस्वपरिमण्डलशब्दावपि तथा च ह्रस्वत्वगुणान्महत्वदीर्घत्ववत् पारिमण्डल्यादणुत्वह्रस्वत्ववच्चेति महद्दीर्घवद्वेत्यस्यार्थो विवक्षितः।अतोऽत्र द्वन्द्वसमास इति सामानाधिकरण्याभावान्नात्वप्रसङ्ग इति।ह्रस्वत्वपारिमाण्डल्याभ्यां महत्त्वाणुत्वोत्पत्तेर्वैशेषिकैरनंगीकृतत्वात् 'कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च मह'दिति कणादसूत्रे महत्वकारणानां परिगणितत्वात् समपरिमाणदृढसंयोगवत्तंत्वारब्धयोः पटयोर्मध्ये यदन्यतरस्मिन्महत्त्वमुत्कृष्टं तस्य कारणबहुत्वादुत्पत्तिः, समसंख्यदृढसंयोगवत्तन्त्वारब्धयोस्तु कारणमहत्त्वात्समपरिमाणसमसंख्यतन्त्वारब्धयोः प्रशिथिलावयवसंयोगरूपात्प्रचयादिति तैर्विभक्तत्वाच्च पारिमाण्डल्यस्य नित्यपरिमाणमात्रस्य चानारंभकताया मनःपरिमाणे गगनादिपरिमाणेषु च संप्रतिपन्नत्वेन क्वचित्पटादिपरिमाणे तंत्वादिसंख्याजन्यत्वस्य क्लृप्तत्वेन च द्व्यणुकपरिमाणे परमाणुद्वित्वं जनकं न तु पारिमाण्डल्यमिति तैर्व्यवस्थापितत्वाच्च। एवं तर्हि महत्वदीर्घत्वाधिकरणस्य त्र्यणुकस्यैकत्वेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदात् द्वन्द्वोऽस्त्विति चेन्न। पदार्थभेदं विना पदार्थतावच्छेदकमात्रभेदेन द्वंद्वस्य भाष्यकृता निराकृतत्वात्। 'चार्थे द्वन्द्वः'इति (पा०२.२.२९) सूत्रे हि भाष्यकृता 'याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्चे'त्यादिषु पदार्थतावच्छेदकभेदात् द्वंद्वमाशंक्य 'शेषो बहुव्रीहि'रिति (पा०२.२.२३) सूत्रतः शेष इत्यस्यानुवृत्तेः तस्य समानाधिकरणसमासविषयत्वेन शेषत्वाभावात्तदप्राप्तिरुपपादितेति चेदुच्यते।कानि चित् त्र्यणुकानि महांति कानिचिद्दीर्घाणीति त्र्यणुकव्यक्तिभेदविवक्षयेह द्वंद्वसमास आश्रीयते। यद्यपि सर्वाणि त्र्यणुकानि महान्ति दीर्घाणि च।महत्त्वदीर्घत्वयोः समनियतत्वात्। तथापि कानिचित्त्र्यणुकानि परितो द्व्यणुकसंयोगैरुत्पद्यन्ते कानिचित्तिर्यक्द्व्यणुकसंयोगैस्तत्राद्यानि द्वितीयापेक्षयामहान्ति द्वितीयान्याद्यापेक्षया दीर्घाणीति च प्रत्यययोग्यानि भवंतीति तथाभूतत्र्यणुकव्यक्तिद्वैविध्यापेक्षया द्वन्द्व उपपद्यते। यद्वा। महद्दीर्घशब्दौ महत्त्वदीर्घत्वपरौ। तदुपरि मतुप्प्रत्ययः न तु वतिप्रत्ययः। ततो 'महद्दीर्घव' दित्यनेन महत्वदीर्घत्वाधिकरणं त्र्यणुकमुच्यते। वाशब्देन चार्थेनाणुत्वह्रस्वत्वाधिकरणं द्व्यणुकमुच्यते।ततश्च ह्रस्वात्द्व्यणुकात् महद्दीर्घं त्र्यणुकमुत्पद्यते।

भ्युपगम्यते । इदं सर्वमसमञ्जसमेव । तदभ्युपगतकारणगुणप्रक्रियाविरोधात् । अवयवाश्च स्वीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमानाः पृथुतरमवयविनमारभन्ते । परमाणूनां पार्श्वाभावात् पृथुतरद्रव्यारम्भकास्ते न भवेयुः । अतः परमाणुकारणवादो न युक्तः ॥

परिमण्डलात्परमाणोः अणु ह्रस्वं द्व्यणुकमुत्पद्यत इत्येतदसमंजसमित्येतावदुच्यते न तु तद्दृष्टांतेन वैशेषिकमतसिद्धस्य कस्यचिदन्यस्यासामंजस्यम्। भाष्यमप्यस्मिन्नेवार्थे स्वारस्यवद्दृश्यते। 'अवयवाश्चे' त्यादिभाष्येण परमाणोर्द्व्यणुकोत्पत्तौ सूत्रकृता विवक्षितमसामंजस्यांतरमुच्यते न तु पूर्वप्रतिपादितस्यासामंजस्यस्य दार्ष्टान्तिकमसामंजस्यमुच्यत इति तत्रत्येन किंचेत्यर्थेन चकारेणैव स्पष्टम् । तदभ्युपगतेति । ननु, 'कारणगुणाः कार्ये गुणानारभन्त' इति वैशेषिकमर्यादा विशेषगुणविषयेति चेन्न । विशेषगुणत्वानिर्वचनात् । स्वाश्रयसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकधर्मात्यंताभावसमानाधिकरणगुणावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तदिति चेत् । न । रूपरसस्पर्शाव्याप्तेः । तेषां नीलरूपत्वादिना विशेषगुणत्वमिति चेन्न । पृथिव्यादित्रयसाधारणस्य धवलरूपस्य विशेषगुणत्वाभावप्रसंगात् । तस्य च पाकजापाकजभास्वराभास्वरत्वेन पृथिव्यादिविशेषगुणत्वमिति चेन्न । किंचिद्धवले धवलतरे च॰ पार्थिवद्रव्ये संयोज्य पेषणेनोत्पादितस्यातिधवलरूपस्य पृथिवीविशेषगुणत्वाभावप्रसंगात्तस्यापाकजाभास्वरस्य जलसाधारणत्वात् । न च किंचिद्धवलं धवलतरं च रूपद्वयमेव स्वाश्रयसंवलनदोषात्तदुभयविजातीयतया प्रतीयते न तु तत्र रूपांतरमुत्पद्यत इति वाच्यम् । अबाधितरूपांतरप्रतीत्यनुसारेण हरिद्राचूर्णयोरिव जलभूतलयोरिव च तयोरपि संयोजनेन रूपांतरोत्पत्तेरभ्युपगंतव्यत्वात् । न च तत्पाकजमिति वक्तुं शक्यम् । हिमजलेन पेषणे विरूपान्तरोत्पत्तिदर्शनात् उद्भूतोष्णस्पर्शतेजस्साध्यत्वात्पाकस्य । एवं दृढतरावर्त्तितमृदुतरस्पर्शतंतुसूत्रगतकठिनस्पर्शे च विशेषगुणत्वाभावप्रसंगो द्रष्टव्यः । तत्र पृथिवीविशेषगुणत्वप्रयोजकस्य पाकप्रयोज्यजातिविशेषवत्त्वस्याभावात् । न च बहिरिंद्रियव्यवस्थापकगुणत्वं विशेषगुणत्वमिह विवक्षितं तच्च चक्षुस्तैजसं गंधाव्यंजकत्वे सति रूपव्यंजकत्वात् सौरालोकवदित्यादिप्रकारेण यद्गुणव्यंजकतया बहिरिन्द्रियाणां भूतप्रकृतिकत्वमनुमेयं तत्त्वमिति वाच्यम् । अनुमानानामप्रयोजकत्वेन तैजसत्वाद्यसाधकत्वात्। न च सौरालोकादिषु रूपगुणमात्रव्यंजकत्वं तेजस्त्वावच्छेदेन गृहीतमिति कार्यकारणभावमूलस्तर्कोऽऽस्तीति वाच्यम्। सौरालोके तस्य उद्भूतरूपतेजस्त्वावच्छेदेन गृहीततया चक्षुषोऽप्युद्भूतरूपत्वसिद्धिप्रसंगात् । तस्माल्लोकसिद्धस्य विशेषगुणत्वस्याभावात् पारिभाषिकस्याप्यनुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् कारणगुणप्रक्रिया गुणमात्रघटितेति भावः । षड्भिः पार्श्वैरिति । यथा दशदिक्संबंधिदशप्रदेशवन्तोऽगुल्यादयः परस्परं संश्लेष्यमाणाः एकया महादिशा विदिक्द्वयेन चावस्थितैः प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिः प्रदेशैः संयुज्यन्ते एवं तन्तवोऽपि संश्लेष्यमाणाः प्रत्येकं संयुक्तससपार्श्वयुक्ताः स्वाधिकपरिमाणं पटादि कार्यमारभंते । तथा निरवयवेषु परमाणुषु संयुज्यमानेष्वसंयुक्तप्रदेशासंभवात्तेषां स्वाधिकपरिमाणकार्यारंभकत्वं न स्यादित्यर्थः । ननु परमाणुभिर्द्व्यणुकानामारंभ इष्यते । तेष्विष्ट एव महत्त्वरूपस्य पृथुत्वस्याभावः । त्र्यणुकप्रभृतिषु तदुपपद्यत एव । तदारंभकेषु द्व्यणुकादिष्वव्याप्यवृत्तिसंयोगसंभवादिति चेन्न ।

तथापि द्व्यणुकपरमाण्वोरेवाणुत्वपारिमण्डल्यरूपपरिमाणविशेषाभावप्रसंगात् द्व्यणुकस्यापि परमाणुवदेव परिमण्डलत्वप्रसंगात् त्रिभिः परिमाणुभिरारब्धे त्र्यणुके महत्त्वाभावप्रसंगाच्च । न च द्व्यणुकैरेव त्र्यणुकमारभ्यते न परमाणुभिरिति नियन्तुं शक्यते । परमाणुषु द्वयोरिव त्रयाणामपि संयोगस्य संभवात्। नायं संभवति । तथा सत्येकैकस्मिन्परमाणावेकस्मिन्परमाणौ वा परमाणुद्वयसंयोगस्यांगीकर्त्तव्यत्वापत्तिः। निरंशपरमाणुसंयोगानां व्याप्यवृत्तितया मूर्त्तानां समानदेशताविरोधेन तदंगीकारायोगादिति चेन्न । द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकोत्पत्त्यर्थमप्येकैकद्व्यणुकारंभकपरमाणुसंयोगवत्येव तदारंभकपरमाण्वंतरे तदनारंभकद्व्यणुकांतरांतर्गतपरमाण्वंतरसंयोगस्यांगीकर्त्तव्यत्वात् कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोग इति त्वन्मते यदवयवावच्छेदेनावयविद्वयसंयोगस्तयोरवयवयोरपि संयोगावश्यंभावात्। ननु, त्रयाणां परमाणूनां संयोगसंभवेऽपि तेषां पुञ्जांतर्गततंतूनामिव संयोगमात्रं भवेत् न कार्यारंभक्षमसंयोगः। स तु तन्तूनां कुविंदव्यापारादिव परमेश्वरेच्छावशाद्द्वयोरेव भवति न त्रयाणामिति चेन्न । परमेश्वरेच्छा द्वयोर्भवति न त्रिष्विलत्र नियामकाभावात् । सन्तु तर्हि परमाण्वारब्धानि त्र्यणुकान्यणून्येवेति चेत्तथा सति कारणबहुत्वात्कार्ये महत्त्वमिति स्वाभ्युपगतप्रक्रियाविरोधापत्तेः । तर्हि परमाणुसंयोगानां व्याप्यवृत्तित्वेऽपि कारणबहुत्वादेव महत्त्वं स्यादिति चेन्न । कारणानां बहुत्वे समानेऽप्यसंयुक्तकारणप्रदेशपरिमाणतारतम्येन कार्येषु परिमाणतारतम्यस्य दृश्यमानतया तस्याप्यपेक्षितत्वात्। परस्परासंयुक्तकारणप्रदेशाभावे कार्ये कारणाधिकपरिमाणवत्त्वस्य दृष्टविरुद्धत्वात् । तस्मात् परमाणुजन्येषु त्र्यणुकेषु महत्त्वदीर्घत्वरूपः प्रथिमा नोपपद्यत इति दूषणं युक्तमेव। एवमेव द्व्यणुकजन्येष्वपि त्र्यणुकेषु प्रथिमा नोपपद्यते । द्व्यणुकानां परस्परसंयोगे तदवयवानामपि तदवश्यंभावेन षण्णामपि परमाणूनामेकपरमाणुमात्रत्वापत्तेः । तदाहुः—षट्केन युगपद्योगात्परमाणोष्षडंशता । षण्णां समानदेशत्वे पिण्डस्स्यादणुमात्रकः ॥ ’ इति । परमाणुः प्रागाद्यूर्ध्वाधरदेशवर्त्तिभिः षड्भिः परमाणुभिस्संबध्यमानष्षडंशः प्राप्नोति । भिन्नदेशत्वात्संबंधानाम् । अथ समानदेशास्सर्वे संबंधाः, षण्णां परमाणूनां पिण्डः परमाणुमात्रः प्राप्नोतीत्यर्थः । समानमिदं दूषणं द्व्यणुकेभ्यः परमाणुभ्यश्च त्र्यणुकोत्पत्तौ । ननु, नानादिग्वर्तिनः परमाणवः मध्यगतेनैकेन परमाणुना कथं व्याप्यवृत्तिसंबंधं लभेरन् । न हि पूर्वापरपरमाण्वोस्तेन तदपरपूर्वभागावच्छेदेन संबंधः संभवतीति चेत् त्यज तर्हि परमाणोर्निरंशत्वाभिमानम् । सांशत्वमेवाभ्युपगम्य तत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमुपपादय । तस्य सांशतायां तत्तदंशानामप्यारंभकत्वसिद्धये सांशत्वमित्यनवस्था प्रसज्येत । अतस्सांशत्वमपि तेषां स्वीकर्तुं न शक्यत इति चेत्तर्हि सांशत्वनिरंशत्वपक्षद्वयेऽपि समापतद्दोषं परमाणुकारणव्यसनमेव त्यक्त्वा सुखी भव । ननु, किमर्थं तत्त्यक्तव्यम् एकस्मिन्परमाणौ नानादिग्वर्त्तिपरमाणुसंयोगास्तत्तद्दिगवच्छेदेन उपपाद्यंत इति चेन्न । दिक्संयोगानामपि परमाणौ व्याप्यवृत्तित्वेन दिशां मूलाग्रवदव्याप्यवृत्तिसंयोगावच्छेदकत्वायोगात् । न च यथाकथंचिदवच्छेदकभेदसत्त्वमात्रेणाव्याप्यवृत्तित्वम् । तथा सति पृथिव्यां गन्धाधारत्वं पृथिवीत्वेनावच्छिद्यते स्पर्शाधारत्वमाकाशेतरभूतत्वेनेत्यवच्छेदकभेदसत्त्वेन गन्धादीनामप्यव्याप्यवृत्तितया संयोगाविशेषप्रसंगात् । ननु, तत्तत्परमाणुसंयोगावच्छेदेन दिक्संयोगा वर्त्स्यंत

पुनरनुपपत्तिमाह—

॥ सू ॥ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥

अणुगताद्यकर्माभावादेव तत्कृताणुगतसंयोगाभावः। जीवादृष्टानां विपाकानपेक्षत्वे प्रागप्यणुगता कर्मोत्पत्तिः स्यात्। तदपेक्षत्वे न तत्कृतकादाचित्काणु-

---

इति चेन्न। अन्योन्याश्रयापत्तेः। ननु, त्र्यणुकरूपकार्यलिंगेन द्व्यणुकपरमाण्वनुमानस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यतया त्र्यणुककारणत्वेन परमाणुद्व्यणुकेष्वव्याप्यवृत्तिषु तत्संयोगेषु चावश्यस्वीकर्त्तव्येषु कथंचिद्दिक्परमाणुसंयोगानामन्योन्यावच्छेदेनैव वृत्तिरभ्युपेयते इति चेत् यद्येवं किमित्यन्योन्याश्रयादबिभ्यदनवस्थाभयात् सांशत्वमत्याक्षीः। सांशत्वे हि वृक्षपक्षिसंयोगवदव्याप्यवृत्तित्वं दृष्टप्रकारेणैव सूपपादम्। निरंशत्वे त्वसंयुक्तप्रदेशावशेषसहिष्णवव्याप्यवृत्तित्वं कथंचिदप्युपपादयितुमशक्यमिति प्रथिमानुपपत्तिदूषणं तदवस्थमेव स्यात्। ननु, सांशत्वेऽप्यपर्यवसितानन्तावयवपरंपरया मेरुसिद्धार्थयोरनंतावयवारब्धत्वाविशेषात् समानपरिमाणत्वप्रसंग इति दूषणमस्तीति चेदुक्तमेवोत्तरम्। अत्र पक्षद्वयेऽपि दूषणसद्भावे परमाणुकारणवाद एव त्यक्तव्य इति। अपि च। सांशत्वे समापतद्दूषणमेवं परिहर्तुं शक्यम्। मेरुसिद्धार्थयोरनंतावयवारब्धत्वेऽप्यानंत्यविशेषात् परिमाणविशेष उपपद्यत इति। न हि पाद्मकल्पात्पूर्वं वाराहकल्पात्पूर्वं च कालानंत्ययोः पातालादूर्ध्वं ब्रह्मांडादूर्ध्वं च देशानंत्ययोश्च न तारतम्यम्। आनंत्ये विशेषसद्भावादेव चानंतक्षणघटितयोरवांतरकल्पमहाकल्पयोरनंतपरमाणुघटितयोरिक्षुक्षीरसमुद्रयोश्च तारतम्यम्। यदि तु परमाणोस्सावयवतायामनित्यत्वापत्त्या स्वाभ्युपगतमूलकारणत्वासिद्धिप्रसंगात् सांशत्वं नेष्यते तदा प्रथिमानुपपत्तिदूषणं वज्रलेपायत एवेति। अस्मिन्दूषणे सूत्रं चार्थेन वाकारेण कर्त्तव्यं ह्रस्वत्वाणुत्वद्व्यणुकसमुच्चयं नापेक्षते। किं तु ह्रस्वात् द्व्यणुकात् परिमण्डलात् परमाणोश्च द्व्यणुकपरमाण्वंतरासंयुक्तप्रदेशरहितान्महत्त्वेन दीर्घत्वेन च तदपेक्षयाधिकपरिमाणवत्त्र्यणुकमुत्पद्यत इत्येतद्यथैवासमञ्जसं तथान्यदपि वैशेषिककल्पितं सर्वमसमंजसमिति सूत्रार्थ इति तदर्थे वाकारः इवकारार्थो योजनीयः। किमन्यदसमञ्जसमित्याकांक्षायां तत्प्रपंचयितुमुत्तरसूत्राणि। पुनरनुपपत्तिमिति। दृष्टांतीकरणव्याजोद्घाटितानुपपत्तिव्यतिरेकेण दार्ष्टांतिकत्वेनापेक्षितामनुपपत्तिमाहेत्यर्थः॥ सू॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः॥११॥ परमाणुषु संयोगोत्पत्तिसंभवमंगीकृत्य तत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वासंभवात् कार्ये प्रथिमासंभव उक्तः। इदानीं तस्या एवासंभव उच्यते। प्रलयकाले निश्चलाः परमाणवः संतिष्ठन्ते। सर्गाद्यकाले प्राणिनां भोजकादृष्टवशात् तेष्वाद्यं कर्म जायते। ततस्तेषां संयोगे सति द्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरिति हि वैशेषिकैरिष्यते। तददृष्टं विपाकानपेक्षमाद्यं कर्म जनयति तदपेक्षं वा। उभयथापि तत्ततो भवितुं नार्हति। ततः प्रलयकाल इव परमाणवस्सदा निश्चला एवावतिष्ठेरन्निति तेषां संयोगो न संभवतीति सूत्रार्थः। तत्रानपेक्षत्वपक्षे कर्मासंभवमुपपादयति—जीवादृष्टानामिति। यदि विपाकानपेक्षमदृष्टं कर्मोत्पादने समर्थं स्यात् तदा प्रलयेऽपि अदृष्टसत्वात् कर्मोत्पत्तिः स्यात्। न च तदा त्वया सेष्यते। अतो विपाकानपेक्षात्कर्मणः कालांतरेऽपि कर्म न स्यादिति भावः। द्वितीयपक्षे तदसंभवमुपपादयति— तदपेक्षत्व इति। हरीतक्यादेरौषधस्य धातुसाम्यादिकार्योपयोगिविपाक इवादृष्टस्य

गतकर्मसंभवः। विपाको नामादृष्टगतः कश्चिद्धर्मो न जायते। किंतु कर्मविधिना कालविशेषनियतफलदातृत्वं यस्य कर्मणश्चोदितं तस्य तत्कालागम एव विपाकः। अनियतकालविशेषाणां कर्मणां प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धाभावो वा विपाकः। अदृष्टानि तत्तत्कर्मानुगुणफलदानस्वभावानि । अतोऽनन्तैरात्मभिर्विविधका-

---

शास्त्रीयफलोपयोगिविपाकः परिणतिविशेषरूपः बुद्ध्यवस्थाविशेषरूपमदृष्टद्रव्यमिति पक्ष इव परपक्षे न संभवतीति तत्पक्षे तस्यात्मगुणविशेषस्यापरिणामित्वादित्याह–विपाको नामेति। न जायत इति। परपक्ष इति शेषः।कस्तर्हि परपक्षे कर्मविपाकशब्दार्थो वक्तव्य इत्याकांक्षायामाह–किंत्विति ॥ यस्य कर्मण इति । यथा ब्रह्महननस्य तद्देहपातानन्तरं कल्पपर्यंतो यातनानुभवः ततः परं सप्तसु जन्मसु क्षयरोगादिरूपतच्चिह्नानुवृत्तिरिति चोदितं तस्य तत्कालागमः विपाक इत्यर्थः।अदृष्टानीति। यान्यदृष्टानि नियतकालफलकर्मजन्यानि तानि स्वकारणकर्मानुगुण्येन तत्कालागमं प्रतीक्ष्यैव फलदायकानि न तु ततः पूर्वम्। यान्यदृष्टानि प्रबलकर्मांतरप्रतिबद्ध्यस्वभावकर्मजन्यानि तानि तदानुगुण्येन प्रतिबन्धकापायं प्रतीक्ष्यैव फलदायकानि न तु तत्सत्त्वेऽपीत्यर्थः। यद्यपि प्रतिबन्धकापायप्रतीक्षणं नियतकालफलकर्मजन्यादृष्टानामप्यविशिष्टं तद्विरोधिफलकप्रबलकर्मांतरप्रतिबन्धे सति फलकालागमे सत्यपि फलोदयासंभवात् अनियतकालफलानामेव प्रतिबंधककर्मांतरसंवलनमिति नियंतुमशक्यत्वात् । तथाप्यनियतकालफलानां प्रतिबन्धकापायमात्रस्य प्रतिक्षणं नियतकालफलानां तु फलकालागमस्यापीत्यभिप्रायेणेत्थं विभागः कृतः। अस्त्वेवं को दोष इत्याकांक्षायामाह–अतोऽनन्तैरिति । नानाकालानुष्ठितानां विचित्रप्रतिबन्धकप्रतिबद्ध्यानां चानंतप्राणिकर्मणां फलकालागमयौगपद्यं प्रतिबन्धकापाययौगपद्यं च कदापि न मिलतीत्यर्थः । न च प्रतिप्राण्यनादिभवसंचितानामनंतानां कर्मणां सत्त्वात् तेष्वेकैकस्य कर्मणः फलकालागमरूपोऽप्रतिबन्धत्वरूपश्च विपाकस्सर्गाद्यकाले युगपन्मिलेदिति वाच्यम् । तथा कर्मानंत्यस्य प्रलयकालेऽप्यविशिष्टत्वेन तदानीमपि तन्मेलनप्रसंगात् । सिद्धांते तु बुद्धिवृत्तिभेदस्यादृष्टस्य कार्यानुकूलपरिणतिविशेषो विपाकः । स चेतनाधिष्ठानसाध्यसंस्काररूपो न स्वयमेव भवति । न च तेनैव द्रव्येण कर्त्तुं शक्यते । यथोक्तम्–'पाकार्हमपि तत्पक्तुं नेशत्यात्मानमात्मना । धर्मस्सामान्य एवायं सर्वस्य परिणामिनः ॥' इति। स तु भिषग्व्यापारेणौषधानामिव परमेश्वरसंकल्पेनादृष्टानां क्रियते । यद्यपि प्रलयकालेऽपि प्रतिप्राणि कानिचिददृष्टानि प्राप्तफलकालानि भवेयुः तथापि सर्गकालरूपेऽहनि निरंतरगतागतखिन्नानां प्राणिनां तत्समानपरिमाणं कालं शर्वरीरूपं कृत्वा तस्मिन् तान् महासुषुप्तिं प्रापय्य विशिश्रमयिषोः परमेश्वरस्येच्छया तानि प्रतिबद्धशक्तिकानि अपक्वान्येव सन्ति । यथा सर्गाद्यकाले पक्वानि भवन्ति तथा परमेश्वरेण पाच्यमानान्यवतिष्ठंते । एवं च केषुचित् कर्मविधिषु नियतफलकालश्रवणमौत्सर्गिकं सर्गप्रलयकालमर्यादाश्रुत्यनुसारेण प्रतिबंधकरहितकालविषयमवतिष्ठते । प्रळयाव्यवहितपूर्वकाले कृताश्वमेधब्रह्महननादिकस्य प्रळयारंभे तद्देहपाते सत्यपि तदनंतरमेव तत्फलानुभवाभावेन सत्यपि किंचित्कर्मफलकालागमे तद्विरोधिफलकप्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धे सति तत्फलानुभवाभावेन च तथोत्सर्गापवादमर्यादाकल्पनस्यावश्यकत्वादिति सर्वमुपपद्यते । न चैवं परपक्षेऽप्युपपत्तिश्शंकनीया। तत्पक्षे हि प्रळये सूक्ष्मभावः

कस्य कारणस्य वैकल्येनोपपादनीयः।न तावदद्दष्टविपाकस्य।तत्पक्षे फलकालागमप्रतिबन्धककर्माभावसाहित्यस्य विपाकशब्दार्थत्वात् तस्य सर्गकाल इव प्रळयकालेऽपि अनंतप्राणिगतानंतकर्ममध्ये केषुचित्कर्मस्ववर्जनीयत्वात् । नापि परमेश्वरसिसृक्षायाः । नित्यसर्वविषयायाः तदिच्छायाः कदापि सिसृक्षारूपत्वानपायात् सृष्ट्युपयोग्यद्दष्टविपाकोपधानरूपस्य पारिभाषिकसिसृक्षात्वस्यापि तस्यां प्रळयसाधारणत्वात् । न च प्रळयकालांतर्गतिरहितः फलकालागमः प्रतिबन्धकापायश्च विपाकः, अतोऽद्दष्टविपाकस्य तदुपहितपरमेश्वरेच्छारूपसिसृक्षायाश्च वैकल्यं वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । केषांचित् कर्मणां फलकालागमप्रतिबन्धकाभावयोस्सदातनत्वेन परपक्षे सर्वदा सृष्टिप्रसक्त्या प्रलयस्यैवानवकाशात् । न च सिद्धान्त इव परपक्षे परमेश्वरेच्छया प्रलय इति वक्तुं शक्यते । वैषम्यात् । सिद्धान्ते पारमेश्वरी जगत्प्रविलिलापयिषारूपेच्छा चिच्छक्तिपरिणतिविशेषत्वात्कादाचित्की तदाविर्भावदशायां तद्विरोधिनी तदीया प्राण्यद्दष्टविपाचयिषा न प्रवर्तत इति तदानीमद्दष्टानां विपाकोऽपि न भवति । अतस्तदानीं प्रलयः प्रवर्तत इति युज्यते । न तु परपक्षे । तत्पक्षे हि नित्यसर्वविषया परमेश्वरेच्छा सर्वदा प्रविलिलापयिषैव । न च तया कर्मणां फलकालागमो वा भोगादिना कर्मरूपप्रतिबन्धकाभावो वा भवन्निरोद्धुं शक्यते । न च सिसृक्षायामद्दष्टविपाकोपहितत्वं तत्प्रविलिलापयिषायां तदनुपहितत्वं विशेषणं वक्तुं शक्यते।केवलफलकालागमप्रतिबन्धकाभावरूपविपाकोपहितत्वस्य सर्वदा सत्त्वेन तदनुपहितस्य कदाप्यसंभवात् प्रलयकालांतर्गतिराहित्यविशेषिततदनुपहितत्वस्यान्योन्याश्रयेण निवेशयितुमशक्यत्वात् । न च यस्मिन्कालविशेषे वस्तुतः प्रळयोऽनुवर्तते तदंतर्गतिराहित्यं स्वरूपतो विशेषणम् । प्रळयाधिकरणत्वातिरेकेण तत्काले कालांतरव्यावृत्तविशेषाभावात्। न च सूर्यास्तमयादिस्तदुदयावसानः कालो रात्रिरिति मध्यगतां प्राणिनां सुषुप्तिमनपेक्ष्य तदाद्यंतगतधर्मद्वयावलंबनेन रात्रेरिव प्रलयमनपेक्ष्य तदाद्यन्तगतयत्किंचिद्धर्मद्वयावलम्बनेन तस्य कालस्य कालांतरव्यावृत्तं निर्वचनं संभवति । पारमेश्वरसकलसंजिहीर्षासिसृक्षावलंबनं तु निरस्तप्रायम् । एतेन यदक्षपादसूत्रेषु 'ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शना' दिति ईश्वरस्य कारणत्वं प्रतिज्ञाय 'न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्ते' रिति तत्र बाधकहेतुमाशंक्य 'तत्कारितत्वादहेतु' रिति सूत्रेण तस्य हेतुत्वं निरस्तम् । यच्च तन्न्यायवार्त्तिकादिषूपपादितं'न ब्रूमः कर्मानपेक्ष ईश्वरः कारणमिति अपि तु कर्म पुरुषस्येश्वरोऽनुगृह्णाति कोऽनुग्रहार्थः यद्यथाभूतं यस्य च यदा परिपाककालः तत्तथा च तदा च विनियुंक्ते'इत्यादिना तत्सर्वं प्रत्याख्यातम् । ईश्वरस्य फलकालागमादिरूपं कर्मपरिपाकं प्रतीक्ष्य कर्मविनियोक्तृत्वे प्रळयेऽपि केषांचित् कर्मणां परिपाकस्यावर्जनीत्वेन तदानीमपि सृष्टिप्रसंग इत्यादिपूर्वोक्तदूषणानतिवृत्तेः। स्यादेतत् । प्रळये सर्गव्यतिरेकः तदानीं सर्गोपयोगिन्यास्सिसृक्षाया व्यतिरेकादुपपद्यते । न हि कार्येच्छा स्वयं यदायदा वर्त्तते तदातदा कार्यं जनयितुमीष्टे। किं तु यत्कालावच्छिन्नकार्यविषया सा तस्मिन्नेव काले। अत एव यौवनकालमारभ्यानुवृत्तापि वार्धके तीर्थान्यटानीतीच्छा वार्धक एव तीर्थाटनं जनयति । ईश्वरेच्छा च कालविशेषावच्छिन्नसर्गविषया अस्मिन्काले सृजेयमिति । अतः प्रळयेऽनुवर्त्तमानापि सा न तदानीं सर्गं जनयतीति चेदुच्यते। ईश्वरस्य कस्मिन्काले सृजेयमितीच्छा।न खल्वखण्डकालस्तत्र विशेषणम्।प्रळयेऽपि

लफलदायित्वेनानुष्ठितानामेकदैकरूपविपाको न संभवति । अतः परमाणुकारणवादो न युक्त एव ॥

सर्गानुवृत्तिप्रसंगात् । न च नित्यकालपरिणतिभेदाः क्षणलवनिमेषादयः कालविशेषा इति सिद्धांतपक्ष इव परपक्षे स्वाभाविकः कालविशेषोऽस्ति । न च सर्गाद्यकाले सूर्यक्रियादयः सन्ति, यदुपाधिकस्तस्मिन्काले विशेषस्तदिच्छाविषयो भवेत् । ननु, पूर्वसर्गकालसमानपरिमाणत्वरूपः पुनस्सर्गकाले विशेषस्तदिच्छाविषयोऽस्तु । ततश्च पूर्वसर्गो यावत्कालमनुवृत्तः तावत्कालसमानपरिमाणं कालं प्राणिनो विश्रमय्य पुनस्तावत्कालसमानपरिमाणं कालं सृजेयमिति सिसृक्षाशरीरं भवति । न च सर्गेच्छाकर्मविपाकयोस्सर्वदा सत्त्वेन पूर्वसर्गानुवृत्त्यविराम एव प्रसज्यते, अतः पूर्वसर्गो यावत्पर्यंतमनुवृत्त इत्यवधिक्रोडीकारो न संभवतीति वाच्यम् । पूर्वसर्गप्रवाहस्यानादित्वेन तदानीमपि तत्पूर्वसर्गसमानपरिमाणं कालं सृजेयमिति तदिच्छावशादेव सर्गकालनियमोपपत्तेः । न च तत्तत्सर्गाद्यकाले तत्तत्पूर्वकल्पकालपरिमाणविषयत्वं क्रमिकं सदा सर्वविषयायामिच्छायां न संभवतीति वाच्यम् । सामान्यतः पूर्वकल्पसमानपरिमाणं कालं पुनस्सृजेयमित्येकरूपाया एव सिसृक्षायास्सर्वकल्पानुयायित्वसंभवात् इति चेन्मैवम् । किं पारमेश्वरी सिसृक्षा पूर्वकल्पसमानपरिमाणं कालं सृजेयमित्येकेनैव रूपेण द्विपरार्द्धात्मककल्पमध्यसृज्यसर्ववस्तुसृष्टौ कारणमुत प्रतिवस्त्विदमिदानीं सृजेयमिदमिदानीमिति व्यवस्थितेन रूपांतरेणापि तत्तद्वस्तुसृष्टौ कारणम् । आद्ये प्रतिकल्पमेक एव हिरण्यगर्भः एक एवेंद्रः अष्टावेव वसवः एकादशैव रुद्रा इत्यादिव्यवस्था न स्यात् । न ह्यसंख्येषु ब्रह्मेंद्रवसुरुद्रमरुत्साध्यादिपदप्रापकादृष्टवत्सु नियतसंख्यानामेव तत्तत्पदप्रापकादृष्टस्य फलकालागमरूपः प्रतिबन्धकाभावरूपो वा विपाको भवतीति नियंतुं शक्यते । द्वितीयकालोपाधीनां सृष्टिर्न सिध्येत् । अस्मिन्कालविशेषे इदं सृजेयमिति तत्र सिसृक्षाशरीरनिरूपणार्थस्य सृज्यव्यतिरिक्तस्य काले विशेषकान्तरस्याभावात् । न च कालोपाधिव्यतिरिक्तेष्वेव निरुक्तेन रूपांतरेणापि सिसृक्षा कारणम् । कालोपाधिषु तु पूर्वकल्पसमानपरिमाणं कालं सृजेयमिति सामान्यरूपेणैव सा कारणमिति वाच्यम् । सर्वेषामपि सृज्यानां स्वस्वकालपरिच्छेदकत्वेन कालोपाधिव्यतिरिक्तस्य सृज्यस्याप्रसिद्धेः । न हि तपनपरिस्पन्द एव स्वकालस्यावच्छेदको नान्य इति नियंतुं शक्यते । 'हिरण्यगर्भस्य कालो महाकल्पः मनोः कालो मन्वंतर'मित्यादिपौराणिकप्रसिद्ध्या च हिरण्यगर्भादीनां कालावच्छेदकत्वमवश्याभ्युपगंतव्यम् । तपनपरिस्पन्दमात्रस्य कालावच्छेदकत्वे च कस्मिन्काले तपनं सृजेयमिति तत्सिसृक्षा भवेत् । तत्रापि सिसृक्षायास्सामान्यरूपेणैव कारणत्वे तत्पदप्रापकानेकादृष्टविपाकयौगपद्ये च युगपदनेकतपनसृष्टिप्रसंगो दुर्वार इत्येषा दिक् ॥ तस्मात् सिसृक्षायां विशेषकल्पनया सृष्टिनियमोपपादनासंभवात् कर्मविपाकव्यवस्थयैव सृष्टिप्रळयव्यवस्था वक्तव्या । तत्र यदि प्रतिप्राणि कर्मानंत्यात् सर्गाद्यकाले सर्वप्राणिकर्मविपाकयौगपद्यं समर्थ्येत प्रळयेऽपि तत एव तत्प्रसज्येतेति तत्परिहाराय प्रलये तदसंभवस्य समर्थनीयत्वात् । तथैव सर्गाद्यकालेऽपि तदसंभवः स्यादिति सर्वप्राण्युपभोगार्थमहाभूतसृष्ट्युपयोगिपरमाणुष्वाद्यं कर्म न स्यादिति भावः । ननु, परमाणुकारणत्वानुपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावे समवायाभ्युपगमप्रयुक्तदोषवर्णनमसंगतमित्याशंक्य तदपि तदनुपपत्तिपर्यवसायीत्यवतारयति—

इयं चात्रानुपपत्तिरित्याह—

॥ सू ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥१२॥

समवाय इति संबन्धोऽभ्युपगम्यते । अत एवासमञ्जसमेतत् । कथम् ? समवायस्यापि जातिगुणादेरिवापृथक्सिद्धहेत्वपेक्षासाम्यादनवस्थानात् । अतः काणादमतमसमञ्जसम् ॥

इयं चेति ॥ अत्र पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे परमाणुकारणवादे ॥ सू ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः॥१२॥एतत्परमाणुकारणत्वम् । ननु, समवायाभ्युपगमेन परमाणुकारणत्वे किं हीयते इति पृच्छति—कथमिति ॥ समवायस्यापीति । अयमाशयः । परमाणुद्व्यणुकादिसमवायिकारणत्वेन जगन्मूलकारणमभ्युपगम्यते । समवायिकारणस्य च यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्त्वमिति लक्षणमुच्यते । तत्र समवायः कार्यस्य विशेषणम् । अयुतसिद्धविशेषणेषु जातिगुणादिष्वयुतसिद्ध्युपपादकस्समवायोऽभ्युपगम्यत इति सवमायस्याप्ययुतसिद्ध्युपपादकस्समवायोऽभ्युपगम्यत इति समवायस्याप्ययुतसिद्ध्युपपादकसंबधापेक्षा समाना । तत्साम्ये सत्यपि संबन्धान्तरं नाभ्युपगम्यते । अतः संबंधरहितस्य समवायस्य कार्येऽवस्थितिर्न संभवतीति परप्रक्रिययैव द्व्यणुकस्य परमाणुसमवायवत्त्वाभावात् न तस्य समवायिकारणमिति तन्मतमसमंजसमिति । ननु, कार्यस्वरूपमेव कारणसमवायस्य संबंधः स्यादिति चेत् किं संबंधिस्वरूपमपि संबन्धो भवितुमर्हति । अर्हत्येवाभावादिष्वभ्युपगम्यते चेति चेत् किमर्थं तर्ह्यवयवगुणक्रियाजातीनां तद्वत्सु समवायः कल्प्यते । तेषामपि हि संबंधस्तद्वतां स्वरूपमेवेति वक्तुं शक्यते । संबंधिस्वरूपाणामनंतत्वा लाघवेन सर्वानुगत एकः समवायः कल्प्यत इति चेन्न । एकस्य अनेकेषां वा कल्पनीयत्वे खलु लाघवादेकस्य कल्पनम् । इहानेकेषां क्लृप्तत्वात् तैरुपपन्ने प्रयोजने किमर्थमेकस्यापि कल्पनम् । नन्ववयव्यादीनां क्लृप्तत्वेऽपि तेषु संबधत्वं कल्पनीयम् । यद्यपि समवायेऽपि तत्कल्पनीयम् । तथापि समवायपक्षे समवायस्तद्गतं संबंधत्वं चेति द्वयमेव कल्पनीयम् । स्वरूपसंबंधपक्षे तु अवयव्यादिस्वरूपानुगतस्य एकस्य संबन्धत्वस्यासंभवादनन्तानि संबंधत्वानि कल्पनीयानीत्यस्ति समवायपक्षे लाघवमिति चेन्न । अवयव्यादिषु तत्तदभावं प्रति संबंधत्वस्यापि क्लृप्तत्वात् । तेष्ववयवादिनिरूपितसंबन्धत्वक्लृप्तिर्नास्तीति तान्यनंतानि कल्पनीयानीति चेत् किं निरूपकभेदेनापि संबधत्वं भिद्यते? भिद्यत इति चेत् एवं तर्हि समवायेऽपि तान्यनंतानि कल्पनीयानि समवायश्च कल्पनीय इति समवायपक्ष एव गौरवं स्यात् । ननु, अवयवगुणक्रियाजातीस्तद्वतश्चायुतसिद्धत्वेन क्रोडीकृत्यायुतसिद्धनिरूपितसंबंधत्वमेकमेव समवाये कल्प्यत इति चेत् तर्हि तेन ताः क्रोडीकृत्य तत्स्वरूपेष्वेव संबंधत्वमेकमंगीकुर्वन् समवायकल्पनागौरवं परिहृत्य सुखमास्व । पक्षद्वयेऽपि हि प्रतियोगिनामनुयोगिनां चायुतसिद्धत्वेन क्रोडीकारस्तुल्यः । समवायपक्षे तत्कल्पनागौरवमतिरिच्यते । एतेन स्वरूपसंबन्धस्थले संबन्धिनोर्मध्ये नैकस्य संबंधत्वम् । विनिगमनाविरहात् । नापि द्वयोरपि प्रत्येकम् । गौरवात् । किं तु तदुभयसमुदायस्य व्यासज्यवृत्ति परस्परप्रतियोगिकमेकमेव तत् । एवं चाभावाधिकरणादिस्वरूपद्वये संबन्धत्वस्य क्लृप्तत्वेऽप्यवयवावयव्यादिस्वरूपद्वये तन्न क्लृप्तमित्यपि शंका निरस्ता । अक्लृप्तत्वस्य क्लृप्तयोस्समवायतद्गतसंबन्धत्वयोः कल्पनादेकस्यावयवावयव्यादि-

स्वरूपद्वयगतस्य संबंधत्वस्य कल्पने लाघवस्य प्रतिष्ठितत्वात्। वस्तुतस्तु, स्वरूपद्वयगतमेकं संबंधत्वमिति न युज्यते आधाराधेयव्यवस्थित्यसिद्धिप्रसंगात् । किं तु भूतलादिष्वभावादिनिरूपितमाधारत्वरूपं संबधत्वमन्यदभावादिषु भूतलादिनिरूपितमाधेयत्वरूपं तदन्यदित्येवास्थेयम् । एवं तर्ह्यवयवावयव्यादिस्वरूपेषु संबन्धत्वकल्पने गतमयुतसिद्धतया क्रोडीकारेणावयवादिष्ववयव्यादिनिरूपितमाधारत्वरूपमवयव्यादिष्ववयवादिनिरूपितमाधेयत्वरूपमिति सर्वत्र निरूपकभेदेन भिन्नभिन्नस्यैव संबंधत्वस्य वक्तव्यत्वादिति चेत्सत्यम् । समवायपक्षेऽपि ते न गतमेव। समवायेऽपि हि अवयवादिनिरूपितमाधारत्वरूपं संबन्धत्वमन्यदन्यच्चावयव्यादिनिरूपिताधेयत्वरूपमित्यंगीकर्त्तव्यत्वात् । न ह्याधाराधेयव्यवस्थितिस्समवायपक्षेणोपपादनीया । यद्युच्येतायुतसिद्धमात्रनिरूपितं समवाये संबन्धत्वमेकमेव । आधाराधेयव्यवस्थितिस्तु भूतलाभावादिष्विव स्वरूपसंबधेनोपपाद्यते। एवं च वायो रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाधारत्वलक्षणस्वरूपसंबंधाभावादेव तत्र रूपवत्त्वप्रतीत्यभावः न तु समवायस्य वायुवृत्तित्वावच्छेदेन रूपाधारत्वात्मकरूपसंबंधत्वानधिकरणत्वादिति तदा समवायसिद्धिप्रत्याशा समूलकाषं कषिता स्यात्। अवयवावयव्यादीनामाधाराधेयभावप्रत्ययनिर्वाहकत्वेन हि तत्सिद्धिरुक्ता काणादसूत्रे । 'इहेदमिति यतः कार्यकारणयोस्समवाय' इति । तस्य चेत् स्वरूपसंबंधेन निर्वाहः का तत्सिद्धिप्रत्याशा । स्यादेतत् । इह सूत्रे वर्णितप्रत्ययनिर्वाहकत्वेन समवायसिद्धिरुक्तेति सत्यम् । न तु तन्निर्वाहकत्वं विषयतया विवक्षितम् । तन्मते समवायस्याप्रत्यक्षत्वात्। किं तु कारणतया। अवयवगुणक्रियादिविशिष्टबुद्धीनामनुगतकारणापेक्षायामनुगतं किंचित्तत्कारणं सिध्यति स समवाय इति । मैवम्। अवयवादिविशिष्टबुद्धीनां स्वयमननुगतत्वेनानुगतकारणापेक्षत्वाभावात् विशिष्टबुद्धित्वेनानुगमोऽस्तीति चेत् न। दण्डी पुरुषः घटस्य ज्ञानं घटस्याभावः इत्यादिषु द्रव्यविषयप्रतियोग्यादिविशिष्टबुद्धिषु तस्यातिप्रसक्तत्वात् । ननु, स्फुटतरविवेकरहितसंबन्धिद्वयगोचरविशिष्टप्रत्यक्षत्वेन तासामनुगमोऽस्तीति चेत्। तर्हि स्फुटतरविवेकरतित्वेनानुगतीकृतानामवयवावयव्यादीनामेव तत्र कारणत्वमस्तु । कृतमतिरिक्तसमवायकल्पनया । अभावाधिकरणयोर्विशिष्टबुद्धावतिप्रसक्तश्चेदमवच्छेदकं तथा पीतं सुवर्णमिति सुवर्णतदुपष्टंभकविशिष्टबुद्धावपि .। ननु, द्रव्यादिविषयविशिष्टबुद्धिसाधारण्येन प्रत्यक्षविशिष्टबुद्धित्वमात्रावच्छेदेनानुगतं कारणमन्विष्यते अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात् । तत्तु नित्यत्वादेकत्वाच्च सर्वत्र संभवन् समवाय एव कल्प्यते। विषयभावं विनापि सर्वासु तासु कारणत्वसंभवात् । न च प्रमेयत्वादयः सन्ति परश्शतं धर्माः तेषामन्यतमस्यात्रानुगतकारणत्वसंभवे कुतस्तदतिरिक्तस्य समवायस्य सिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षविशिष्टबुद्धित्वावच्छेदेन लाघवादेकस्य कारणस्यानुमानतस्सिद्धौ प्रमेयत्वादिषु विनिगमकाभावेन तदतिरिक्तस्य तस्य सिद्धेः फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति चेन्न । लाघवादैक्यसिद्धेरीश्वरानुमाननिरासे प्रतिक्षिप्तत्वादिह संयोगस्यानुगतकारणस्य संभवाच्च। सन्ति हि चाक्षुषादिविशिष्टप्रत्यक्षेषु ग्राह्यगुणाश्रयतत्तद्द्रव्येन्द्रियसंयोगाः कारणत्वेन क्लृप्ताः। शब्दप्रत्यक्षेऽप्यस्ति श्रोत्रमनस्संयोगः तथाभूतः। तेषामेव संयोगत्वेनास्तु तत्रानुगतकारणता। क्लृप्तकारणेष्वेवावच्छेदकांतरेणापेक्षितकारणत्वांतरकल्पने लाघवात्। अत एव विनिगमनाविरहोऽपि

निरस्तः। निर्विकल्पकसाधारणास्ते विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन न कारणमिति चेत् तर्हि तत एव समवायोऽपि न भवेत् । यदि समवायनिष्ठकारणता निर्विकल्पकव्यावृत्ता कल्प्यते तदा तेषु संयोगत्वावच्छिन्नकारणतापि तथैव कल्प्यताम्। वस्तुतस्तु, विशिष्टज्ञानत्वं विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकं जन्यप्रत्यक्षत्वमिन्द्रियकार्यतावच्छेदकमित्यवच्छेदकांतरोपपन्नकार्यताधिकरणवृत्तित्वान्नीलघटत्ववदर्थवशसम्पन्नं जन्यविशिष्टप्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकमिति न तदवच्छेदेनानुगतकारणापेक्षास्ति।एतेन तन्तुकपालादिनाशे तन्निष्ठावयविगुणक्रियादिकं यन्नश्यति तत्र तन्निष्ठावयव्यादिनाशत्वेन कार्यतावच्छेदेऽननुगमः तत्संबंधिनाशत्वेन तदवच्छेदे तत्संयुक्तस्य तृणादेरपि नाशप्रसंग इति तावदनुगमकसंबन्धविशेषापेक्षायां यस्य संबन्धविशेषस्य तत्र कार्यतावच्छेदके प्रवेशस्स समवाय इत्यपि निरस्तम् । समवायांगीकारेऽपि तन्तुनाशे तंतुसमवायवतामंशूनां नाशप्रसंगानिवारणात् । न च तंतुसमवायवत्त्वे सति तदाधेयत्वरूपं तन्तुसमवेतत्वमवच्छेदके निवेशनीयम् । तथापि तंत्वाश्रिततृणादिनाशप्रसंग इत्यतिप्रसंगतादवस्थ्यात् समवायस्यैकत्वेन तन्तुसमवायस्य तृणेऽपि सत्त्वात्समवायसंबन्धेनाधेयत्वं विवक्षितम् । तृणादिकं तु संयोगसंबंधेन तन्त्वाधेयमिति चेन्न । संयोगस्य समवायस्य वा तृणादिस्वरूपात्मकाधेयत्वसबंधाप्रयोजकत्वात् अयुतसिद्धाधेयत्वस्यैवाक्लिष्टस्य कार्यतावच्छेदके निवेशयितुं युक्तत्वाच्च । न च तथा सति तंतुनाशे तदयुतसिद्धाधेयस्य पटध्वंसादेर्नाशप्रसंगः । परपक्षेऽपि तन्तुसमवेतजात्यादिनाशप्रसंगतौल्यात् । तन्तुनाशे तत्समवेतस्य कार्यस्य नाश इति नियम इति चेत्तर्हि तन्नाशे तदयुतसिद्धाधेयस्यानित्यस्य नाश इति नियमोऽस्तु। न च ध्वंसनाशेनापि किंचिदनिष्टमापद्यते । प्रागभावध्वंसस्य घटस्येव तद्ध्वंसस्यापि ध्वंसोपपत्तेः । घटतद्ध्वंसयोरुभयोरपि प्रागभावध्वंसत्वांगीकारेण प्रागभावस्यानुन्मज्जनसमर्थने घटतद्ध्वंसतद्ध्वंसपरंपराया घटध्वंसत्वांगीकारेण घटानुन्मज्जनं समर्थयेमहि। तस्मात् स्वरूपसंबधांगीकारे समवायापलापप्रसंगात् समवायमभ्युपगच्छता स्वरूपसंबन्धस्त्यक्तव्य इति समवायस्य कार्ये वृत्त्यभावेन यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यत इति लक्षणासंभवात्तदनुसारेण परमाणुद्व्यणुकादि कारणमित्येतदसमंजसम् । यदि चैवमपि लाघवलोभादेकस्समवायोऽवयवगुणक्रियादीनां संबंध इत्यभ्युपगम्यते तदा तत एव त्र्यणुकप्रभृतीनां कार्याणामेकमेव ब्रह्म प्रधानं वा कारणमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । एकत्वलाघवस्योभयत्राप्यादरणीयत्वसाम्यात् । अन्यथा क्वचिल्लाघवादरोऽन्यत्र तदनादर इत्यव्यवस्थाप्रसंगात्। न हि क्लृप्तेषु स्वरूपसंबंधेषु सत्स्वपि लाघवलोभादधिकं समवायमभ्युपगच्छता त्र्यणुकादीनामेकस्मिन्ननेकस्मिन्नप्यक्लृप्ते कारणे लाघवलोभादेकमेव कारणमिति न कल्पनीयम्। यदि स्वल्पपरिमाणानेकद्रव्यमेलने सत्येव तदधिकपरिमाणद्रव्यारंभ इति लोके दृष्टत्वात् त्र्यणुकाद्यारंभार्थमनंतपरमाण्वभ्युपगमस्तदा बहूनां शिल्पिनां समवाये सत्येव रथगोपुरप्रासादादिनिर्माणमिति लोके दृष्टत्वात् कार्यद्रव्येषु अनेकारभ्यत्वनियमस्य दध्यादिष्विव महाकार्येष्वनेककर्तृकत्वनियमस्य क्वचिदपि भंगादर्शनेन सर्वाभ्युपगतत्वात् भूधरादेः महाकार्यत्वेन तत्साम्याच्चानन्तेश्वराभ्युपगमोऽपि कार्यः स्यात् । अन्यथा क्वचित् दृष्टनियमानुसरणमन्यत्र नेत्यव्यवस्थापत्तेः । न चानंतेश्वराभ्युपगमोऽस्ति । तस्माल्लाघवलोभेन दृष्टनियममप्रयोजकीकृत्य ईश्वरैक्यमभ्युपगच्छतस्तथैव जगदुपादानैक्यमप्यभ्युपगन्तव्यम्।

॥ सू ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥

समवायस्य नित्यत्वाङ्गीकारात् संबन्धिनित्यत्वमन्तरेण तदनुपपत्तेरवयवाव-

तस्मादसमंजसः सर्वथा परमाणुकारणवादः।सर्वेष्वेतेषु दूषणप्रकारेषु सूत्रमावृत्त्या योजनीयम्। अनंतरप्रकारे समवायशब्दः एककार्यार्थबहुपुरुषमेलनपरः। 'समाजेषु समांशेषु समवायेषु चोच्यते' इत्यादिप्रयोगेषु तस्य तादर्थ्ये प्रसिद्धम्। यद्यन्यत्र लाघवलोभेन दृष्टनियममनाद्रियमाणोऽपि परः त्र्यणुककारणप्रक्रियायां तन्न परित्यजेत् तत्रेदमुपरितनं सूत्रम्—सू ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥ यत्किंचित्संबंधिनाशेऽपि संबंधनाश इति नियमस्संयोगे दृष्टः। ततश्च त्र्यणुकादिनाशे समवायनाशप्रसंगेन तन्नित्यत्वमभ्युपगच्छता त्र्यणुकादीनामपि नित्यत्वं स्वीकरणीयमिति त्र्यणुकादिकारणत्वेन परमाणुसाधनमप्यसमंजसमित्यर्थः। यदि चाश्रयनाशनाश्यत्वे संयोगत्वं प्रयोजकं लाघवान्न संबंधत्वमुपाधिरूपमित्युच्येत तदेत्थमत्रैव लाघवमनुसरता जगन्मूलकारणानुमानेऽप्यैक्यलाघवमनुसरणीयमिति न तेन परमाणवस्सिद्ध्येयुः। न च कार्यद्रव्याणामवयवसंयोगारभ्यत्वनियमान्नैकस्माद्द्रव्योत्पत्तिः संभवतीत्यत्र लाघवमकिंचित्करमिति वाच्यम्। उक्तनियमासंप्रतिपत्तेः। न च पटादीनां तन्तुसंयोगाद्यारभ्यत्वदर्शनात् नियमोऽङ्गीकरणीय इति वाच्यम्। एकावयविरूपेण क्षीरेण दध्यारंभे नियमभंगात्क्षीरारंभकावयवाः परस्परं वियुज्य पुनस्संयोगांतरं लब्ध्वा दध्यारभन्ते न तु क्षीरं दध्यारभत इति कल्पनायां प्रमाणाभावात्।'क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः। 'न पयसः परिणामो गुणांतरप्रादुर्भावा' दित्यक्षपादसूत्रयोः प्रमाणमूलकत्वाभावात्। न च 'व्यूहांतरात् द्रव्यांतरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमान'मिति तदनंतर (न्याय०अ-३-आ-२-सू०१७) सूत्रदर्शितमनुमानं तत्र प्रमाणम्। क्षीरमेव दध्यवस्थामापद्यत इति परिणामवादाभ्युपगमे द्रव्यान्तरोत्पत्तेरसिद्धेः द्रव्यांतरस्यावयवसंयोगांतररूपव्यूहांतरजन्यत्वनियमस्यापि महापटध्वंसजन्ये खण्डपटे व्यभिचारेणासिद्धेश्च तन्तुसंयोगपटयोस्समानसामग्रीकत्वेन तुलान्तनमनोन्नमनरीत्या समकालोत्पत्तिकतया पटस्य तन्तुसंयोगारभ्यत्वासंप्रतिपत्तेश्च। न च तंतुसंयोगनाशस्य पटनाशकारणतया तयोः कार्यकारणभावो वक्तव्यः अकारणनाशेनाकार्यनाशासंभवादिति वाच्यम्। नाशयोरपि समानसामग्रीकत्वेन समकालत्वोपपत्तेः। अपिच। पटस्य तंतुसंयोगारभ्यत्वसंप्रतिपत्तावपि न त्र्यणुकस्यावयवसंयोगारभ्यत्वं सिद्ध्यति। यदि तत्र पटत्वेन तंतुसंयोगत्वेन च कार्यकारणभावग्रहः न तेन प्रकृतार्थसिद्धिरिति स्पष्टम्। यदि कार्यद्रव्यत्वेन संयोगत्वेन च तद्ग्रहः तदापि नास्ति प्रकृतार्थसिद्धिः। एकेन समवायिकारणेन यत्किंचिदाश्रितसंयोगेन च त्र्यणुकोत्पत्त्युपपत्तेः।कार्यद्रव्यत्वेन समवायिकारणसंयोगत्वेन च तद्ग्रहेऽपि स एव दोषः। स्वसमवायिकारणत्वप्रवेशने त्वननुगमः स्वसमवायिकारणस्यैकस्यैव यत्किंचिद्द्रव्यांतरसंयोगेनापि त्र्यणुकोत्पत्तिरुपपद्यत इति प्रकृतार्थसिद्धिश्च। समवायिकारणमात्रगतत्वप्रवेशने त्वप्रयोजकत्वम्। भेर्याकाशसंयोगात् शब्दस्येव समवायिकारणतदितरसंयोगादपि त्र्यणुकोत्पत्त्युपपत्तेः। तस्मात् त्र्यणुकसमवायिकारणसाधनप्रक्रियायां क्वचिल्लाघवमनुसरतान्यत्रापि तदनुसरणीयमित्यप्रतिबंधेनोक्तलाघवेन तदैक्यसिद्धिरप्रत्यूहेति भावः। एवं त्र्यणुकादिकारणानुमानमनेकविषयत्वात्प्रत्याख्यातम्। अथ रूपादिम-

यविनोरपि नित्यत्वप्रसङ्गादसमञ्जसमेव तत् ॥

॥ सू ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥

द्विषयत्वात्प्रच्यावयितुं सूत्रम्—रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥ जालसूर्यमरीचिदृश्यात्यन्तसूक्ष्मभागरूपं त्र्यणुकं समवायिकारणारभ्यं महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् । तदपि त्र्यणुकसमवायिकारणं समवायिकारणारभ्यं महदारंभकत्वादित्यनुमानसिद्धतया परस्याभिमतं सिद्धांतिनोऽपि संप्रतिपन्नम् । सकलजगन्मूलकारणमिह पक्षः । तत्र रूपादिमत्त्वहेतुना नानित्यत्वसावयवत्वे प्रसाध्येते । सिद्धांतिनोऽप्यनिष्टत्वात् । किंतु तत्र रूपादिकांगीकारे परं प्रत्यनिष्टापादनार्थं तदभ्युपगमोपपादकं रूपादिमत्त्वमित्यनूद्यते । तथा च यदि जगन्मूलकारणं रूपादिमत्स्यात् तदा तस्मिन् सम्प्रतिपन्नयोर्नित्यत्वनिरवयवत्वयोर्विपर्ययस्स्यादिति तस्य रूपादिमत्त्वे बाधकस्तर्कोऽत्र विवक्षितः । न च तर्कमूलव्याप्तौ विपक्षबाधकाभावात् प्रशिथिलमूलत्वं शङ्कनीयम् । रूपादीनां जन्यत्वे हि रूपत्वादिकं प्रयोजकमेष्टव्यम् । अनुगतत्वाल्लघुत्वाच्च । तथा च परमाणुष्वपि रूपादिकांगीकारे अग्निसंयोगजन्या रूपादयः स्वोत्पत्तौ स्वाश्रयकारणगतरूपाद्यपेक्षा इति पराभ्युपगतरीत्यैव जलपरमाणुगतरूपादीनां पार्थिवपरमाणुगतश्यामरूपस्य चोत्पत्तावपेक्षितानां रूपादीनामाश्रयत्वेन परमाणूनां कारणीभूता अवयवास्सिध्यंतो न निवारयितुं शक्यन्ते । सावयवत्वे चानित्यत्वमप्यनिवार्यमेव । यदि चेदृग्विधं विपक्षबाधकमिह रूपादिमत्त्वसिद्धिलोभात् नाद्रियते तदा परमाणुसाधकानुमानं तेषु रूपादिसाधकानुमानञ्च विपक्षबाधकाभावान्न प्रवर्तेतेति वृद्धिमिच्छतो मूलमपि हीयेत । तथा हि—त्र्यणुककारणसाधकानुमाने तावद्विपक्षबाधकमित्थं परैरुच्यते—महत्त्वपरिमाणस्य जन्यत्वे महत्त्वावांतरजातिरूपापकर्षमात्रं प्रयोजकम् । न तु तदुत्कर्षापकर्षरूपतदवांतरजातिद्वयम् । गौरवात् । तथा च त्र्यणुकमहत्त्वस्यापकृष्टमहत्त्वरूपतया जन्यत्वेन कारणापेक्षायां तत्र स्वाश्रयसमवायिकारणगतसंख्यापरिमाणसंयोगविशेषाणामेव कारणत्वेन त्र्यणुकस्य समवायिकारणमवश्यमभ्युपगंतव्यमिति त्र्यणुककारणेषु रूपादिमत्समवायिकारणत्वेन रूपादिमत्त्वानुमाने च रूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वमेव विपक्षबाधकमुच्यते । तत्र यदि रूपस्य जन्यत्वे रूपत्वं प्रयोजकं नेष्यते तदा महत्त्वस्य जन्यत्वेऽपि किंचित्प्रयोजकं नान्विष्येत । तत्र प्रयोजकापेक्षायामत्रापि तदपेक्षा तुल्या । किञ्च । महत्त्वस्य जन्यत्वे प्रयोजकमुत्कर्षापकर्षरूपजातिद्वयरूपमन्यल्लभ्यतेऽपि । न च रूपस्य जन्यत्वे रूपत्वातिरेकेण गुर्वप्यवच्छेदकान्तरं लभ्यते।न च कार्यगतरूपत्वम् । तथा पार्थिवपरमाणुरूपाननुगतत्वात्। वस्तुतस्तु, महत्त्वस्य जन्यत्वे परिमाणापकर्षः प्रयोजको युक्तः न तु महत्त्वापकर्षः। विशेषरूपत्वात् दैर्घ्याननुगतत्वाच्च । ततश्च त्र्यणुकावयवकारणे यद्यपकृष्टपरिमाणमभ्युपगम्येत तदा तस्य जन्यत्वेन कारणपरिमाणापेक्षायां तस्य सावयवत्वं प्रसज्येतेति तत्परिहाराय तत्र परममहत्त्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । परिमाणगतजन्यताप्रयोजकरूपापेक्षया जगन्मूलकारणानुमाने प्रवृत्तौ तेन परममहद्द्रव्यमेव तथात्वेनानुमितं भवेत् । न च कार्यद्रव्यस्य स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारभ्यत्वनियमः । दीर्घैस्तंतुभिः दृढतरावर्तितैस्तन्न्यूनपरिमाणस्य विशालैः पटैरावर्तितैस्तन्न्यूनपरिमाणस्य च सूत्रस्यारंभदर्शनात् । एतेन त्र्यणुकत्र्यणुककारणमनुमीयमानं तद्गतपरिमाणहेतुबहुत्वद्वित्वसंख्याश्रयतयानेकमेव सिद्ध्येत्र तु लाघवादेकमित्यपि

परमाणूनामत्र रूपादिमत्त्वमङ्गीक्रियते । ततस्तन्नित्यत्वादिविपर्ययः । तथा घटादिषु दर्शनात् । तस्मादप्यसमञ्जसम् ॥

॥ सू ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥

अनित्यत्वादिपरिहाराय रूपादिशून्यत्वाङ्गीकारे कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिः । तत्सिद्धये पुनरपि रूपादिमत्वाङ्गीकारे च अनित्यत्वाद्यनर्थापत्तिरित्युभयथाऽपि दोषादसमञ्जसमेव कणादमतम् ॥

॥ सू ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

साङ्ख्यपक्षस्य श्रुतिन्यायविरुद्धस्यापि सत्कार्यवादादौ क्वचिदंशे वैदिकपरिग्रहोऽस्ति । कणादपक्षस्य तु केनाप्यंशेनापरिग्रहादत्यन्तमनपेक्षैव निश्श्रेयसार्थिभिः कार्या ॥

शङ्का निरस्ता । विपक्षबाधकानादरे तत्कारणानुमानस्यैवाप्रवृत्तेः तदादरे परममहतः परब्रह्मण एव तत्कारणत्वेन सिद्धेः । तथा रूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वनियमो यदि नेष्येत तदा परमाणूनां रूपादिमत्कारणत्वेन रूपादिमत्त्वानुमानं न प्रवर्तेत । न च कार्यगतरूपाणामेव कारणगुणपूर्वकत्वनियम आद्रियत इति वाच्यम् । कार्यगतत्वविशेषणानादरेण रूपमात्रस्य जन्यत्वसिद्धावग्निसंयोगाजन्यरूपादिमात्रस्य कारणगुणापेक्षत्वात् । तस्मात् पराभिमतरीत्यैव उपन्यस्ततर्कस्य दृढव्याप्तिमूलत्वात् प्रतिकूलतर्कपराहतं मूलकारणस्य रूपादिमत्त्वानुमानं न प्रवर्तत इति न तत्र रूपादिमत्वसिद्धिरिति भावः । अथ माभूद्रूपादिमत्वसिद्धिः परमाणुरूपधर्मिसिद्धिरविकलेति तावतापि सन्तोषो माभूदित्याह—सू॥उभयथा च दोषात्॥१५॥ कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिरिति । रूपादिमत्त्वाभावे कार्यपृथिव्यादिषु पराभिमतरूपकारणानुपपादनात् स्वरूपमात्रकारणोपपादनेन नाभिमतसिद्धिरिति भावः । तत्सिद्धय इति । एतद्दूषणं पूर्वसूत्रोक्तमेव । तृतीयप्रकारासंभवज्ञापनार्थं तु सूत्रभाष्ययोरुक्तदूषणावर्तनम् । यद्यपि सांख्याभिमतः प्रधानकारणवादः तार्किकाभिमतः परमाणुकारणवादश्च प्रत्याख्यातः तथाप्ययमेवात्यंतं पापीयानित्याह—सू॥ अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा ॥१६॥ प्रधानरूपकारणात्मना सदेवाकाशादि कार्यं सर्गादावभिव्यज्यत इति वैदिकानामप्यभ्युपगमोऽस्त्येव । तस्य स्वातन्त्र्यं परं नेष्यते । अतोऽस्ति प्रधानकारणवादस्य कथंचिद्वैदिकपरिग्रहः । अस्य तु न कथंचिदप्यस्ति परमाणूनां स्वरूपत एव वैदिकैरनभ्युपगतत्वात् । न च वैदिकप्रसिद्धपरमाणुशब्दार्थतया तदभ्युपगम आवश्यकः । त्र्यणुकेष्वेव तस्य शब्दस्य विश्रांतेः । 'जालांतरगते भानुभानौ यो दृश्यते रजः । परमं तत्परं सूक्ष्मं परमाणुं प्रचक्षते॥' इति पौराणिकवचनात्[1] । न च तथापि कथं न्यायशास्त्रस्यात्यन्तानादरणीयत्वं चतुर्दशविद्यास्थानांतर्गतत्वादिति शङ्कनीयम् । वैशेषिकशास्त्रस्य सर्वथैवानादरणीयत्वोपपत्तेर्न्यायशास्त्रस्यापि परमाणुकारणवादाभ्युपगमांशे योगशास्त्रस्य प्रधानस्वातंत्र्याभ्युपगमांश इव उपेक्षणीयत्वोपपत्तेः ॥

इति वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

---

(१) जालान्तरगते भानौ योऽणीयो दृश्यते रजः । परं तत्परमाणूनां परमाणुं प्रचक्षते ॥ इति पाठान्तरम् ।

नयमणिमालायाम् ।

अथ वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ १० ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १२ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

तर्ह्यस्तु कारणत्वं परमाणूनां परस्परं योगात् । परमेश्वरेण ते खल्वधिष्ठिताः कणभुजा कथिताः ॥ १११ ॥
मतमिदमप्यसमञ्जसमणुनः परिमण्डलादनुत्पत्तेः । आद्यस्य कर्मणोऽणुषु तत्संयोगस्य चायोगात् ॥ ११२ ॥

इति वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ १० ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १२ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं प्रपञ्चस्य प्रधाननिष्ठाशब्दत्वादिगुणानन्वयात्प्रधानानुपादानकत्वं साधितं तद्वद्ब्रह्मगुणचेतनत्वानन्वयाद्ब्रह्मोपादानकत्वं न स्यादिति दृष्टांतसंगत्येदमारभ्यते । इदमधिकरणमेकसूत्रात्मक **'मुभयथापी'** त्यादिकं सूत्रषट्कमधिकरणान्तरम् । तच्च **परमाणुजगदकारणत्वाधिकरण**मुभयथाधिकरणमिति च व्यपदिश्यते । अस्याधिकरणस्य चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्वैदिकसमन्वयो विषयः । स किं 'कारणगुणाः कार्ये स्वसमानजातीयगुणारंभकाः' इति वैशेषिकाभिमतेन न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहः । विरुध्यत इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** ह्रस्वत्वाणुत्वयुक्तात् द्व्यणुकान्महत्त्वदीर्घत्वयुक्तस्य त्र्यणुकस्योत्पत्तिं द्व्यणुकनिष्ठह्रस्वत्वाणुत्वयोस्त्र्यणुके स्वसमानजातीयह्रस्वत्वाणुत्वानारंभकत्वं द्व्यणुकगतत्रित्वसंख्यायास्तु त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वारंभकत्वं तथा पारिमाण्डल्ययुक्तात्परमाणोः ह्रस्वत्वाणुत्वयुक्तस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिं परमाणुगतपारिमाण्डल्यपरिमाणस्य द्व्यणुके तादृशपारिमण्डल्यानारंभकत्वं परमाणुगतद्वित्वसंख्यायास्तु द्व्यणुके ह्रस्वत्वाणुत्वारंभकत्वं च स्वन्यायविरुद्धमभ्युपगच्छतां तेषां मते ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत् चशब्दार्थकवाशब्दात् ह्रस्वाणुवच्च चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगद्भवतीति योजनया तदुपपत्तेर्नायं समन्वयस्तेन विरुध्यत इति । सूत्रार्थोऽपि व्याख्यातः ॥

इति भगवत्पादमते महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणमुतो**भयथाधिकरणम्** ॥ ३ ॥ स्मृतिपादसंबन्धिनाऽप्यवान्तरदृष्टांतसंगत्या प्रासंगिकेनाव्यवहितेनाधिकरणेन नास्य संगत्यपेक्षा । व्यवहितेन तु चेतनानधिष्ठितत्वात्प्रधानस्य कारणत्वाभावे उक्ते तर्हि चेतनाधिष्ठिताः परमाणवः कारणं जगतः स्युरिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमारभ्यते-**उभयथापीत्यादि ।** परमाणुप्रक्रियया जगदुत्पत्तिरिति वैशेषिकराद्धांतोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूल उत भ्रान्तिमूलो वेति संदेहे प्रमाणमूल इति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** सृष्टेः प्राक् निश्चलयोः परमाण्वोः कर्मणा संयोगे द्व्यणुकाद्युत्पत्तिरिति हि वैशेषिकमतप्रक्रिया । तस्य कर्मणः किंचिन्निमित्तमभ्युपेयम् । तच्च किंरूपमिति विचारे जीवगतप्रयत्नाभिघातादिरूपं न भवति । सृष्ट्युत्तरकालिकस्य तस्य सृष्टेः प्रागसंभवात् । तस्य निर्निमित्तत्वाभ्युपगमे कर्मैव नोत्पद्येत । **अत उभयथापि न कर्म** अदृष्टस्याचेतनस्य स्वतः कर्माभिमुख्यायोगात् । **अतः**-कर्माभावा**त्तदभावः**=द्व्यणुकादिक्रमेण सृष्ट्युत्पादस्याभावः । तस्माद्वैशेषिकसिद्धान्तो भ्रान्तिमूल इति॥

किं च ॥ **सू ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः** ॥ १२ ॥ तदभाव इत्यनुवर्तते । **तदभावः**=तस्य द्व्यणुकादिसृष्ट्युत्पादस्याभावः । कुतः । परमाणुद्व्यणुकानां समवायाभ्युपगमात् । अस्त्वभ्युपगमः किं तेन । **साम्यादनवस्थितेः**=यथैव हि अणुभ्यामत्यंतभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायेन ताभ्यां संबध्यते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नस्सन् अत्यन्तभेदसाम्यात् अन्येन समवायेन समवायिभिस्संबध्येत । ततश्च तस्यान्योऽन्यस्समवायः कल्पनीय इत्यनवस्थादोषप्रसंगात् । एवं च समवायासिद्ध्या समवेतद्व्यणुकादिसृष्ट्यसिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥

अपिच । **सू ॥ नित्यमेव च भावात्** ॥ १३ ॥ परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वाङ्गीकारे प्रवृत्तेर्नित्यमेव भावात्प्रलयाभावः प्रसज्येत । निवृत्तिस्वभावत्वाङ्गीकारे निवृत्तेर्नित्यमेव सत्त्वात्सृष्ट्यभावः प्रसज्येत । तस्मात्परमाणुकारणवादो भ्रान्तिमूल एवेति ॥

इत्थं परमाणूनां कारणत्वं निराकृत्य तेषां निरवयवत्वादिकं निराकरोति-**सू ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥ दर्शनात्**=लोके रूपादिमतः पटादेः सावयवत्वादिदर्शनात् । **रूपादिमत्त्वाच्च**=वैशेषिकमते जगत्कारणपरमाणूनां रूपादिमत्त्वांगीकाराच्च । **विपर्ययः**=निरवयवत्वाणुत्वनित्यत्वविपर्ययः सावयवत्वादिः प्रसज्येत ॥

किंच । **सू ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥ उभयथा च**= वैशेषिकमते परमाणूनामुपचितानुपचितगुणात्मकत्व-कल्पने लोके उपचितानुपचितगुणात्मकपृथिव्यादेः स्वरूपोपचयदर्शनात् अणुत्वं व्याहन्येत । तदकल्पने तत्कार्यपृथिव्यादिषु रूपादिकं नोपलभ्येतेति उभयथापि **दोषात्** अनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

अपिच । **सू ॥ अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा ॥ १६ ॥** परमाणुकारणवादस्य केनचिदप्यंशेन कैश्चिदपिशिष्टैरपरिग्रहाच्च तत्रात्यन्तमनपेक्षा श्रेयोऽर्थिभिः कार्या । तस्माद्वैशेषिकराद्धान्तो भ्रान्तिमूल एवेति सिद्धम् ॥

इति भगवत्पादमते परमाणुजगद्कारणत्वाधिकरणमुतोभयथाधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रीकण्ठरामानुजमतयोरिदं सप्तसूत्र्यात्मकमधिकरणं **महद्दीर्घाधिकरण**मथवा **वैशेषिकाधिकरण**मिति व्यपदिश्यते । **पूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं** पूर्वस्मादविशिष्टम् । सूत्रार्थनिरूपणप्रकारमात्रेऽस्ति कियदिव वैशिष्ट्यम् । परस्परमनयोर्नास्ति वैलक्षण्यकणिकापि । आद्यं सूत्रं पूर्वसूत्रादसमञ्जसशब्दानुवृत्त्या ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुह्रस्वोत्पत्तिवदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसमित्यर्थपरतया व्याख्यातम् । अत्र परमाणुकारणवादिवैशेषिकमतं समञ्जसमसमञ्जसं वेति संदेहे समञ्जसमिति **पूर्वपक्ष**मापाद्य असमंजसमिति च राद्धान्तितम् ॥

सू ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥ परमाणुकारणवादे जगदुत्पत्तिकारणीभूतपरमाणुगतं किंचिदाद्यं कर्मादृष्टकारितमभ्युपगम्यते । तच्च कर्म परमाणुगतादृष्टकारितं वा जीवगतादृष्टकारितं वेति विचारे **उभयथापि अदृष्टस्य** सदोत्पादकत्वप्रसंगात्**कर्म न** संभवति । **अतो** जगदुत्पत्तेः **तदभावः**=अणुगतकर्मपूर्वकत्वाभावः ॥

सू ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १२ ॥ वैशेषिकमते समवायाख्यसंबन्धाभ्युपगमाच्च तन्मतमसमञ्जसम् । कुतः । **साम्यादनवस्थितेः**=समवायस्यापि अवयविजातिगुणवदपृथक्सिद्धत्वपेक्षासाम्यात्तस्यापि तथा संबन्धान्तरापेक्षेत्यनवस्थाप्रसंगादित्यर्थः ॥

सू ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥ समवायसंबन्धस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् संबन्धिनित्यत्वमन्तरेण तदनुपपत्तेरवयवावयविनोरुभयोरपि **नित्यमेव च भावात्**=नित्यत्वप्रसंगादसमञ्जसम् ॥

सू ॥ रूपादिमत्त्वाच्चेत्यादि ॥ १४ ॥ अविशिष्टार्थमिदम् । तस्मादप्यसमञ्जसमित्यर्थः ।

सू ॥ उभयथाच दोषात् ॥ १५ ॥ अनित्यत्वादिभयात्परमाणूनां रूपादिशून्यत्वाङ्गीकारे कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिः । तत्सिद्धये पुनरपि रूपादिमत्त्वाङ्गीकारे चानित्यत्वाद्यनर्थापत्तिरित्युभयथापि दोषसंभवादसमञ्जसं काणादमतमित्यर्थः ॥

सू ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥ प्रधानकारणवादस्य श्रुतिन्यायविरुद्धस्यापि सत्कार्यवादादौ क्वचिदंशे वैदिकपरिग्रहोऽस्ति । परमाणुवादस्य तु केनाप्यंशेन कैश्चिदपि शिष्टैरपरिग्रहान्निश्रेयसार्थिभिरत्यन्तमनपेक्षा कार्या ॥

इति श्रीण्ठरामानुजमतयोर्महद्दीर्घाधिकरणमथवा **वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥**

अथानन्दतीर्थमते वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

आनन्दतीर्थमते अस्यैव महद्दीर्घाधिकरणस्य वैशेधिकाधिकरणत्वेन व्यवहारः । ये तु जगत्कर्तारमीश्वरमभ्युपगच्छन्तोऽपि अनन्तगुणमष्टगुणं वदन्ति तेषां, वैशेषिकादीनां तत्कल्पना सर्वाप्यनुपपन्ना । अतो वैशेषिकप्रक्रियाया अनुपपन्नत्वात् तद्विरोध ईश्वरानन्तगुणत्वस्येति वैशेषिकमतनिराकरणमनेन क्रियते । आद्यसूत्रेण वैशेषिकाभिमता समवायिकारणप्रक्रिया दूष्यते । **'उभयथापी'** त्यादिसूत्रैस्तु तदभिमतनिमित्तकारणप्रक्रियादिदूषणमुपपाद्यते । सूत्रार्थवर्णनादिप्रकारस्तु प्रायोऽविशिष्टश्शांकरमतात् । अतो यत्रास्ति वैलक्षण्यं तन्मात्रमिह प्रदर्श्यते । **सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ १० ॥ महद्दीर्घवत्**=वैशेषिकमते त्र्यणुकादिगतान्महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्च यथा चतुरणुकादिगतपरिमाणमुत्पद्यते तथा **ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामपि**=द्व्यणुकपरमाणूभयगतह्रस्वत्वपारिमाण्डल्यपरिमाणाभ्यामपि त्र्यणुकद्व्यणुकगतपरिमाणोत्पत्तिः स्यात् । अन्यथा महत्त्वदीर्घत्वाभ्यामपि कार्योत्पत्तिर्न स्यादिति वाशब्दार्थः । तस्माद्वैशेषिकमतमनुपपन्नमित्यर्थः ॥

सू ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥ यतः **उभयथापि**=ईश्वरेच्छाया नित्यत्वानित्यत्वपक्षद्वयेऽपि । **न कर्म**=न परमाणुषु क्रियोत्पत्तिसंभवः । **अतः तदभावः**=तस्मिन्द्व्यणुकादिकार्याभावः स्यादित्यर्थः ॥

सू ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥ इदमविशिष्टार्थं शांकरमतात् ॥

सू ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ ईशेच्छापरमाण्वादिकारणानां सदात्वात् वैशेषिकमते नित्यमेव सर्वदैवं कार्योत्पत्तिः स्यात् । न तु कदाचिदित्यर्थः ॥

सू ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥ वैशेषिकमते **उभयथा च**=परमाणुनित्यत्वानित्यत्वरूपपक्षद्वयेऽपि **दोषात्**=तद्वत्सर्वनित्यत्वकारणाभावनिमित्तकतदुत्पत्त्यभावस्य दोषस्य सत्त्वात् न तत्पक्षो युक्त इत्यर्थः ॥

सू ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥ अपरिग्रहाच्च=वैशेषिकमतस्य श्रुत्यादिपरिग्रहशून्यत्वात् तद्विरुद्धत्वाच्च **तत्र अत्यन्तमनपेक्षा**=अनादरः कार्य इत्यर्थः ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते वैशेषिकाधिकरणम् ॥ २ ॥**

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां महद्दीर्घाधिकरणम् ॥२॥

अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १७ ॥

वैदिकैकदेशिनां मतं निराकृतम् । इदानीं वेदबाह्यानां मतं निरस्यते ।

अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १७ ॥ माध्यमिकयोगाचारसौत्रांतिकवैभाषिकसंज्ञाश्चतुर्विधा बौद्धाः । ते सर्वेऽप्यादिबुद्धस्य शिष्याः क्रमेण सर्वशून्यत्वबाह्यार्थशून्यत्वबाह्यार्थानुमेयत्वबाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादिनः । तत्र 'बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते। अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिकाः। यथा यथा विचार्यंते विशीर्यन्ते तथा तथे' त्यादिन्यायैर्गुरुणा सर्वशून्यत्वं बोधितेषु शिष्येषु ये गुरूक्तं तथैवाङ्गीकृत्य पर्यनुयोगं नाकुर्वन् ते गुरूक्तस्य श्रद्धयाङ्गीकरणादुत्तमाः, तत उपरि पर्यनुयोगाकरणादधमाश्चेति उत्तमाधमत्वयोगान्मध्यमां स्थितिमास्थिता माध्यमिकाः । ये तु बाह्यार्थानां शून्यत्वमङ्गीकृत्य कथं विज्ञानस्यापि शून्यत्वं जगदान्ध्यप्रसङ्गादिति पर्यनुयोगमकुर्वन् ते गुरूक्ताङ्गीकरणस्याचारसंज्ञया बौद्धमते परिभाषितस्य तत उपरि पर्यनुयोगस्य योगसंज्ञया तन्मते परिभाषितस्य च सद्भावाद्योगाचाराः । गुरुणा तान्प्र 'त्यान्तरं विज्ञानमात्रमस्ति, तदेव नीलाद्याकारं न तु तद्व्यतिरेकेण बाह्यं नीलादिकमस्ति,सहोपलम्भनियमेन नीलादीनां तत्तद्विज्ञानानां चाभेदसिद्धेः, भेदे गवाश्ववत्तन्नियमाभावप्रसङ्गात्, तदेव विज्ञानाकारात्मकं नीलादिकमनादिवासनावशात् बहिर्वदवभासत, इति बोधिते कथं सर्वथैव बाह्यार्थस्य शून्यत्वं बाह्यस्य नीलादेरवभासात् अहमुल्लेखेन विज्ञानस्यान्तरतया इदमुल्लेखेन नीलादेर्बाह्यतया च भेदेऽवभासमाने सहोपलम्भनियममात्रस्याप्रयोजकस्याभेदसाधनाक्षमत्वात् 'सहत्वोक्त्यैव भेदानुमतेश्चे' ति यैः पर्यनुयुक्तं तान्प्रति 'सत्यमस्ति बाह्यं नीलादिकम् । न तु तत्प्रत्यक्षम् । अनुत्पन्नस्याविद्यमानस्य प्रत्यक्षत्वायोगात् उत्पन्नस्य क्षणिकस्य स्थित्यभावात् । किंतूत्पद्यमानं नीलादिकं विज्ञाने स्वाकारमर्पयित्वा नश्यति । ततो विज्ञानगतेनाकारेणातीतं नीलादिकमनुमीयत'इति बोधिते सति तै 'रित्थं शिष्यप्रश्नानुरोधेन कियत्पर्यन्तमुपदेशसूत्रं प्रवर्तिष्यत' इति सूत्रस्यांते पृष्टे गुरुणाभिहितं'भवन्तःसूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तःसौत्रांतिका भवंत्विति।अतस्ते सौत्रांतिकाः।ततो'विज्ञानेनानुमेयं बाह्यमितीयं विरुद्धा भाषा,तस्यैव विज्ञानस्य तद्विषयप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षस्य कस्यचिदर्थस्याभावे व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावेनानुमानाप्रवृत्तेश्चे' ति यैः पर्यनुयुक्तं ते वैभाषिकाः । तान्प्रति बाह्यप्रत्यक्षत्वमप्युपदिष्टम् । एवं विनेयबुद्ध्यनुसारेण चतुर्धोपदेशेऽपि क्षणिकत्वादिभावनया सर्वेऽपि क्रमेण सर्वशून्यत्वं प्रतिपत्स्यंत इति गुरोरभिप्रायः । तथाऽपि पर्यनुयोक्तारो यथाश्रुतं गुरोरुत्तरवाक्यस्यार्थं श्रद्धाना मतांतराण्यास्थिषत । तत्र वैभाषिकादिक्रमेण चतुर्विधानपि बौद्धान्निरसितुं चत्वार्यधिकरणानि । ततः क्षपणकान्निरसितुमेकमधिकरणम् । एतेषामधिकरणानां पूर्वाधिकरणाभ्यां पेटिकासंगतिमाह–वैदिकेति । वैदिकत्वेन सिद्धांतप्रत्यासन्नतया बुद्धिस्थाः कापिलकाणभुजाक्षचरणाः पूर्वं निराकृताः । इदानीमवैदिका निरस्यन्त इति पेटिकासङ्गतिः । अर्धवैनाशिकनिरासानंतरं सर्ववैनाशिका निरस्यंत इति अवांतरसङ्गतिः । केषाञ्चित्क्षणि-

प्रथममिह बौद्धसिद्धान्तसिद्धः समुदायकारणवादो युक्तो न वेति संदेहः ।

युक्त इति पूर्वः पक्षः । तथा ह्यामनन्ति–द्वौ समुदायौ बाह्याभ्यन्तरौ । बाह्यः पृथिव्यादिः । आन्तरश्चित्तचैत्त्यात्मकः । समुदायद्वयमेव सर्वं जगत् । तथा हि–बाह्यसमुदायस्य परमाणवः कारणम् । ते च चतुर्विधाः । पार्थिवाप्यतैजसवायव्याः । तेभ्यो युगपत्पुञ्जीभूतेभ्यः समुदायो बाह्यो जायते । आन्तरस्य समुदायस्य स्कन्धपञ्चकं कारणम् । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काररूपाः पञ्च स्कन्धाः । चित्तेन निरूप्यमाणाः शब्दस्पर्शरूपादयो रूपस्कन्धः । तदभिव्यक्ति-

कत्वमभ्युपगच्छन्तस्तार्किकाः अर्धवैनाशिकाः । ते हि जाठराग्निना पच्यमानानां भुक्तपीताहारौषधरसद्रव्यरूपेणावयवानां प्रतिक्षणमुपचयापचयवैषम्यादवयवि शरीरमपि प्रतिक्षणमुपचयापचयवदन्यदन्यद्भवति । यद्यपि शरीरस्य प्रतिकलमुपचयापचयदर्शनं नास्ति, तथाऽपि वर्षधारानिपातैस्तटाकजलस्येव घटीयन्त्रोत्क्षेपणैः कूपजलस्येव चान्ते दर्शनाद्यौक्तिकं प्रतिक्षणं किञ्चित्किञ्चिदुपचयापचयज्ञानमस्त्येव, चन्द्रतारकादीनां मुहूर्तादिकालव्यवधानेन बहुदेशान्तरप्राप्तिदर्शनात् प्रतिक्षणं स्वल्पदेशान्तरप्राप्तिज्ञानवदित्यभ्युपगच्छन्ति । एवं प्रतिक्षणमवश्यंभाविभिः खननपूरणादिभिः भूगोलकस्य नदीजलसंसर्गशीकरोत्पतनैः समुद्रस्य चोपचयापचयवतः क्षणिकत्वमभ्युपगच्छंति। अतस्तेऽर्धवैनाशिकाः। बौद्धास्तु सर्वस्य प्रपञ्चस्य क्षणिकत्वमभ्युपगच्छन्तस्सर्ववैनाशिकाः। बौद्धेष्वपि वैभाषिकसौत्रांतिकाः परमाणुकारणवादिन इति तत्प्रत्यासत्त्या तदुभयसाधारणदूषणोक्त्या तेषामुभयेषां प्रथमाधिकरणे निरासः । द्वितीयाधिकरणे बाह्यार्थानुमेयत्ववादेन किञ्चिद्वैषम्यवतां सौत्रांतिकानामसाधारणदूषणोक्त्या निरासः । ततः क्षणिकत्वाभ्युपगमसाम्यात् योगाचाराणां ततो बौद्धत्वसाम्यात् माध्यमिकानां तदनंतरमवैदिकत्वसाम्यात् क्षपणकानामिति विवेकः । यद्यपि क्षपणका अपि परमाणुवादिनः। तथा वैभाषिकसौत्रांतिकैः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावाश्चतुर्विधाः परमाणव इति परमाणुचातुर्विध्यं तार्किकवदभ्युपगम्यते । परमाणूनां तार्किकैः स्थिरत्वैकान्त्यवत्तैः क्षणिकत्वैकांत्यमुच्यते । क्षपणकास्तु परमाण्वैकविध्यवादिनः स्थैर्यास्थैर्याद्यनैकान्त्यवादिनश्चेति वैभाषिकसौत्रांतिकानां तार्किकप्रत्यासत्त्यतिशयो द्रष्टव्यः । इत्थमवांतरसंगतिं सूचयन् संशयं दर्शयति–**प्रथममिहेति**। सूत्रोक्तदूषणं विशदयितुं परमते दूषणीयांशमनुवदति-**तथा हीति** । **पृथिव्यादिरिति** । भूभूधरसमुद्रादिर्विषय इत्यर्थः । **चित्तेति** । चित्तविज्ञानचैत्यानि स्कंधांतराणि । **समुदायद्वयमेवेति** । परमाणव एव द्व्यणुकादिभूतभौतिकपर्यंतं बाह्यसमुदायरूपेण संहन्यंते नावयविनमारभन्ते । एवं पञ्च स्कंधाः आंतरसमुदायरूपेण संहन्यंत इत्यनेन प्रकारेण सर्वं जगत्समुदायद्वयात्मकमित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति–**तथा हीति** । **चित्तेन निरूप्यमाणा इति** । रूपादीनां बाह्यत्वेऽपि आन्तरेण चित्तेन निरूप्यमाणत्वात् आंतरसमुदायमध्ये परिगणनमित्यभिप्रायेणेदं विशेषणम् । यद्वा । अत्र शब्दस्पर्शादय इत्यनेनांतरसमुदायांतर्गतशरीरेंद्रियादिरूपेण संहन्यमानानि भूतानि विवक्षितानि । तेषु चैत्यशब्दप्रवृत्त्यर्थमिदं विशेषणम् । **तदभिव्यक्तिरिति** । रूपाद्युपलब्धिरित्यर्थः । केचित्तु 'तत्स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् । तत्स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखे'दिति बौद्धैर्विभक्तं द्विविधमपि ज्ञानं प्रवाहापन्नं विज्ञानस्कंध इत्याहुः । तज्जन्यं

विज्ञानस्कन्धः । तज्जन्यं दुःखं वेदनास्कन्धः । देवदत्तादिनाम संज्ञास्कन्धः । तेषां वासना संस्कारस्कन्धः । तेभ्यः पुञ्जीभूतेभ्य आन्तरः समुदायो जायते । अतः समुदायद्वयकारणवादे न कोऽपि विरोध इति ॥

एवं प्राप्ते निरूप्यते—न युक्तः समुदायद्वयकारणवाद इति । ते हि क्षणिकत्ववादिनः । कथमेतेषां समुदायः संभवति ? कारणानां क्षणिकत्वेन तदानीमेव नष्टत्वात् कार्योत्पादनासमर्थत्वात् ॥

॥ सू ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥१८॥

दुःखमिति । दुःखग्रहणं सुखोपेक्षावस्थयोरप्युपलक्षणम् । देवदत्तादिनामेति । केचित्तु देवदत्तादिनामोल्लेखी सविकल्पकप्रत्ययस्संज्ञास्कंध इत्याहुः । तन्मते निर्विकल्पकमेव विज्ञानस्कन्धः । तेभ्य इति । उक्तेभ्यः पञ्चभ्यः स्कंधेभ्य इत्यर्थः । केचित्तु रूपस्कंधो बाह्यः तद्व्यतिरिक्तमेव स्कन्धचतुष्टयं चित्तचैत्यात्मकमित्याहुः । सूत्रस्याणुस्कन्धहेतुके द्विविधेऽपि समुदाये समुदायभावाप्राप्तिरित्यर्थमाविष्कुर्वन्नस्मिन्साध्ये सूत्रकारस्याशयस्थितं हेतुमुत्तरसूत्रपर्यालोचनोन्नेयं दर्शयति—ते हीत्यादिना । समुदाययोरेकैकाणुस्कंधहेतुकत्वे मेलनार्थव्यापाररहिततद्धेतुकत्वे वा सदातनत्वापत्तेः मेलनहेतुव्यापाराविष्टानेकहेतुकत्वं वक्तव्यम् । न च तत्क्षणिकत्ववादिभिरुपपादयितुं शक्यम् । येषां व्यापारावेशस्तेषां मेलनक्षणे नष्टत्वात् येषां मेलनं तेषां व्यापारक्षणेऽनुत्पन्नत्वात् केषांचिन्मेलनहेतुव्यापारेणान्येषां मेलनाभ्युपगमेऽतिप्रसंगात् । न च व्यापारवतां मेलनवतां चैकसंतानवर्त्तित्वादनतिप्रसंगः । क्षणिकसंतानिव्यतिरिक्तस्य तावदनुयायिनः स्थिरस्य संतानस्य सर्वक्षणिकत्ववादिभिरनभ्युपगतत्वादिति भावः ॥ सू० ॥ **इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात्** ॥ १९ ॥ अस्थिरेषु स्थिरत्वभ्रांतिरूपाविद्या रागादिहेतुः, रागादिपारवश्यं च तद्धेतुरित्यनुभवसिद्धम् । एवमितरेतरहेतुत्वेनानुभवसिद्धस्याविद्यारागादिरूपस्य संसारचक्रस्य शरीरेंद्रियविषयादिरूपसमुदायाभावेऽनुपपत्तेः तदाक्षिप्तस्समुदायः सिध्यन्प्रतिक्षेप्तुं न शक्यत इति शंकार्थः । सूत्रे प्रत्ययशब्दस्तन्मतपरिभाषया हेतुवाची । भाष्ये रागादिशब्दस्तन्मते अविद्याकार्यत्वेन परिगणितानां संस्कारादीनां संग्राहकः । ते हि परिगणयंति—अविद्या, संस्कारः, विज्ञानं, नामरूपं, षडायतनं, स्पर्शः, वेदना, तृष्णा, उपादानं, भवः, जातिः, जरा, मरणं, शोकः, परिदेवना, दुःखं, दुर्मनस्ता, इत्येवंजातीयकान् । तत्र क्षणिककार्यदुःखशून्येषु स्थायिनित्यसुखवस्तुबुद्धिरविद्या । ततो रागद्वेषमोहास्ततो धर्माधर्मसंस्कारा इत्येतत्सर्वं संस्कारः । संस्कारवशाज्जीवस्य गर्भाशयद्रव्ये वृत्तिलाभो विज्ञानम् । विज्ञानसंसर्गोद्भर्भद्रव्यस्य कललपेश्याद्याकारेणाभिव्यक्तिर्नामरूपम् । तदभिव्यक्तिक्रमेण षडिन्द्रियायतनशरीरनिर्वृत्तिष्षडायतनम् । निर्वृत्तशरीरेंद्रियस्य गर्भगतविषयेन्द्रियसंसर्गजं ज्ञानं स्पर्शः । तन्निमित्ते सुखदुःखे वेदना । सुखप्राप्तिदुःखपरिहारार्था विषयोपादानेच्छा तृष्णा । तया विषयेषु प्रवृत्तिरुपादानम् । ततः क्रमेण गर्भान्निष्क्रमणं भवः । निर्गतस्य मनुष्यत्वादिजात्यभिमानो जातिः । क्रमभाविनी जरामरणे प्रसिद्धे । म्रियमाणस्य पुत्रकलत्रा-

अस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाया अविद्याया रागादीनां चान्योन्यकारणत्वात् संघातभावादिकमुपपन्नमिति चेत्–न, अविद्यायाः संघातभावानिमित्तत्वात्। न हि शुक्तिकादिषु रजतादिबुद्धिरूपाविद्यया शुक्तिकादिर्वस्तुतो रजतादिकार्यं करोति। विदुषस्तदानीमेव तत्र नष्टत्वात् तन्निमित्तरागादयोऽपि न संभवन्ति। तस्मादयुक्तः समुदायकारणवादः ॥

युक्त्यन्तरमाह—

॥ सू ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १९ ॥

द्यभिषंगादन्तर्दाहः शोकः। तदुत्थः प्रलापः परिदेवना। मरणक्लेशो दुःखम्। मानसं दुःखं दौर्मनस्यमित्यादि व्याचक्षते। 'न सङ्घातभावानिमित्तत्वा' दिति परिहारसूत्रांशं व्याचष्टे–नेत्यादिना। कारणाभावेन समुदायभावानुपपत्तावुक्तायां कारणप्रदर्शनेन हि तदुपपत्तिस्समर्थनीया। तत्र किमविद्याकार्यरागादिमध्ये समुदायद्वयमप्यंतर्भूतमित्यविद्यैव कारणमिति शङ्क्यते। उताविद्यारागद्वेषादिप्रवाहस्यानुभवसिद्धस्य उपपादनार्थमवश्यांगीकरणीये शरीरेंद्रियविषयादिरूपबाह्याभ्यन्तरसमुदायभावे तत्कारणं किंचिदवश्यं कल्पनीयमिति। आद्य आह–अविद्याया इति। यद्यविद्यैव केवला परमाण्वादिव्यापारनिरपेक्षा समुदायहेतुः स्यात् तदा शुक्तिरजतभ्रांतिरूपयाप्यविद्यया शुक्तेश्शुक्तिरूपसमुदायताप्रहाणेन रजतरूपसमुदायतापत्तिः स्यादित्यर्थः। अविद्यादीनामितरेतरप्रत्ययत्वमनुपपन्नमित्याह–विदुष इति। अन्यस्याविद्ययान्यस्य रागादिजननेऽतिप्रसंग इति भावः। द्वितीये तु क्षणिकवादे परमाण्वादिव्यापाररूपकारणासंभव उक्त एवेति भावः॥ स्यादेतत्। नायं कारणासंभवदोषः प्रसरति। विरलपरमाणुभ्यः सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते। परस्परसंनिकर्ष एव तेषां समुदायभाव इत्यभ्युपगमात्। न चैवमभ्युपगमेऽन्येषां कर्मणान्येषु संयोगजननेऽतिप्रसंग इति दोषः प्रसरति। न हि बौद्धमते क्षणिकेषु परमाण्वादिषु कर्मसंयोगो वा जायते। किं तु देशांतरस्थेन देशांतरस्थस्योत्पादः कर्मप्रत्ययस्यालम्बनं विप्रकृष्टदेशेन सन्निकृष्टदेशे तदुत्पादस्संयोगप्रत्ययस्य। ततश्च यथा न्यायमते नानादिक्प्रभवशब्दमूलकशब्दपरंपराजननक्रमेण बहूनां शब्दानां मेलने सति कोलाहलप्रत्ययः। एवं बहूनां परमाणूनां तथा तथा मेलने सति घटोऽयं पटोऽयमित्यादि प्रत्यक्षमुपपद्यते। दृष्टं हि एकैकस्य केशस्य दूरे दृश्यत्वाभावेऽपि बहूनां केशानां कबर्यादिरूपेण पुंजीभावे सति तत्समुदायस्य दृश्यत्वम्। न चादृश्यसमुदायस्यादृश्यत्वनियमः। अप्रयोजकत्वात्। एकैकस्य तंतोः स्यंदनाकर्षणशक्त्यभावेऽपि तत्समुदायस्य तदाकर्षणशक्तिवदेकैकस्य परमाणोरदृश्यत्वेऽपि तत्समुदायस्य दृश्यत्वोपपत्तेः। यदाहुः–'प्रत्येकं दृश्ययोग्यत्वेऽप्यणूनां दृश्यता भवेत्। सामग्र्ये सति तंतूनां नौकाद्याकर्षशक्तिवत् ॥' इति। तस्मान्न कारणासंभवेन समुदायभावानुपपत्तिः इत्येवमाशङ्कानिराकरणार्थं युक्त्यंतरपरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति–युक्त्यंतरमाहेति। सू० ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥१९॥ घट एव क्षणो घटक्षणः। बौद्धमते वस्तुतः कालो नास्ति। उद्यन्नेव स्वरसभंगुरो घटादिः क्षणपरिकल्पनामात्रनिमित्तं भवति। स च घटादिः स्वोदयविनाशपरिकल्पितक्षणवत्त्वात् क्षणिकोऽपि भवति। वपुष्मान् शिलापुत्रक इतिवत्। वस्तुतः स्वव्यतिरिक्तक्षणाभावात् स्वयमेव क्षणोऽपि भवतीति तेषां प्रक्रिया। ननु,

उत्तरघटक्षणोत्पत्तौ पूर्वघटक्षणस्य नष्टत्वात् अभावस्यैवोत्पादकत्वाविशेषात सर्वदा सर्वत्र सर्वोत्पत्तिरपि स्यात् ॥

॥ सू ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २० ॥

असति हेतावुत्पत्तौ अधिपतिसहकार्यादीनां ज्ञानहेतुत्वप्रतिज्ञाविरोधः स्यात् । तस्यापि स्थित्यभ्युपगमे युगपत् घटद्वयोपलब्धिप्रसक्तिः । अस्थितौ संप्रयोगज्ञानादेः यौगपद्यम् ॥

नष्टस्य न कारणत्वासंभवः । उक्तं हि तत्वसंग्रहे–'भावानां कारणत्वं नानष्टतया न स्थिततया वा अपि तु भूततया । भूतश्च स्थितो वा भवतु नष्टो वा कारणान्तरपौष्कल्ये सति स्वकार्यमविलंबेन करोति । न च नष्टस्यात्यंतासत्त्वम् । येन न ह्यसतः सतः कार्यक्रिया युज्यत इति चोद्येत । स्ववर्तमानक्षणे सत्त्वात् । सतश्चासद्रूपता नास्ति । तस्मात् स्वकीयेन सद्रूपेणेह वा जन्मांतरे वा फलदायको भवति । यथा बीजे कृतसंस्कारात् पुष्पफलादिषु वर्णरसविशेषा मध्यावस्थास्वदृष्टास्समुत्पद्यन्त' इति । तस्मान्नष्टत्वेन न कारणत्वे किञ्चिदपराध्यते इत्याशङ्क्याह–अभावस्येति । भावरहितस्य कार्यकाले असत इति यावत् । ततश्च यदि कार्यदशायामसदपि यदा कदाचित्पूर्वं सत्त्वमात्रेण कारणं स्यात् तदा सर्वदा सर्वत्र सर्वस्याप्युत्पत्तिः स्यात् । घटोत्पत्तिदशायामंकुरादेरप्युत्पत्तिः स्यात् । अनादौ कालप्रवाहे नष्टस्य बीजादेस्सत्त्वात् । न च क्षेत्रतत्कर्षणादिसहकारिपौष्कल्याभावश्शङ्कनीयः । तस्याऽपि नष्टस्य सत्त्वाविशेषादित्यर्थः । अतो नष्टस्य कारणत्वायोगात् दोहळद्रव्याणामपि यावत्कार्योत्पत्ति सूक्ष्मरूपेणानुवृत्तिरङ्गीकरणीयेति भावः ॥ स्यादेतत् । चिरनष्टस्य निर्व्यापारस्य माभूत्कारणत्वम् । स्वरूपेण स्वव्यापाररूपेण वा पूर्वक्षणवर्त्तिनस्तु स्यात् । अवश्यं च कारणस्य पूर्ववर्त्तित्वं वाच्यम् । तेनैव कारणत्वोपपत्तौ किं कार्यकालवर्त्तित्वेन । लोके च विनष्टस्यैव बीजस्याङ्कुरे क्षीरस्य दध्नि मृत्पिण्डस्य घटे च कारणत्वं सम्प्रतिपन्नं दृश्यते । यदि तु कारणस्य कार्यकालवर्तित्वमपेक्ष्यते तदा बीजादिविनाशोऽङ्कुरादिकारणं पूर्वघटक्षणादिविनाशः उत्तरघटक्षणादिकारणमित्यस्त्वित्याशंकानिराकरणार्थमग्रिमं सूत्रत्रयम् । तत्राद्यशंकानिराकरणार्थमिदं सूत्रम्–असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २० ॥ असतीति । कार्यदशायामिति शेषः । अधिपतीति । अधिपतिसहकार्यालम्बनसमनंतरप्रत्ययाः चत्वारः चित्तचैत्त्योत्पत्तिहेतव इति बौद्धानां प्रतिज्ञा । तथा हि–बुद्धसूत्रम्–'चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्त्या उत्पद्यंत' इति । अधिपतिरिंद्रियम् । तद्धि ज्ञानस्य रूपादिषु पंचस्वेकैकमात्रविषयत्वनियामकम् । नियामकश्च लोके अधिपतिरुच्यते । सहकारिआलोकादिकम् । आलंबनं घटादिर्विषयः । समनन्तरप्रत्ययः पूर्वज्ञानम् । एतांश्चतुर्विधान् हेतून्प्राप्य चित्तं ज्ञानं चैत्त्याः तदभिन्नाः सुखादयश्च जायन्त इति प्रतिज्ञार्थः । इयं प्रतिज्ञा हीयेत यदि पूर्वोत्तरक्षणवर्त्तित्वं विषयस्य न स्यात् । पूर्वक्षणवर्त्तित्वाभावे हि कारणत्वं भज्येत उत्तरक्षणवर्त्तित्वाभावे वर्त्तमानत्वग्राहिप्रत्यक्षविषयत्वम् । अन्यथा एतद्दोषसमाधानाय कारणस्य विषयतासिद्ध्यर्थं तस्याऽपि कार्योत्पत्तिक्षणे स्थित्यभ्युपगमे घटद्वययौगपद्यं प्रसज्येत । क्षणिकत्वहानिश्च स्यात् । अथैतद्दोषद्वयपरिजिहीर्षया कारणस्य कार्योत्पत्तिक्षणे स्थितिमनभ्युपगम्य कारणक्षण एव तस्य विषयत्वमभ्युपगम्येत तदा सम्प्रयोगज्ञानयोर्हेतुहेतुमतोर्यौगपद्यं स्यादित्यर्थः ।

॥ सू ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥

निरोधो निरन्वयविनाशः । स स्थूलः सूक्ष्मश्च न संभवति । कपालादिभावरूपावस्थाप्राप्तेरेव विनाशशब्दवाच्यत्वात् सतो द्रव्यस्याविच्छेदात् । ततो न क्षणिकत्वसिद्धिः ॥

सू० ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥ यद्यपि प्रतिज्ञोपरोधादेव विनाशकारणत्वशङ्कानिरासोऽपि सिद्ध्यति, तथापि तत्र हेत्वंतरप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । निरोध इति । असत्कार्यवादिनां बौद्धानां नानुवर्त्तमानस्य द्रव्यस्यावस्थांतरप्राप्तिर्विनाशः किंतु निरन्वयो निरनुवृत्तिको विनाशः । स तैर्निरोधशब्देन परिभाष्यते । स द्विविधः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । मुद्गरपाताद्यनंतरं सर्वैरुपलभ्यमानो घटादीनां विनाशः स्थूलः प्रतिसंख्यानिरोध इत्युच्यते । प्रतिसंख्या विषयसत्त्वप्रतिकूला तदसत्त्वग्राहिणी लौकिकानां बुद्धिस्तद्विषयो निरोधः इत्यवयवार्थान्वयात् । तद्विपरीतो निरोधः अप्रतिसंख्यानिरोधः सूक्ष्मः लौकिकोपलब्ध्ययोग्यो बौद्धैर्युक्त्या साध्यमानः प्रतिक्षणविनाशः । तयोरुभयोरप्यप्राप्तिरसंभवः । कुतः । अविच्छेदात् । घटादिरूपेण स्थितस्य द्रव्यस्य स्वरूपतो विच्छेदाभावात् । न च द्रव्यानुवृत्तौ विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारयोर्निर्विषयत्वापत्तिः । अवस्थांतरापत्तेस्तद्विषयत्वादित्यर्थः । अत्रायमाशयः । तंतूनां वियोजने सति पटनाशः तंतुसमुदायात्मकस्य पटस्य तंतूनां विप्रकर्षेण नाश इति वा तन्तुसमुदायारब्धस्य पटस्य तंतुसंयोगरूपासमवायिकारणनाशे नाश इति वा यथाकथञ्चिदुत्प्रेक्ष्येत । नैवं घटनाशः कपालसमुदायनाश इति वा कपालसंयोगरूपासमवायिकारणनाशजन्यनाश इति वोत्प्रेक्षितुं शक्यते । घटोत्पत्तिसमये कपालानां मेलनाभावात् घटोत्पत्तेः पूर्वं मृत्पिण्डस्यैव घटनाशानंतरं कपालानामेव च व्यवस्थया दर्शनात् । तस्मादेकस्यैव मृद्द्रव्यस्य क्रमभाविपिण्डघटकपालचूर्णाद्यवस्थाशालित्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । एवञ्च स एव मृत्पिण्डो घटरूपापन्नो दृश्यते स एव घटः कपालरूपापन्न इति प्रत्यभिज्ञाप्यनुगृहीता भवति । अतः पटादिष्वप्यवस्थान्तरापत्तिरेव विनाशः न तु निरन्वयविनाशः । अयःपीतजलादिष्ववस्थान्तरापत्त्यदर्शनेऽपि सूक्ष्मावस्थान्तरापत्तिरनुमातव्या । एवं प्रतिसंख्यानिरोधस्याप्यसम्भावनायामप्रतिसङ्ख्यानिरोधो दूरापास्तः । एवं च बीजादिषु प्रतिसङ्ख्यानिरोधरूपस्य पूर्वघटक्षणादिष्वप्रतिसङ्ख्यानिरोधरूपस्य चानेकक्षणानुयायिनो विनाशस्याप्रामाणिकत्वात् बीजादिविनाशः कार्यसहभावेन कारणमित्येतदयुक्तमिति । इदं च निरोधाभावसाधनं कार्यसहभाविकारणनिरास इव क्षणिकत्वनिरासेऽप्युपयुज्यत इति तेन क्षणिकत्वाभावोऽपि सिद्ध्यतीत्याह—तत इति । प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोः अप्राप्तिः कारणत्वासम्भवः । 'आकाशं द्वौ निरोधौ च नित्यं त्रयमसंस्कृत' मिति बौद्धैर्नित्यत्वेनाङ्गीकृतयोः तयोः क्वचिदपि कदापि विच्छेदाभावेन सर्वदा सर्वत्र सर्वकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च सहकारिसमवधानवशात् देशकालनियमः । समानन्यायतया सहकारिणामपि निरोधयोरेव कारणत्वप्राप्तेः । न चोपादानत्वाभिमतकारणत्वविषय एव विनाशकारणत्वनियमः । नियामकाभावात् । वस्तुतस्तु मृत्तन्तुसुवर्णाद्युपादानत्वाभिमतगतरूपस्पर्शादिस्वभावानां कार्येऽनुवृत्तिदर्शनात् स्वभाववन्तं विहाय स्वभावस्यानुवृत्त्यसंभवाच्च उपादानकारणत्वमेव विनाशकारणत्वप्रतिक्षेपकम् । उत्तरघटक्षणादिषु पूर्वघटक्षणादिसादृश्य-

॥ सू ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥

उत्पन्नस्य तुच्छतापत्तौ तुच्छादुत्पत्तौ चाभावादुत्पत्त्यसंभवात्। अभावात्मककार्योत्पत्तिरूपाद्दोषादसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥

॥ सू ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशे च न तुच्छत्वमुपपद्यते। अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वादस्य श्येनादिपतनदेशत्वेन ॥

मात्रं न तु तत्स्वभावानुवृत्तिरिति चेत्, अस्तु नामैवम्। तथाऽपि मृदादीनां घटरूपादत्यन्तसदृशरूपादिमत्त्वे लोकप्रसिद्ध्यनुसारिकार्यानुगतकारणत्वरूपं प्रयोजकं कल्पयितुं युक्तम्। कारणत्वमात्रस्य दण्डचक्रादावतिप्रसक्तत्वात् मृत्त्वादेरननुगतत्वात् उपादानत्वस्यायुतसिद्धिगर्भत्वेन उक्तरूपानतिरेकात्। तस्मादयुक्तं निरोधयोः कारणत्वमिति सूत्रस्यार्थांतरमुपन्यस्तरीतिभिरुन्नेतुं शक्यमिति भाष्ये न प्रदर्शितम्। निरोधयोः कारणत्वनिरासे हेत्वंतरप्रदर्शनार्थं सूत्रम्–सू ॥ उभयथा च दोषात् ॥२२॥ चकारो भिन्नक्रमः। प्रकारद्वयेन दोषप्रसंगाच्चेत्यर्थः। बौद्धाः किल कल्पयंति 'बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं चे' ति। संस्कृतमुत्पाद्यं किं तत्त्रयं यस्मादन्यद्बुद्धिबोध्यमुत्पाद्यं क्षणिकं चेत्याकांक्षायां तदपि त्रयं ते परिगणयन्ति, 'प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चे' ति। तत्त्रयमवस्तु अभावात्मकं निरूपाख्यं तुच्छमिति मन्यंते। तत्र पूर्वोत्पन्नस्य घटक्षणस्य तदानीमेव निरुद्धत्वप्राप्त्या तुच्छान्निरोधादेव कार्यघटक्षणस्योत्पत्तिरिति यदप्यभ्युपगम्यते तत्र तुच्छादुत्पत्त्यसंभवस्तावदेको दोषः। तुच्छादुत्पत्त्यभ्युपगमे हि तुच्छस्य निर्विशेषत्वेन कारणविशेषकृतः कार्यविशेष इति व्यवस्थोपपादनासंभवात् घटक्षणानंतरं सर्वस्य जगत उत्पत्तिः स्यात्। तथा तुच्छादुत्पत्तावुत्पद्यमानं कार्यमपि तुच्छमेवोत्पद्येत न तु सद्रूपं कारणानुसारित्वात् कार्यस्येत्यपरो दोषः इति। सू ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥२३॥ यद्यप्याकाशस्य तुच्छत्वनिरासः प्रकृते क्षणिकत्वप्रतिक्षेपे नोपयुज्यते तथाऽपि निरोधप्रसंगात् तत्सहपरिगणितस्याकाशस्य बुद्धिस्थतया प्रासंगिकस्तस्य तन्निरासः। 'अविशेषा' दित्यस्य तात्पर्यतो व्याख्यानमबाधितेति। अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वेन पृथिव्याद्यविशेषादित्यर्थः। अन्यथा पृथिव्यादिकमप्यपह्नूयेतेति भावः। श्येनादीति। ननु 'इह श्येनः पतती'त्यादिप्रतीतिषु यः श्येनादिपतनदेशत्वेन विषयस्स आकाश इति प्रत्यक्षप्रमाणमनेनोपन्यस्यते?। उत श्येनादिपतनेनावकाशसाध्येन लिंगेनानुमीयमानोऽवकाश आकाश इति अनुमानप्रमाणमुपन्यस्यते?। नाद्यः। आलोकस्यैव श्येनपतनाधारतया प्रत्यक्षविषयत्वोपपत्तेः महान्धकारे तस्यैव खद्योतपतनाधारतया प्रत्यक्षविषयत्वोपपत्तेश्च। इह चन्द्र इह सूर्यः इत्यादिप्रत्यक्षे चंद्रसूर्याद्याश्रितस्यालोकस्य तदाधारतया विषयत्वं न संभवतीति चेन्न। 'वने तिलक' इत्यादि प्रतीतौ वृक्षसमुदायरूपस्य वनस्य तिलकाद्याधारत्वेनेव तदाश्रितस्यालोकस्य स्वरूपसंबधविशेषेणोक्तप्रतीतौ तदाधारतया विषयत्वोपपत्तेः। आकाशस्याऽपि हि श्येनाधारता स्वरूपसंबंधविशेषेणैवोपपादनीया। निबिडमूर्त्तद्रव्यस्य भूतलादेरिव तस्य मुख्याधारत्वासंभवात् नीरूपद्रव्यस्याकाशस्य प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवतीति तु विशेषः। न च पञ्चीकरणेनाकाशेऽपि रूपमस्तीति वाच्यम्। स्पर्शादेरपि सत्त्वप्रसंगात् त्रिवृत्करणस्यैव श्रुतिसूत्रसिद्ध-

त्वाच्च । आकाशादिवत् प्रदीपालोकोऽप्यप्रत्यक्षः । विनिगमनाविरहेण उद्भूतरूपवदुद्भूतस्पर्शस्यापि बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वात् इति चेन्न । आत्मभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षत्वरूपस्य बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षसामान्यसामग्र्यां सत्यां तत्तदिंद्रिययोग्यविषयविशेषरूपविशेषकारणयोगादर्थवशसम्पन्नस्य घटभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्येव बहिर्गुणप्रत्यक्षत्वस्येव च कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽपि द्रव्यचाक्षुषप्रयोजकस्य उद्भूतरूपस्य तत्स्पार्शनत्वप्रयोजकोद्भूतस्पर्शस्य च द्रव्यग्राहकबहिरिंद्रियव्यवस्थापकोद्भूतगुणत्वेनानुगतेन रूपेण तत्प्रयोजकत्वोपपत्तेः लोकसिद्धप्रभाप्रत्यक्षसंग्राहकत्वेनास्यैव तत्प्रयोजकत्वौचित्यात् प्रभाप्रत्यक्षत्वानंगीकारेऽपि प्रत्यक्षस्य तदीयरूपस्यैव श्येनादिपतनाधारत्वप्रतीतिविषयत्वोपपत्तेश्च । स्वरूपसंबंधविशेषमात्रेण द्रव्याद्याधारताया निरवयवद्रव्य इव गुणेऽप्यविरोधात् । यदि तु नीरूपद्रव्यस्याप्याधारतया प्रत्यक्षविषयत्वमुपपाद्यते तदा दिशामेव तथात्वोपपादनं युक्तम् । इह प्राग्भागे श्येनः प्रत्यग्भागे कपोत इत्यादिप्रतीत्यनुसारात् । अपि च । आकाशस्य इह पक्षी नेह पक्षीति आधारत्वानाधारत्वप्रतीतिद्वयं न स्वावयवभेदावच्छेदेन उपपादयितुं शक्यम् । तस्य निरवयवत्वात् । किं तु तत्प्रसृतालोकान्धकारान्यतरावयवावच्छेदेन दिग्भेदावच्छेदेन वोपपादनीयम् । ततो वरमालोकांधकारयोरेव स्वस्वावयवविशेषावच्छेदेनाधारत्वानाधारत्वव्यवस्था दिग्विशेषाणामेव वा । न च तत्तदधःक्षितिभागभेद एवावच्छेदकभेदः स्यादिति वाच्यम् । ऊर्ध्वाधरदेशयोरिह पक्षी नेह पक्षीत्याधारत्वानाधारत्वव्यवस्थायां तद्भेदाभावात् । तस्मान्नेदं भाष्यमाकाशसद्भावे प्रत्यक्षप्रमाणोपन्यासपरं नाप्यनुमानोपन्यासपरमिति युक्तम् । आवश्यकस्य निबिडमूर्तद्रव्याभावस्यैवावकाशरूपत्वोपपत्तेः । आकाशांगीकारेऽपि हि तदभावोऽपेक्षितः । अन्यथा कुड्याद्यावरणेऽप्यप्रतिघातश्येनादिपतनापत्तेः । न च यत्र कुड्याद्यावरणं तत्राकाश एव नास्तीति शंक्यम् । तस्यासर्वगतत्वप्रसंगादावरणापाये तत्रावकाशदर्शनाच्च । न ह्याकाशस्तत्रासन्नावरणापाये समुत्पद्यते । अपि चावकाशः प्रत्यक्षः । चक्षुरुन्मीलनानंतरमिहावकाशोऽस्ति इह नास्तीत्यसंदिग्धाविपर्यस्तानुभवदर्शनात् । न च नीरूपद्रव्यस्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वं युक्तम् । युक्तं तु निबिडमूर्तद्रव्याभावस्य प्रत्यक्षघटकुड्यादिप्रतियोगिकस्य । मूर्तद्रव्यस्य अभावः प्रागभावः प्रध्वंसो वेत्यादिविकल्पस्त्वत्र न प्रसरति । प्रत्यक्षयावन्निबिडमूर्तद्रव्यसंसर्गाभावकूटस्य इत्युपपत्तेः । आकाशांगीकारेऽपि श्येनादिपतनार्थमपेक्षितस्य मूर्तद्रव्याभावस्यैवंरूपस्यैव वक्तव्यत्वात् । ननु, भावांतरमभावो नातिरिक्त इत्यभ्युपगम्यते, ततश्च सर्वतः श्येनादिपतनार्थं मूर्तद्रव्याभावात्मा व्यापको योऽभावोऽभ्युपगम्यते स एवाकाशः स्यादिति चेन्न । तत्र तत्र प्रसृतस्यालोकस्यान्धकारस्य वा तथात्वोपपत्तावतिरिक्तभावकल्पनानपेक्षणात् । तस्मादनुपपन्नमिवेदं भाष्यमाभाति । अत्रोच्यते । प्राग्भागे श्येनः पततीत्यादिप्रतीतिषु प्रागादिदेशरूपो यः श्येनाद्याधारो भासते स एवाकाशः । तद्व्यतिरेकेण दिशोऽनंगीकारात् । स च नीरूपद्रव्यत्वेऽपि इदानीं श्येन इत्यादिप्रतीतिषु काल इव श्येनाद्यधिकरणतया प्रत्यक्षविषय इत्युपपद्यते । न च आलोकादिरेव देशोऽस्तु यदुपाधिसंबन्धेनाकाशे प्रागादिविभागः कार्यः तदुपाधिसम्बन्धस्य तत्राऽपि सम्भवादिति वाच्यम् । प्राग्भागे चंद्रालोकस्समुन्मिषति प्रत्यग्भागे तमोऽनुवर्तत इत्यादिप्रतीतिषु आलोकादेरप्याधारत्वेन प्रागादिदेशप्रतिभासात् । एतेना-

काशेऽप्याधारत्वानाधारत्वव्यवस्थार्थमवच्छेदकत्वेनालोकप्रदेशापेक्षणमावश्यकमित्यपि शङ्का निरस्ता । कुतः प्रागाद्युपाधिभिस्तदवच्छेदोपपत्तेः । न च प्राग्भागेऽवकाशोऽस्तीत्यादिव्यवहारदर्शनेनावकाशात्मकादाकाशादप्यन्यस्तदाधारो देशः स्यादिति वाच्यम् । तत्रावकाशशब्दस्याभिमतमूर्त्तद्रव्यावस्थानविरोधिमूर्तद्रव्यांतरनिरोधाभावपरत्वात् । अत एव प्राग्भागेऽवकाशोऽस्ति न प्रत्यग्भागे भुञ्जानैर्ब्राह्मणैर्निबिड इति क्वचिद्देशभेदेऽवकाशनिषेधोऽपि दृश्यते । एवं च मूर्त्तद्रव्याभावरूप एवावकाशस्तत्तदुपाध्यवच्छिन्नः प्रागादिव्यवहारालम्बनं स्यादित्यपि शङ्का निरवकाशा । तस्य देशाधेयत्वेन प्रतीतेः प्राग्भागेऽवकाशो नास्ति तत्र 'नीरंध्रमासते द्विजा' इत्यावरणाभावरूपावकाशप्रतिषेधेऽपि प्रागादिदेशसत्त्वव्यवहाराच्च । न चैवमावरणाभावरूपावकाशस्येव प्राग्भागादिरूपदेशस्यापि देशाधेयत्वेन प्रतीतिरस्ति येन ततोऽपि व्यतिरिक्तो देशः सिद्ध्येत् । अयं प्राग्देशः अयं प्रत्यग्देशः इत्यादिरेव हि व्यवहारः न त्वस्मिन्देशे प्राग्देशः इत्यादिरूपः । इहाकाश इति प्रतीतेस्तद्व्यतिरिक्तो देशः स्यादिति चेन्न । लौकिकानामाकाशप्रतीतेरुपरितलवद्दृश्यमाने परितश्चावाङ्मुखेन्द्रनीलमहाकटाहवदवभासमाने मेरुशिखरप्रभाविशेषत्वेनागमसिद्धे नीलद्रव्य एव व्यवस्थितत्वात् तस्य देशविशेषाधेयत्वेन प्रतीतावपि विरोधाभावात् देशरूपस्याकाशस्य व्याप्तस्येदानीमिह घट इत्यादिप्रतीतिषु कालवत्पदार्थविशेषणत्वेन विषयत्वं विना क्वचिदपि लौकिकप्रतीतौ स्वातंत्र्येण विषयत्वाभावात् । तांत्रिकैः स्वस्वकल्पितमर्यादानुसारेण नियमितायाः प्रतीतेरर्थतत्वाव्यवस्थापकत्वात् । तस्मादिदं भाष्यमाकाशे श्येनादिपतनाद्याधारदेशावगाहिप्रत्यक्षप्रमाणोपन्यासपरमिति तावदुपपद्यते । अत एव भाष्ये 'श्येनादिपतनदेशत्वेने' ति देशग्रहणम् । एवमनुमानप्रमाणोपन्यासपरमिदं भाष्यमित्यप्युपपद्यते । न च निबिडमूर्त्तद्रव्याभावेनार्थांतरम् । तदतिरिक्तदेशानंगीकारे यत्रैकः श्येनः पतति तत्रैव श्येनांतरस्यापि पतनप्रसंगात् । समीपे मूर्त्तद्रव्याभावसत्त्वात् तत्र स नास्तीति चेत् सत्यम् । यत्र नास्तीत्युच्यते स एवाकाशाख्यो देशः सिद्ध्येत् । आलोकोऽन्धकारो वा स देशः स्यादिति चेन्न । तदुभयातिरिक्तस्यापि देशस्यानंगीकारे यत्र प्रदीपालोकमण्डलमवतिष्ठते तत्राऽपि तमःप्रसरणप्रसंगात् । आलोकाभावमपेक्ष्य तमः प्रसरति स नास्तीति चेद्यत्र नास्तीत्युच्यते स ताभ्यामप्यन्यो देशः सिद्ध्यन् आकाशः पर्यवस्येदित्येषा दिक् । तस्माद्युक्तमिदं भाष्य 'मबाधितप्रतीतिसिद्धत्वादस्य शेनादिपतनदेशत्वेने' ति । प्रसंगागतमाकाशस्यावस्तुत्वनिराकरणमवसितम् । प्रकृतं क्षणिकत्वनिराकरणमनुवर्तते । अत्रेयं शंका समुन्मिषति । प्रत्यक्षानुमानसिद्धं भावानां क्षणिकत्वं प्रतिक्षेप्तुमशक्यम् । प्रत्यक्षं तावद्वर्तमानवस्तुविषयमवर्तमानादतीतात् पूर्वक्षणवर्त्तिनोऽनागताच्चोत्तरक्षणवर्त्तिनः स्वविषयं व्यावृत्तमवगमयति यथा नीलो घट इति ज्ञानं स्वविषयमरुणादिव्यावृत्तम् । तथानुमानमपि घटादिः क्षणिकः अर्थक्रियाकारित्वात् शरीरादिवत् व्यतिरेकेण तुच्छवत् । न चान्वयदृष्टांतासिद्धिः । शीर्यते हि प्रतिक्षणं शरीरम् । तथाहि—जातमात्रस्य शिशोः शरीरं प्रतिदिवसमुपचितपरिमाणमनुभूयते । तदनुभवो वर्षधारापूर्यमाणतटाकस्येव सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरादिप्रणाडिकया क्रमोपचितदर्शनयोग्यपूर्वपरिमाणवैलक्षण्यस्थूलपरिमाणविषयतयैव समर्थनीयः । न तु झटिति मृत्पिण्डद्वयसंयोजनेन जातस्य महामृत्पिण्डस्येव उक्तप्रणाडीनिरपेक्षोत्पत्तिकमहापरिमाणविषयतया ।

॥ सू ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

शरीरे तथा महापरिमाणोत्पत्तेरदर्शनात् । क्रमोपचीयमानपरिमाणभेदाश्च मुहूर्तनाडिकादिव्यवधानेन लवनिमेषादिव्यवधानेन वा विलंब्य विलंब्य जायंत इत्यत्र न किञ्चिद्विनिगमकमस्ति । ततः क्रमिकेषु क्षणेषु प्रतिक्षणं जायन्त इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एकस्मिन्क्षणे परिमाणद्वयादर्शनेन क्षणभेदमात्रस्यापेक्षितत्वादिति देहपरिमाणस्य तावत्सिद्धं क्षणिकत्वम् । अयं न्यायः क्रमसंवर्धमानतृणतरुगुल्मलतादिपरिमाणेषु क्रमिकोच्छूनतापत्तिमक्षीरनिक्षिप्तव्रीहिबीजादिपरिमाणेषु च योजनीयः । परिमाणभेदश्च द्रव्यभेदनियतः तद्भेदमवगमयति । न चाप्रयोजकत्वम् । प्रागवस्थापेक्षयावयवसङ्ख्योत्कर्षं प्रशिथिलावयवसंयोगं वा विना तदसंभवात् । आगंतुकानामवयवांतराणां पूर्वसिद्धं प्रति कारणत्वायोगेन द्रव्यांतरोत्पत्तेः पूर्वद्रव्यनाशस्य चाप्यभ्युपगंतव्यत्वात् निबिडतरसंयोगविनाशं विना प्रशिथिलावयवसंयोगोत्पत्त्यसंभवेन पूर्वसंयोगनाशे सत्यसमवायिकारणनाशेन पूर्वद्रव्यनाशस्य द्रव्यांतरोत्पत्तेश्चाभ्युपगन्तव्यत्वाच्च । एवञ्च परिमाणभेदादर्शनेऽपि समुद्रादीनां प्रतिक्षणसमापतन्नदीजलादिरूपावयवान्तरान्वयात् भेदः क्षयरोगग्रस्तशरीरादिषु प्रतिक्षणमवयवापचयात् भेदः । समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वात् । तस्मान्नान्वयदृष्टांतासिद्धिः । न चापि व्यतिरेकदृष्टांतासिद्धिः । अर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वमिति 'तुच्छमसन्नार्थक्रियाकारि, नापि क्षणिकम्, किं तु नित्य'मिति बौद्धसिद्धांतादित्येवमाशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्–सू ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥ यथा खल्वभिज्ञानं विषयस्य वर्तमानकालसम्बंधं विषयीकरोति तथा प्रत्यभिज्ञानं वर्तमानकालसम्बंधमपि विषयीकरोति । तथा च द्विविधज्ञानप्रामाण्यादेकस्य वर्तमानावर्तमानकालद्वयसम्बंधसिद्धौ द्वयोरपि क्रमिकत्वेनाविरोधावगमाद्वर्तमानकालसंबंधविषयं ज्ञानं तदयोगव्यवच्छेदमात्रमवगमयेत् । नान्ययोगव्यवच्छेदम् । स्वावच्छेदेन वान्ययोगव्यवच्छेदमवगमयेत् । न तु सर्वात्मना । अत एव चित्रपटे नीलोऽयमिति ज्ञानं नानीलव्यावृत्तिं गमयति प्रदेशविशेषावच्छेदेन वा तां गमयति इत्यभ्युपगम्यते । न हि धर्मयोर्विरोधो भिन्नत्वादेव कल्पनीयः । अपि तु सामानाधिकरण्यप्रमित्यनुदयेन । तदुदये तु स्वमनीषिकामात्रकल्पितो विरोधो न प्रमाणशरणानां हृदयंगमः । अनुमानमपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरुद्धं कालात्ययापदिष्टं न क्षणिकत्वं साधयितुं क्षमते । ननु प्रत्यभिज्ञेति नैकं ज्ञानं संभवति । तद्धि न तावदैंद्रियकानुभवरूपमिंद्रियाणामतीततत्तांशे सामर्थ्याभावात् । नाऽपि स्मृतिरूपं संस्कारस्याननुभूतेदन्तांशे सामर्थ्याभावात् । न च संस्कारेंद्रिययोः परोक्षापरोक्षज्ञानजनकयोः प्रत्यक्षानुमितिसामग्र्योरिवैकज्ञानजनकत्वं संभवति । येन कालद्वयविशिष्टाभेदविषयं तदेकं ज्ञानं स्यात् । तस्मान्निरंतरोत्पन्नस्मृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयात्मिका सा । ततस्सोऽयं देवदत्त इत्यादिव्यवहारमात्रमिति युक्तम् । अभेदज्ञानाभावेऽपि हि सामानाधिकरण्यव्यवहारमात्रमस्ति । यथा शैशवावस्थां परामृश्य वार्धकेऽपि स एवायं चैत्र इति व्यवहरंति । न खलु शिशुवृद्धदेहयोरत्यन्तविलक्षणयोरैक्यप्रत्यभिज्ञा कस्यापि भवितुमर्हति । तदाहुः–'स्मृतिः पूर्वानुभूतेऽर्थे दर्शनं वार्तमानिके । तयोरत्यन्तभेदे च कस्याभेदः प्रतीयताम् । रूपशक्त्यादिभेदेन बालाद्वृद्धोऽस्ति भेदवान् । दर्शनस्मरणे चापि यथास्वं समवस्थिते । परस्मिन्पूर्वरूपस्य न लेशोऽप्युपलभ्यते । पर-

प्रत्यभिज्ञानादपि न क्षणिकत्वसिद्धिः । तदेवेदमिति सामानाधिकरण्येनातीतवर्तमानकालविशिष्टं वस्त्वेकमिति हि विज्ञायते । सामग्री च तस्याः पूर्वो-

---

स्याऽपि न पूर्वत्र कथमेकं तु तद्भवेत् । सामानाधिकरण्यं च दृष्टं भेदेऽपि वस्तुनोः । तावन्मात्रादभेदे तु भेदः स्यान्नैव कस्यचित्॥' इति । अस्तु वा यथाकथंचित् एकज्ञानरूपा कालद्वयविशिष्टाभेदविषया प्रत्यभिज्ञा। भ्रांतिरूपैव सा दृश्यते। क्रमसंवर्धमानेषु शरीरतरुगुल्मादिषु संततसंतन्यमानावयवोपचयापचयवत्सु भूगोलकगिरिनदीसमुद्रादिषु च घटकुड्यादिषु कदाचिदवयवापचयं प्राप्तेष्वपि तथैव प्रत्यभिज्ञा दृश्यते। यत्रावयवापचयो न दृष्टः तत्रापि कियताप्यवयवेनान्ततः परमाणुमात्रेण कदाचिदपचयो भवन् नास्तीति न केनाऽपि निश्चेतुं शक्यते । अतः कूटसाक्षिणी प्रत्यभिज्ञा कुत्रापि न विश्वसनीयेति कथं तद्बलेन प्रत्यक्षस्य विषयव्यवस्थानुमानस्य बाधश्च सिद्ध्येत् इत्याशङ्क्याह—तदेवेदमिति । अयमाशयः । कालद्वयविशिष्टाभेदावगाहि सर्वानुभवसिद्धं तदिदमित्येकं ज्ञानं तावन्नापह्नवार्हम्। तदनंतरं तदर्थिन इदमर्थे पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्य ज्ञानद्वयरूपत्वेन पुरोवर्त्तिनि तत्तावैशिष्ट्यावगाहिनः कस्यापि ज्ञानस्याभावे तदर्थिनः पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्त्यसंभवात् । लाघवेन विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया भेदाग्रहात् प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तच्च ज्ञानं प्रत्यक्षम् । 'तमिमं साक्षात्करोमी' त्यनुभवात् । अतः कार्यबलात् तत्र संस्कारसहितमिंद्रियं कारणमिति कल्प्यते। यदि तत्तांशे नेंद्रियसन्निकर्षः, तदा तदंशे परोक्षत्वमस्तु। शुक्तिरजतज्ञानस्य धर्म्यंशे प्रमात्ववत् संयुक्तविशेषणतायाः सन्निकर्षत्वकल्पने तु नापरोक्षत्वस्याप्यनुपपत्तिः । तस्य च शरीरादिषु बाल्ययौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि न भ्रमत्वम् । अवस्थावद्द्रव्यैक्यविषयत्वात् । न हि बाल्यवार्धकावस्थाद्वयैक्यं प्रत्यभिज्ञाविषयः । किंत्ववस्थावद्द्रव्यैक्यमेव । तदप्यंततः प्रदर्शितप्रत्यभिज्ञाबलादेव सिद्ध्यति । अवस्थानामागमापायित्वेनानुयाय्यवस्थावदनङ्गीकारे प्रत्यभिज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेः । एतेनागमापाय्यवस्थातिरेकेणावस्थावदनुयायि द्रव्यं क्वचिदपि नास्ति । परमाणवोऽपि केवलं गन्धरसरूपस्पर्शात्मका इत्यङ्गीकृत्य यद्बौद्धाः प्रत्यभिज्ञायाः विषयाभावमुपपादयंति 'अवस्थानामयं भेदो नावस्थातुर्मतो यदि । अवस्था एव दृश्यंते न स्वप्नेऽपि ततोऽपरमि'ति तन्निरस्तम् । अनुयाय्यर्थविषये प्रमाणे जाग्रति तदनंगीकारायोगात् । ननु, अवस्थावद्द्रव्यांगीकारेऽपि तदभेदः प्रत्यभिज्ञाविषय इति न शक्यमुपपादयितुम् । परिमाणरूपावस्थाभेदे तन्निर्वाहकावयवोपचयापचयकृतद्रव्यभेदावश्यंभावादिति चेत्स्यादयं दोषस्तार्किकाणामारंभवादे नास्माकं परिणामवादे । अवयवोपचये पूर्वसिद्धमेव द्रव्यमनेकत्वावस्थामपहाय एकत्वावस्थामापद्यते तदपचये पुनरप्यनेकत्वावस्थामिति हि परिणामवादप्रक्रिया प्रागारंभणाधिकरणे प्रतिपादिता । तस्मादबाधितार्थविषयया प्रत्यभिज्ञया घटादिद्रव्यस्थैर्यसिद्धिरप्रत्यूहा। आत्मविषयया योऽहं बाल्य इत्यादिरूपया तयात्मस्थैर्यसिद्धिरतितरामप्रत्यूहा । किञ्च । 'तस्माद्भ्रांतिरियं भिन्नेष्वभेदाध्यवसायतः । प्रत्यभिज्ञा सदृक्षेषु ज्वालादिविषया यथे'ति ज्वालालूनपुनर्जातकेशनखादिप्रत्यभिज्ञादृष्टांतेन घटादिप्रत्यभिज्ञानामपि सादृश्यनिबन्धनभ्रांतित्वमुपपादयद्भिरप्यात्मप्रत्यभिज्ञायाः प्रमात्वमास्थेयमेव । पूर्वापरानुसंधातरि तदनुयायिसादृश्यानुसंधातरि च स्थिरात्मन्यसति भ्रमरूपाया अपि प्रत्यभिज्ञाया उत्प-

नुभवजनितसंस्कारवतः पुरुषस्येन्द्रियसंयोगः । ततः क्षणिकत्वाद्यनुपपन्नार्थाभिधानात् असंबद्ध एव समुदायकारणवादः ॥

इति समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

बाह्यार्थास्तित्ववादिषु गोघटादीनां प्रत्यक्षत्ववादिनो बौद्धा निरस्ताः । ज्ञानानुमेयत्ववादिनो निरस्यन्ते–

त्यसंभवात् । तथा क्षणिकत्वानुमानमुपपादयद्भिरपि तत्स्थैर्यमास्थेयम् । साध्यसाधनभूयस्सहचारदर्शनव्याप्तिग्रहपक्षगतलिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणानुमितीनां व्यधिकरणानां हेतुहेतुमद्भावेऽतिप्रसंगात् । अतः प्रत्यभिज्ञाभ्रांतित्वानुमानस्यात्मप्रत्यभिज्ञायां घटादिक्षणिकत्वानुमानस्यात्मनि चापरिहार्यो व्यभिचारः । प्रतिकूलतर्कपराहतं च क्षणिकत्वानुमानम् । न हि क्षणिकत्वे ज्ञानेच्छाकृतिफलव्यवस्था, अनुभवस्मरणव्यवस्था, संशयनिर्णयव्यवस्था, किञ्चिदर्थनिधानतत्प्रत्यनुमार्गणव्यवस्था, किञ्चिदर्थदर्शनतत्कुतूहलविरमणव्यवस्था, कर्मफलभोगव्यवस्था, बंधमोक्षव्यवस्था चेति संभवति । अन्यस्य ज्ञानं ततोऽन्यस्येच्छेत्याद्यव्यवस्थाप्रसंगादिति ॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एवं वैभाषिकमतं, निराकृत्य तत्संगत्या सौत्रांतिकमतनिराकरणार्थमधिकरणांतरमवतारयति–बाह्यार्थेति । यद्यपि समुदायभावनिराकरणं क्षणिकत्वनिराकरणञ्च सौत्रांतिकानामपि समानं तथापि प्रागुक्तः समुदायभावनिराकरणहेतुर्न सौत्रांतिकमते प्रवर्तते । तथाहि–कारणाभावेन तन्निराकरणं कृतम् । असिद्धः कारणाभावः । पूर्वपूर्वकारणक्षणानामुत्तरोत्तरकार्यक्षणान्प्रति पूर्ववर्तनमात्रेण कारणत्वसंभवात् । तत्र हि पक्षे वर्तमानत्वग्राहिप्रत्यक्षविषयस्य तत्कारणत्वं न स्यादिति प्रत्यभिज्ञाविरोधमात्रमुक्तम् । सा प्रत्यभिज्ञा बाह्यार्थप्रत्यक्षवादिनामेव न तदनुमेयत्ववादिनाम् । यत्तु कारणस्य कार्यात्यन्तसदृशरूपादिमत्त्वे तदनुगतकारणत्वमनुगतं प्रयोजकं कल्प्यमित्युक्तम् । तत्कल्पनापि न प्रवर्तते । क्षणिकत्वानुमानविरोधात् । बाधकाभावे ह्यनुगतप्रयोजककल्पनम् । तथा क्षणिकत्वानुमाने प्रत्यभिज्ञया बाध उक्तः सोऽपि न प्रवर्तते । बाह्यार्थेषु प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाया असिद्धेः । अनुमितिरूपायाः विपक्षबाधकतर्कसहकृतप्रबलक्षणिकत्वानुमानविरोधेनानुत्थानात् । विपक्षे बाधकतर्कश्चात्र सत्त्वोच्छित्तिप्रसंगः । अर्थक्रियाकारित्वमेव हि सत्त्वम् । न ततोऽन्यज्जात्यादिरूपम् । प्रमाणाभावात् । तच्च स्थायित्वपक्षे

नयमणिमालायाम्

अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १७ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १९ ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २० ॥ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २३ ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

स्कंधाणुहेतुकौ द्वावान्तरबाह्यौ वदन्ति समुदायौ । क्षणिकत्वतत्त्ववादिषु वैभाषिकसंज्ञकाः केचित् ॥ ११३ ॥

तत्र यदि कर्तुरिष्टिः सोऽपि क्षणिक इति कर्तृतास्य कथम् । तदनिष्टौ च न कार्यं न संप्रयुक्तस्य चेक्ष्यमाणत्वम् ॥११४॥

इति समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥

इह बौद्धैकदेशिनो ज्ञानानुमेयत्ववादो युक्तो न वा ॥
इति संशये पूर्वपक्षप्रसङ्गः-ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टमर्थं ज्ञानाकारवैचित्र्येणानुमिनोति ज्ञाता, ततो ज्ञानवैचित्र्येण बाह्यार्थवैचित्र्यमनुमीयत इति ॥
तदेतन्न संभवति, अर्थस्य क्षणिकत्वादसतो विनष्टस्य धर्मिणो धर्मसंक्रमणस्यादृष्टत्वात् ॥

न संभवति। तथाहि स्थायी भावः स्वीयामर्थक्रियां किं क्रमेण कुर्यात् युगपद्वा । आद्ये कालान्तरभाविनीं प्रत्यपि इदानीं समर्थो न वा। प्रथमे तामपीदानीमेव कुर्यात् । समर्थस्य क्षेपायोगात्। द्वितीये कालान्तरेऽपि न कुर्यात्। इदानीमसमर्थः कालान्तरे समर्थ इत्येकस्मिन्विरुद्धधर्माध्यासस्तु न संभवति । द्वितीये त्विदानीमेव कर्तव्यस्य सर्वस्य कृतत्वात् कालांतरे तस्यासत्त्वं भवेदिति । ननु, क्षणिकत्वे बहवः प्रतिकूलतर्काः प्राग्दर्शिताः। किं बहुना। अयमपि विपक्षबाधकतर्कः क्षणिकत्वपक्षे न प्रवर्तते। तदुपयोग्यापाद्यापादकभूयस्सहचारदर्शनोपाध्यभावावधारणव्याप्तिग्रहणादीनामैकाधिकरण्यनियमात् । मैवम्। एवमादीनामैकाधिकरण्यनियमे क्षणिकत्ववादिनामसंप्रतिपत्तेः । अतिप्रसंगशंका तु कार्यकारणभावस्य नियामकत्वाभ्युपगमेन निवारणीया। चैत्रमैत्रादयो हि प्रत्येकं कार्यकारणभावापन्ननिरंतरसन्तन्यमानालय(विज्ञानाश्रितप्रवृत्ति)विज्ञानक्षणनिचयात्मकाः यथा चैत्रादिमासाः प्रत्येकं पूर्वापरभावापन्ननिरन्तरसन्तन्यमानदिवसनिचयात्मकाः । ततश्च यथा तत्तन्मासव्रतानामनेकदिवसाश्रयाणामपि तत्तन्मासान्तर्गतेष्वेव दिवसेषु व्यवस्थितिः नान्यमासांतर्गतदिवसाश्रयव्रतविशेषस्य मासान्तरदिवससंबंधः तथा चैत्रमैत्रादिगतज्ञानेच्छानुभवस्मरणादीनामनेकालयविज्ञानाश्रितानामपि चैत्रमैत्राद्यन्तर्गतेष्वेव तेषु व्यवस्थितिः। नान्यपुरुषांतर्गतालयविज्ञानाश्रितप्रवृत्तिविज्ञानादिकार्येच्छादीनां पुरुषान्तरान्तर्गतालयविज्ञानसंबंध इति युक्तैव व्यवस्था। तस्मान्न क्वाप्यतिप्रसंग इति । एवमधिकाशंकानिराकरणार्थमधिकरणांतरम्-सू ॥ **नासतोऽदृष्टत्वात्**। अत्रेदं सौत्रांतिकमतम्। ज्ञानगतैर्नीलाद्याकारैर्बाह्यार्थगतास्तेऽनुमीयंते । यद्यपि नीलादिज्ञानमपरोक्षतयानुभूयते इंद्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायि च भवति । तथापि इंद्रियसन्निकृष्टेन येनार्थेन यत् ज्ञानं जायते न तज्ज्ञानं तद्विषयकम् । किं तु स्वयमप्यर्थवन्नीलाद्याकारं भवति । तज्ज्ञानं स्वप्रकाशतया स्वात्मानं विषयीकुर्वत् स्वगतं नीलाद्याकारमपि विषयीकरोति। अतो नीलादिज्ञानस्य नापरोक्ष्यानुभवविरोधः। न वा इंद्रियव्यापारानुविधानविरोधः । नीलाद्यर्थिनो बहिःप्रवृत्तिस्तु नापरोक्षज्ञानात् किं तु तदनंतरभाविन अनुमानिकज्ञानात्। यथा वायुनिषेवणार्थिनः शाखाचलनं दृष्ट्वा वृक्षमूले प्रवृत्तिर्न चाक्षुषशाखाचलनज्ञानात् किं तु तल्लिंगकवायुसंचारविषयानुमानिकज्ञानादिति। अत्रेदं दूषणम् । इंद्रियसन्निकृष्टभावक्षणानंतरक्षणे हि ज्ञानं जायते । तत्र यथा वर्त्तमानत्वग्राहिण्यतीतस्य तस्य भावस्य विषयत्वं न युज्यते। एवं स्वधर्मसंक्रमणनिमित्तत्वमपि न युज्यते। विद्यमानस्यैव जपाकुसुमादेः स्फटिकादिषु स्वधर्मसंक्रमणस्य दृष्टत्वात् । तथापि नीलादिसंक्रमणाभ्युपगमे

(१) एतद्रेखांकितं ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति।

॥ सू ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमादन्य एवानुष्ठातान्य एव फलस्वामी । अतो निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिः स्यादिति दुरुपपादोऽयं वाद इति ॥

इति दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तद्वतं पुरोवर्तित्वनेदीयस्त्वदवीयस्त्वजडत्वादिकमपि संक्रामति । न वा संक्रामति चेदान्तरत्वज्ञानत्वादेस्तद्विरोधिनोऽवभासो न स्यात् स्फटिके लौहित्यसंक्रांतौ तद्विरोधिनश्शौक्ल्यस्येव । अथ न संक्रामति दर्पणे मुखगतप्राङ्मुखत्वनेदीयस्त्वादिवत्तदा लिंगाभावेन तदवभासो न स्यात् । अतः क्षणिकवादे बाह्यार्थप्रत्यक्षत्वस्येव तदनुमेयत्वस्याप्यसंभवात् बाह्यार्थव्यवहारसिद्ध्यर्थं तेषां स्थायित्वमेवांगीकरणीयमिति वैभाषिकसौत्रांतिकसाधारणं क्षणिकवादे दूषणमाह–सू ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥ ननूदासीनानां सिद्धिरापादयितुं न शक्यते तेषां तत्कारणकर्मतज्जन्यव्यापाररहितत्वात् । न च क्षणिकपक्षे यागाद्यनुष्ठानानंतरं स्वर्गादिफलभाजामपि तद्राहित्यं तुल्यमिति वाच्यम् । तेषां स्थायिव्यापाररहितत्वेऽपि यावत्फलप्राप्तिसन्तन्यमानक्षणिकव्यापारशालित्वादित्याशंक्य कर्मतद्व्यापारक्षणिकत्वप्रयुक्तं नेदमापादनं किंत्वनुष्ठातृभोक्तृभेदप्रयुक्तमिति सूत्रतात्पर्यमाह–क्षणिकत्वेति । ननु कार्यकारणभावेनैकप्रवाहान्तर्गतौ सत्यामिहान्यकृतकर्मफलमन्यो भुंक्ते इति नियमान्नातिप्रसंग इति चेत् । सत्यपि कार्यकारणभावेऽन्यस्य फलभोगार्थमन्यस्य बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु कर्मसु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ऐक्यभ्रमात्प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न । क्षणिकत्वनिश्चयवतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ननु सत्यपि भेदग्रहे पुत्रपौत्रादिपरंपरानुभाव्यफलेच्छया कर्मसु प्रवृत्तिर्दृष्टेति तद्वदिहापि स्यात् तत्र कार्यकारणभावनियामकस्य क्लृप्तेरिति चेत्तर्हि पितृकृतानामन्येषामपि कर्मणां फलं पित्रनुभवादिकार्यस्मरणादिकं च पुत्रपौत्रादिपरंपरायां भवेत् । कार्यकारणभावसंबन्धस्य स्वकीयविज्ञानसंतान इव पुत्रपौत्रादिसंतानेऽपि सत्त्वाविशेषात् । तस्मात् कार्यकारणभावस्यानियामकत्वात् कर्मतत्फलादिव्यवस्थासिद्धये प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यनिर्वाहाय चात्मनोऽन्येषां च स्थैर्यमेवांगीकरणीयम् । क्षणिकत्वानुमानस्य विपक्षबाधकतर्कस्तु न प्रवर्तते । समर्थस्यापि सहकारिसमवधानक्रमात् क्रमिककार्यजनकत्वोपपत्तेरित्यादिः क्षणिकवादिनिराकरणप्रपंचस्तत्रतत्र ग्रंथांतरे द्रष्टव्यः । ननु तथापि कथं सर्वात्मना क्षणिकत्वनिराकरणं शरीरभूगोलकगिरिनदीसमुद्रादिषु द्रव्यस्थैर्येऽपि तदीयपरिमाणादिरूपावस्थाविशेषाणां क्षणिकत्वस्यानिवार्यत्वादिति चेन्मैवम् । तद्भेदस्यावयवोपचयाद्यागन्तुकहेत्वधीनत्वांगीकारेण वैनाशिकमत इव हेत्वंतरनिरपेक्षप्रतिक्षणनियतस्वरसभंगवत्वरूपक्षणिकत्वाप्राप्तेः । तर्हि तार्किकैश्शरीरादिद्रव्यनाशोऽपि सहेतुक एवांगीकृत इति कथं तेऽर्धवैनाशिकपरिभाषया वैनाशिककोटौ निक्षिप्यन्ते ? । उच्यते । द्रव्यभेदांगीकारे अतिस्थिरत्वेन प्रसिद्धेष्वप्यर्थेषु व्यक्त्यभेदप्रत्यभिज्ञा भ्रांता स्यादिति कूटसाक्षिण्याः प्रत्यभिज्ञायाः क्वचिदपि व्यक्तिस्थैर्ये प्रमाणयितुमशक्यत्वात् द्रव्यभेदवादिनः सर्ववैनाशिकपक्ष एव पतिताः स्युः । प्रत्यभिज्ञैव हि सारमवलम्बनं व्यक्तिस्थैर्यसिद्धौ । अनेन विशेषेणोच्यन्ते अर्धवैनाशिकास्तार्किका इति ॥

इति दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥

स्वाकारमर्पयित्वा ज्ञाने विषये विनष्टेऽपि । ज्ञानाकृतिवैचित्र्याद्वदन्ति सौत्रांतिकास्तदनुमेयम् ॥
तदपि न युक्तं धर्मिणि नष्टे तद्धर्मसंक्रमणम् । प्रतिबिंबनानुवृत्तेः बिम्बे स्थित एव दृष्टत्वात् ॥

इति दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थचंद्रिकायाम्

अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १७ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति *चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १९ ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥२०॥ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्याप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २३ ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥

भगवत्पादमते पूर्वमर्धवैनाशिकवैशेषिकमतनिराकरणानन्तरं पूर्णवैनाशिकमतं बुद्धिस्थं निराकरणीयमित्यवान्तरसंगत्येदमारभते–**सू ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥** वैभाषिकसौत्रान्तिकविज्ञानवादिसर्वशून्यवाद्याख्याश्चत्वारो बुद्धमुनेश्शिष्याः । तत्रादौ वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थास्तित्वाविशेषात्तन्मतमेकीकृत्य निराक्रियतेऽस्मिन्नधिकरणे । अत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं प्रमाणमूलं वा भ्रान्तिमूलं वेति संदेहः । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि भौतिकानि विषयेन्द्रियाणि च परमाणुपुञ्जस्वरूपाणि । तत्र बाह्यः पृथिव्यादिसमुदायः परमाणुहेतुक एव । आध्यात्मिको रूपादिसमुदायो रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारलक्षणपञ्चस्कंधहेतुकः । इति तन्मतं प्रामाणिकमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, उभयहेतुकेऽपि समुदाये**=परमाणुहेतुके बाह्यसमुदाये स्कंधहेतुके अध्यात्मिकसमुदाये च । **तदप्राप्तिः**=तस्य समुदायस्यासिद्धिः । अचेतनानां परमाणूनां स्कंधानां च स्वतः समुदायायोगात् अन्यस्य च स्थिरस्य समुदायकर्तुश्चेतनस्यानभ्युपगमात् । अतस्तयोर्मतं भ्रान्तिमूलमेवेति सिद्धम् । इति ॥

सू ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वात्=अविद्याहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मिथो हेतुहेतुमद्भावात् । **इति चेत्=अर्थात्संघातसिद्धिरिति चेत् । न**=तथा संघातो न सिद्ध्यति । कुतः । **उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्**=अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमेन भोक्तुरभावाच्च न हि संघातः सिद्ध्येदिति भावः ॥

अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरित्युक्तम् । तदपि न संभवतीत्याह–**सू ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥** कार्यकाले विद्यमानस्यैव मृदादेः कारणत्वं दृश्यते न तु नष्टस्य । भवन्मते तु उत्तरस्य कार्यक्षणस्य उत्पादे पूर्वस्य कारणक्षणस्य निरोधात् विनाशांगीकारात्तदितरेतरोत्पत्तिकारणत्वमपि अनुपपन्नमित्यर्थः ॥

ननु निर्हेतुक एव कार्योत्पादोऽस्तु तथा च नोक्तदोष इत्याशंक्याह –**सू ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥** असति हेतौ कार्योत्पत्तिरित्यङ्गीकारे **प्रतिज्ञोपरोधः**=पूर्वं ज्ञानचक्षुरालोकविषयेषु चतुर्षु हेतुषु सत्सु नीलादिज्ञानं जायते इत्यस्याः प्रतिज्ञाया उपरोधो विरोधः स्यात् । **अन्यथा**=कार्यस्य सहेतुकत्वाङ्गीकारेण कारणस्य कार्यपर्यन्तं स्थित्यंगीकारे । हेतुफलयोः **यौगपद्यम्**=एकस्मिन्काले स्थितिः प्रसज्येत । एवं च क्षणिकत्वप्रतिज्ञा विरुध्येतेति भावः ॥

इत्थं तन्मते समुदायकार्यकारणभावक्षणिकत्वानुपपत्तिमुपपाद्य अधुना तदभ्युपगतं द्विविधं विनाशं निराचष्टे—**सू ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥** वैनाशिकाः किल कल्पयन्ति 'भावानां बुद्धिपूर्वकनाशः अबुद्धिपूर्वकनाशः आकाशश्चेति । त्रयमपि चैतदभावमात्रं निःस्वरूपमित्याचक्षते । आकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति । भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः अबुद्धिपूर्वकविनाशोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमाकाशमिति च परिभाष्यते । **प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिः**=भावानां बुद्धिपूर्वकाबुद्धिपूर्वकनाशयोः संतानसंतानिषु असंभवः । **कुतः । अविच्छेदात्**=न तावन्निरोधद्वयस्य संतानगोचरत्वं संतानस्याविच्छेदात् । नापि संतानिगोचरत्वं संतानिनां घटादीनां क्षणिकत्वेन बुद्धिपूर्वकनाशायोगात् । नाप्यबुद्धिपूर्वकसमूलनाशस्त्वदभ्युपगतस्संभवति । मूलस्य मृदादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तस्मान्निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

---

* '**न संघातभावानिमित्तत्वात्**' इति श्रीकण्ठरामानुजभाष्यानुसारी पाठः ।

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्भूतमविद्यानाशं निराचष्टे—सू ॥ **उभयथा च दोषात्** ॥ २३ ॥ क्षणिकेषु स्थिरत्वादिभ्रान्तिरविद्या । तस्याः किं सम्यग्ज्ञानान्नाशः स्वतो वा । पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसंगः । द्वितीये तु सम्यग्ज्ञानोपदेशानर्थक्यमित्युभयथा च दोषप्रसंगादसमंजसमिदं सौगतमतमित्यर्थः ॥

इत्थं निरोधद्वयं निरस्याकाशस्य निरुपाख्यत्वं निरस्यति—सू ॥ **आकाशे चाविशेषात्** ॥ २४ ॥ 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुत्या शब्दगुणत्वेन चाकाशेऽपि पृथिव्यादिवद्वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषान्न निरुपाख्यत्वमित्यर्थः ॥

अधुना आत्मनः क्षणिकत्वं निराचष्टे— सू ॥ **अनुस्मृतेश्च** ॥ २५ ॥ अनुभवमनु उत्पद्यमाना स्मृतिः अनुस्मृतिः । तद्बलादात्मनोऽनुभवितुः न क्षणिकत्वमित्यर्थः। अन्यानुभूते विषयेऽन्यस्य स्मरणायोगादित्यर्थः ॥ कारणाभावात्कार्योत्पत्तिरिति तन्मतं निराचष्टे—सू ॥ **नासतोऽदृष्टत्वात्** ॥ २६ ॥ **असतः**=अभावात्कार्योत्पत्तिर्न युक्ता । कुतः । **अदृष्टत्वात्**=निरुपाख्याश्वविषाणादेः कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वात् । दृष्टत्वादिति पदच्छेदे सत एव मृदादेः घटादिकार्योत्पत्तेर्दृष्टत्वादित्यर्थः ॥

अधुना प्रवृत्तिमात्रमपि न युक्तमित्याह—सू ॥ **उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः** ॥ २७ ॥ **एवम्**=अभावाद्भावोत्पत्तिरित्यंगीकारे **उदासीनानां**=तत्तत्कार्यसाधनेष्वप्रवर्तमानाना**मपि च** पुंसाम् । **सिद्धिः**=स्वस्वाभिमतकार्यसिद्धिः स्यात् । अतो वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं भ्रान्तिमूलमेवेति सिद्धम् ॥

इति भगवत्पादमते समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

श्रीकण्ठमते, वैदिकैकदेशिमतनिराकरणानन्तरं प्रसक्ते वेदबाह्यमतनिराकरणे प्रथममिह बौद्धसिद्धान्तसिद्धं समुदायकारणवादं निराकरोति—**समुदाय इत्यादिना** ॥ बौद्धाभ्युपगतस्समुदायकारणवादो युक्तो न वेति संदेहे युक्त इति **पूर्वपक्षः** । क्षणिकत्ववादिनां तेषां मते कारणानां क्षणिकत्वेन कार्योत्पादनासमर्थत्वात् अविद्यायास्संघातभावानिमित्तत्वात् क्षणिकत्वाद्यनुपपन्नार्थाभिधानाच्च असंबद्ध एव समुदायकारणवाद इति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु,** प्रायः पूर्वस्मादविशिष्टः ॥**सू**॥ **उभयथाच दोषात्** ॥ उत्पन्नस्य तुच्छतापत्तौ तुच्छादुत्पत्तौ च अभावादुत्पत्त्यसंभवादभावात्मककार्योत्पत्तिरूपाद्दोषाच्चासमञ्जसमिदं मतमित्यर्थः । इति विशेषः । अन्यत्समानम् ॥ **'अनुस्मृते'** श्चेत्यन्तमेवेदमधिकरणम् । **'नासत'** इत्यादिसूत्रद्वयमधिकरणान्तरमित्यप्यपरो विशेषः पूर्वस्मात् ॥ **इति श्रीकण्ठमते समुदायाधिकरणम्** ॥ ३ ॥

अथ दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एवं बाह्यार्थास्तित्ववादिषु वैभाषिकमतं निराकृत्य ज्ञानानुमेयत्ववादिसौत्रान्तिकमतं निराकरोति—सू ॥ **नासतोऽदृष्टत्वात्** ॥ २६ ॥ सौत्रान्तिकाभ्युपगतो ज्ञानानुमेयत्ववादो युक्तो न वेति संदेहे ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टोऽर्थो ज्ञानाकारवैचित्र्येणानुमीयते इति युक्तो ज्ञानानुमेयत्ववाद इति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु,** अर्थस्य क्षणिकत्वादसतो विनष्टस्य धर्मिणो धर्मसंक्रमणस्यादृष्टत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमान्निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिसंभवाच्चायुक्तो ज्ञानानुमेयत्ववाद इति ॥

इति श्रीकण्ठमते दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रामानुजमते, बाह्यार्थास्तित्ववादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मते जगदुत्पत्त्यादिकं सूपपादं दुरुपपादं वेति संशयः । सूपपादमिति **पूर्वपक्षः** । दुरुपपादमिति सिद्धान्तः । सूत्रार्थवर्णनादिकं सर्वं श्रीकण्ठमतवदेव । अधिकरणरचना परं शांकरमतमेवानुकरोतीति विशेषः ॥ अन्यत्समानं श्रीकण्ठमतेन ॥ **इति समुदायाधिकरणम्** ॥ ३ ॥

आनंदतीर्थमतं, घटादीनामीश्वरनिरपेक्षकालकर्मनिमित्तक्षणिकपरमाणुसमुदायरूपत्ववादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं युक्तं नवेति संदेहे युक्तमिति **पूर्वपक्षः** । न युक्तमिति **सिद्धान्तः** । **सूत्रार्थस्तु, सू** ॥ **समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः** ॥ १८ ॥ **समुदाये**=परमाणुसमुदाये अनेकत्वसंख्यारूपे । **उभयहेतुकेऽपि**=मिलितानेकपरमाणुनिमित्तके अङ्गीकृते सत्यपि विरलानेकहेतुके वाङ्गीकृते सति । **तदप्राप्तिः**=तस्य समुदायस्य विरलानेकहेतुकस्य अप्राप्तिः अनुपपत्तिः । कुतः । अन्योन्याश्रयादिदोषादिति शेषः। **सू** ॥ **इतरेतरप्रत्ययत्वादित्यादि** ॥ **इतरेतरप्रत्ययत्वात्**=परमाणुपरस्परापेक्षाबुद्धिनिमित्तकत्वात् । तथा च तादृशबुद्ध्यभावकाले समुदायव्यवहारादेरसत्त्वात्प्रलयोपपत्तिरिति चेन्न । **उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्**=परमाणूनां स्वसमुदायोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । न तेभ्योऽपेक्षाबुद्ध्यादेरप्युत्पत्तिः संभवतीति मात्रशब्दार्थः । तथा च तन्निमित्तकव्यवहारादिः क्षणिकमते न कदापि संभवतीत्यर्थः ॥ **सू** ॥ **उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्** ॥ २० ॥ चोऽवधारणे समुच्चये च । नेत्यनुवर्तते । सामर्थ्यादिति शेषः । तथा च न केवलं क्षणिकमते समुदायव्यवहारानुपपत्तिः । किं तु विशेषकार्योत्पत्तिश्च न युक्ता । कुतः **उत्तरोत्पादे च**=कारणस्य सदृशकार्यजननसामर्थ्यात् उत्तरस्य स्वसदृशकार्यस्योत्पादे उत्पत्तौ सत्यामेव । **पूर्वनिरोधात्**=पूर्वस्य कारणस्य नाशात् पुनर्विसदृशकार्यजनकत्वासंभव इत्यर्थः । **सू** ॥ **असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा** ॥२१॥ **असति** असति कारणे कार्यमुत्पद्यते इत्यङ्गीकारे **प्रतिज्ञोपरोधः**='तत्तस्य कार्य'मिति सिद्धान्तव्यवहारस्य हानिः स्यात् । **अन्यथा**=कारणे सति कार्यमुत्पद्यत इत्यङ्गीकारे । **यौगपद्यम्**=कारणेन सह कार्याणामेकदावस्था प्रसज्येतेति भावः ॥

अथ उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥

इह बौद्धानां केवलविज्ञानवादो युक्तो न वा ॥

इति संशये युक्त इति पूर्वः पक्षः । तथा हि—साकारं विज्ञानमेव तत्त्वमान्त-

---

अथ उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥ क्षणिकत्वे नीलाद्यर्थानां प्रत्यक्षत्वमनुमेयत्वं वा नोपपद्यत इति बाह्यार्थव्यवहारार्थं तेषां स्थैर्यमास्थेयमिति वैभाषिकसौत्रांतिकमतयोः दूषणमुक्तम् । तदयुक्तम् । नीलाद्यर्थानामांतरविज्ञानरूपत्वेन स्वप्रकाशैस्तैरेव विज्ञानैस्तत्प्रत्यक्षीकरणसंभवात् विज्ञानरूपाणामेव तेषां बहिर्वदवभासो भ्रम इति तद्व्यतिरिक्तानां बाह्यार्थानामभावादिति योगाचारप्रत्यवस्थानेन संगतिमभिप्रेत्य संशयं दर्शयति—इहेति । नन्वहमिदं जानामीति ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपांशत्रये भासमाने कथञ्च विज्ञानमात्रमेव तत्त्वमिति वादः प्रवृत्त इत्याशंक्य तन्मतमुपपादयति—तथाहीति । विज्ञानमेव तत्त्वं नान्यत्परमाणुसमुदायरूपं तदारब्धावयविरूपं वा किंचिदस्ति । परमाणूनामप्रामाणिकत्वात् । तेषां क्षणिकानां समुदायभावासंभवात् परमाणुषु संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वविकल्पदुःस्थत्वेनावयवेष्ववयविनःकृत्स्नैकदेशवृत्तिविकल्पदुःस्थत्वेन च परस्परसंयुक्तावयवजन्यतदाश्रितावयव्यसंभवात् बाह्यार्थानामांतरविज्ञानसंबंधानिरूपणेन तद्विषयत्वासंभवाच्च । संबंधं विना विषयत्वे सर्वविषयाणामेकस्मिन्नेव ज्ञानेऽवभासप्रसंगात् । न च बाह्यार्थाभावे नीलपीतादिज्ञानानां निरालंबनत्वापातः । ज्ञानानामेव नीलपीताद्याकारत्वात् नीलपीतादिकं ज्ञानाभिन्नं भासमानत्वात् ज्ञानाज्ञानसहोपलंभनियतत्वात् ज्ञानवदित्यनुमानात् । न च सहत्वस्य भेदगर्भत्वात् द्वितीयहेतुर्विरुद्ध इति शंकनीयम् । ज्ञानोपलंभव्याप्योपलंभविषयत्वस्य तदर्थत्वात् तदविनाभावरूपस्य तद्व्याप्यत्वस्याभेदेऽपि संभवात् । न च नीलतद्विज्ञानयोरभेदे इदं जनामीति क्रियाकर्मभावरूपभेदावभासविरोधः । तस्य द्विचं-

---

सू ॥ **प्रतिसंख्येत्यादि॥** इदमविशिष्टार्थं पूर्वस्मात् ॥ सू ॥ **उभयथा चदोषात्** ॥ २३ ॥ **उभयथा च**=कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमपक्षे तदभावपक्षे च । **दोषात्**=कार्यकारणविशेषकार्यानुत्पत्त्याख्यदोषसत्त्वात् क्षणिकपक्षो न युक्त इत्यर्थः ।

सू ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥ **आकाशे अविशेषात्**=क्षणिकत्वसाधकत्वेन परोक्तपरिमाणविशेषादर्शनादित्यर्थः । तथा च सत्प्रतिपक्षोऽयं हेतुरिति न तेन क्षणिकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ सू ॥ **अनुस्मृतेश्च** ॥ २५ ॥ **अनुस्मृतेश्च**='तदेवेद'मिति प्रत्यभिज्ञानाच्च क्षणिकत्वसाधनं न युक्तमित्यर्थः ॥ अस्मिन्मते अधिकरणरचना श्रीकण्ठमतवदिति विशेषः ॥ **इति समुदायाधिकरणम्** ॥ ७ ॥

अथादृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ **नासतोऽदृष्टत्वात्** ॥ २६ ॥ जगतश्शून्यविवर्तत्ववादिनो माध्यमिकस्य मतं युक्तं न वेति संदेहे युक्तमिति **पूर्वपक्षः । असतः**=शून्यस्य जगत्कर्तृत्वं न युक्तम् । कुतः । प्रमाणाभावादिति शेषः । तत्कुतः । **अदृष्टत्वात्**=क्वाप्यसतः कारणत्वादर्शनात् अत एवानुमानागमयोरप्यभावादित्यर्थः । **उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः** ॥२७॥ **एवं सति**=असतः कार्योत्पादकत्वेऽङ्गीकृते सति । **उदासीनानाम्**—हेयोपादेयत्वबुद्ध्यविषयाणां गगनकुसुमादीनां सकाशादपि । **सिद्धिः**=सौरभ्यादिकार्यसिद्धिः स्यादित्यर्थः । अतो माध्यमिकमतमयुक्तमित्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमते अदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

रम्, न बाह्याः पदार्थाः, स्वप्ने बाह्यपदार्थाननपेक्ष्य केवलया बुद्ध्या व्यवहारदर्शनात्। तद्वत् जाग्रद्व्यवहारस्यापि व्यवस्था युज्यते। ततो विज्ञानमात्रं तत्त्वमिति॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते–घटं जानामीति कर्तुः कर्मतयार्थस्योपलब्धेस्तद्भावो न शक्यते वक्तुम्। पुरुषस्यार्थविशेषव्यवहारानुगुण्यापादनमेव हि ज्ञानस्याकारः॥

यदुक्तम्, स्वप्नदृष्टान्तेन जाग्रद्व्यवहारस्यापि शून्यत्वं, तत्राह–

॥ सू ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥

कारणदोषबाधराहित्यरूपवैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवज्जागरितज्ञानस्य मिथ्यात्वम्। अतो न विज्ञानमात्रं तत्त्वम् ॥

युक्त्यन्तरमाह–

॥ सू ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥

अर्थशून्यस्य ज्ञानस्य सद्भावो न संभवति, तस्य कुत्राप्यनुपलम्भात् । स्वप्न-

---

द्रज्ञानवत् भ्रांतत्वात्। तदाहुः–'सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदस्तु भ्रांतिविज्ञाने दृश्येतेन्दाविवाद्वये' ॥ इति । बाह्यस्य नीलादेः कथमान्तरज्ञानभेदावभासो भ्रम इति चेत्। बाह्यत्वावभासोऽपि भ्रम एव। उपरि स्थितानां नक्षत्रादीनामुद्यतां भूमिस्थत्वावभासवत्। एतेनाहं जानामीति क्रियाकर्तृभावेन भेदावभासोऽपि व्याख्यातः। तदप्याहुः–'अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥' इति। इत्थं प्रवृत्तो विज्ञानवादः । ननु बाह्यार्थतदवभासयोरभावे कथं बाह्यार्थव्यवहारः इत्याशंक्य दृष्टांतेनोपपादयति–स्वप्न इति। ज्ञानातिरिक्तस्यार्थस्य नाभावः उपलब्धेः प्रत्यक्षोपलब्धिविरोधेन ज्ञानाभेदानुमानानुत्थानादिति सूत्रार्थं दर्शयन् सिद्धांतयति–घटं जानामीति। न च दृढविपक्षबाधकतर्कानुगृहीतानुमानविरोधात् प्रत्यक्षोपलब्धिरेव भ्रांतिरिति शंकनीयम् । विपक्षबाधकतर्काणां प्रशिथिलत्वात् समुदायारंभवादोक्तदोषाणां श्रुतिपरिगृहीते परिणामवादे प्रसराभावात् चिच्छक्तिपरिणामरूपस्य प्रदीपप्रभावद्द्रव्यस्य ज्ञानस्य चक्षुरादिगोलकद्वारा बहिर्दीर्घप्रभाकारेण निर्गतस्य विषयैः संयोगसंभवेन ज्ञानविषयसंबंधानिरूपणासिद्धेश्चेति भावः। स्यादेतत्। बाह्यं नीलादिकमभ्युपयद्भिरपि ज्ञानानां नीलाद्याकारत्वमनुभवसिद्धमवश्यमंगीकरणीयम्, तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ किं बाह्यार्थकल्पनया, न हि नीलाद्याकारद्वयमुपलभ्यत इत्याशंक्याह–पुरुषस्येति। पुरुषस्य नीलाद्यर्थविशेषेषु यो व्यवहार इच्छाप्रवृत्त्यादिरूपः तदानुगुण्यमेव ज्ञानस्य नीलाद्याकारः, न तु बाह्यार्थस्येव मुख्यं नीलाद्याकारत्वमस्ति। नीलपीतशीतोष्णादिसमूहालंबनानां परस्परविरुद्धानेकरूपत्वापत्तेरिति भावः। स्वप्नदृष्टांतेन नीलादिज्ञानानां बाह्यार्थशून्यत्वं यदुच्यते तत्स्वप्नमायादीनां बाह्यार्थशून्यत्वं परमतानुसारेणाभ्युपगम्यैव दृष्टांतवैधर्म्यप्रदर्शनार्थम्। उत्तरसूत्रमवतारयति–यदुक्तमिति। सू० ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ १८ ॥ स्वप्नादिषु हि निद्रादिदोषोपप्लुतानि करणानि अनंतरं बाधश्च दृश्यते नैतदुभयं नीलादिज्ञानेष्वस्तीति वैधर्म्यमुपपादयति–कारणेति। वस्तुतः क्वचिदपि ज्ञानानामर्थशून्यत्वं संप्रतिपन्नं नास्तीति स्वमतप्रदर्शनार्थं सूत्रम्–सू० ॥ न भावोऽनुपल-

ज्ञानस्याप्यर्थवत्ता संभवत्येव ॥ ततो विज्ञानमात्रवादोऽनुपपन्न एव ॥
इत्युपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ब्धेः ॥ २९ ॥ संभवत्येवेति । सन्ध्याधिकरणे तथा समर्थयिष्यत इति भावः ॥
इत्युपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नयमणिमालायाम्

अथोपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥

बाह्यार्थ एव नास्ति प्रत्यक्षो वानुमानगम्यो वा । विज्ञानमेव तत्वं स्वप्नवदाकारवदिति योगाचारः ॥११७॥

बाह्यमुपलभ्यमानं कथमर्थमपह्नुवीत साहसिकः । कारणदोषो नास्ति स्वप्नेष्विव नापि दृश्यते बाधः ॥ ११८ ॥

इति उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथोपलब्ध्यधिकरणमथवा अभावाधिकरणम् ॥

सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥ *क्षणिकत्वाच्च ॥ ३० ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥

भगवत्पादमते अनेनाधिकरणेन, योगाचाराणां विज्ञानवादिनां तथा सर्वशून्यवादिनां माध्यमिकानां च मतं निराक्रियते। विज्ञानातिरिक्तबाह्यपदार्थस्याभाव इति विज्ञानवादिनां योगाचाराणां सिद्धान्तोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूलः उत भ्रान्तिमूल इति संशयः । आन्तरं विज्ञानमात्रमस्ति । तदेव नीलाद्याकारं न तु तद्व्यतिरेकेण बाह्यं नीलादिकमस्ति । तदेव विज्ञानाकारात्मकं नीलादिकमनादिवासनावशाद्बहिर्वदवभासते। इतीदं मतं प्रामाणिकमिति **पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु,** विज्ञानातिरिक्तघटपटादिपदार्थानामुपलभ्यमानत्वात्तदभावे ज्ञानवैचित्र्यानुपपत्तेः आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वेन वासनानां निराश्रयतापत्त्या तद्बलादपि ज्ञानवैचित्र्यस्य दुरुपपादत्वात् ‘ पश्यना ’ ‘तिष्ठने’ त्याद्यपशब्दप्रयोगादन्यत उक्तक्रमेणार्थतश्च सर्वथास्य मतस्यानुपपत्तेश्च भ्रान्तिमूलमेवेति । सर्वशून्यवादिमाध्यमिकमतनिरासपरत्वेनैतान्येव सूत्राणि योजनीयानि । अतो न पृथक्सूत्रारंभः । सूत्रार्थवर्णनप्रकार इत्थम्—**सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥ अभावः**= विज्ञानातिरिक्तबाह्यपदार्थाभावः । **न**= न संभवति । कुतः । **उपलब्धेः**= घटपटादिपदार्थानामनुभवसिद्धत्वात् ॥ माध्यमिकनिराकरणपक्षे ज्ञानार्थयोरभावो न युक्तः । प्रमाणतस्तयोरुपलब्धेरित्यादिरीत्या तन्मतप्रक्रियानुसारेण व्याख्येयम् । **सू ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥२८॥ वैधर्म्याच्च**= स्वप्नजागरितप्रत्यययोरन्योन्यं बाधितविषयत्वाबाधितविषयत्वरूपवैधर्म्यात् स्वप्ने प्रातिभासिकविषयसत्त्वेन साध्यवैकल्याच्च । **स्वप्नादिवत्**= स्वप्नादिदृष्टान्तेन । **न**= जागरितज्ञानस्य निरालंबनत्वं न युक्तम् । इति ॥ माध्यमिकपक्षे **स्वप्नादिवत्**= स्वप्न आदिर्यस्यास्सुषुप्तेस्तद्वत् । **वैधर्म्याच्च**= उपलब्ध्यनुपलब्धिवैधर्म्यलक्षणाबाधितज्ञानार्थोपलब्धिबाधात् तत्राप्यात्मज्ञानसत्त्वेन साध्यवैकल्याच्च जाग्रत्स्वप्नयोर्ज्ञानार्थशून्यत्वं नानुमेयमित्यर्थः ॥

अर्थानामभावेऽपि वासनावशात् ज्ञानवैचित्र्यं स्यादित्यत आह– **सू ॥ नभावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥ भावः**= वासनानां सद्भावः । **न**= न भवति । कस्मात् । **अनुपलब्धेः**= त्वत्पक्षे बाह्यार्थानामनुपलब्धेरित्यर्थः । तथा च बाह्यार्थानुभवस्य वासनां प्रति कारणत्वात् कारणाभावे कार्याभावात् आश्रयाभावाच्च वासनानुपपत्तिरिति भावः । माध्यमिकपक्षे निरधिष्ठाननिषेधायोगात्तन्मतेऽधिष्ठानभूतस्य तत्वस्य मानतोऽनुपलब्धेर्न सद्भाव इति ॥

तर्हि अहमित्यालयप्रत्यय एव वासनाश्रयोऽस्त्वित्यत आह– **सू ॥ क्षणिकत्वाच्च ॥ ३० ॥** आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वाङ्गीकारान्नाश्रयत्वमित्यर्थः । अन्यत्र पक्षे शून्यत्वविरोधिक्षणिकत्वोपदेशाच्चेत्यर्थः ॥

सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥ ‘ पश्यना ’ ‘ तिष्ठने ’ त्याद्यपशब्दप्रयोगात् ग्रन्थत उक्तक्रमेणार्थतश्चानुपपत्तेर्नादरणीयं भ्रान्तिमूलं सौगतमतमित्यर्थः ॥ **श्रीकण्ठमते** तथा **रामानुजमते च ‘ नाभाव उपलब्धे ’** इत्यादीनि त्रीणि सूत्राणि विज्ञानवादि**योगाचार**मतनिरासक**मुपलब्ध्येधिकरणमिति** व्यपदिश्यंते । ‘ **क्षणिकत्वाच्च** ’ इति सूत्रमनयोर्मतयोर्नास्ति । ‘ **सर्वथानुपपत्तेश्च** ’ इति सूत्रं तु सर्वशून्यवादिमाध्यामिकमतनिरासकमधिकरणान्तरमिति च शांकरमताद्विशेषः। प्रतिपक्षिमतनिराकरणप्रक्रिया यद्यपि सर्वमतसाधारणा तथापि सूत्रार्थनिरूपणे परमनयोरन्योन्यसलक्षण-

* इदं सूत्रं शांकरानन्दतीर्थीयभाष्ययोरेव दृश्यते न श्रीकण्ठरामानुजभाष्ययोरिति वेद्यम् ॥

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३० ॥

इहाधिकरणे सर्वशून्यवादो युक्तो न वेति संदेहः ॥

युक्त इति पूर्वः पक्षः। तथा हि–सर्वं जगन्न सत्, बाधितत्वात्। नासत्, प्रतीयमानत्वात्। नोभयात्मकं, विरोधात्। नानुभयात्मकम्, असंभवात्। किंतु चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं सर्वं शून्यमेव। प्रत्यक्षावभासस्तु संवृतिमूलः। तस्माच्छून्यवादः समीचीन इति ॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते–न संभवति सर्वशून्यवादः। कुतः? सदिति प्रतिज्ञायामिव असदिति प्रतिज्ञायामन्यथा प्रतिज्ञायां च तुच्छत्वानुपपत्तेः सदसद्बुद्धितच्छब्दानां वस्तुगतान्योन्यविरुद्धभावाभावरूपावस्थाविशेषविषय-

---

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

निराकृतो विज्ञानवादः। अथ बौद्धसिद्धांतरहस्यभूतशून्यवादनिराकरणार्थमधिकरणांतरम् सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥३०॥ माध्यमिकाः किल कल्पयंति शून्यमेव तत्वं सुगतस्याभिमतम्। शिष्ययोग्यतानुसारेण तत्तदर्थास्तित्वोपदेशः। वस्तुतः विज्ञानमात्रमपि न निरूपयितुं शक्यम्। तथा हि–न तावद्विज्ञानं सत् नीलपीतशीतोष्णाद्येकानेकस्वभावत्वविकल्पदौःस्थ्यात्। असत्त्वादिपक्षाश्चापरोक्षावभासादिविरुद्धाः। ततः शून्यमेव तत्वमिति। तदाहुः'–नेष्टं तदपि धीराणां विज्ञानं पारमार्थिकम्। एकानेकस्वभावेन [1]वियोगाद्वियदब्जवत्। न सन्नासन्न सदसत् न वाप्यनुभयात्मकम्। चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्वं माध्यमिका विदु'रिति। शून्यस्य सत्त्वेन प्रत्यक्षावभासः सद्व्यवहारविषयत्वादिकं च संवृतिमहिम्ना। यया शून्यतत्वं संमीयते सा संवृतिः भ्रांतिवासनारूपेत्याद्यपि कल्पयन्ति। अत्र दूषणमुक्तं सूत्रकृता सर्वथानुपपत्तेश्चे' ति। चकारो भिन्नक्रमः। सर्वप्रकारेण च इत्यन्वयः। सत्त्वादिप्रकारचतुष्टयेन हि निषेधः शून्यवादिना प्रतिज्ञायते 'चतुष्कोटिविनिर्मुक्त'मिति। तेन सर्वेणापि प्रकारेण निषेधप्रतिज्ञायां सर्वशून्यत्वरूपं तुच्छत्वं नोपपद्यते किंत्ववश्यं सद्वस्तुपरिशेषस्संपद्यत इत्यतो न युक्तः शून्यवाद इति सूत्रार्थः। अमुं सूत्रार्थमाविष्कुर्वन् सिद्धांतमाह–न संभवतीति। सदिति प्रतिज्ञायामिति। दृष्टांतोक्तिः। असदिति प्रतिज्ञायामिति। सन्न भवतीति प्रतिज्ञायामित्यर्थः। अन्यथा प्रतिज्ञायामिति। असन्नभवति सन्न भवति सदसद्विलक्षणं न भवतीत्यवशिष्टत्रिविधप्रतिज्ञायामित्यर्थः। नन्वासु चतसृषु प्रतिज्ञासु तावद्विलक्षणत्वरूपं तुच्छत्वं संपद्यत एव कुतस्तुच्छत्वानुपपत्तिरुक्तेत्याकांक्षायां तत्र सूत्रकाराशयस्थं हेतुमाह–सदसदिति। यथा सद्बुद्धिशब्दौ देशकालवस्तुस्वरूपान्यतमवस्तुगतभावरूपावस्थाविशेषविषयौ। एवं सत्त्वनिषेधादि-

---

योरस्ति किंचिदिव वैलक्षण्यं शांकरमतात्। तच्च दिक्प्रदर्शनन्यायेनेह किंचिदिव प्रदर्श्यते। यथा–सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥ विज्ञानातिरिक्तबाह्यपदार्थस्याभावो न शक्यते वक्तुम्। घटमहं जानामीति जानातेः कर्मतया कर्तृतया चार्थस्योपलब्धेरित्यर्थः ॥ सू ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥ करणदोषबाधराहित्यरूपवैधर्म्याच्च स्वप्नज्ञानादिवन्न जागरितज्ञानस्य मिथ्यात्वं भवतीत्यर्थः ॥ सू ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥ अर्थशून्यस्य ज्ञानस्य सद्भावो न संभवति। तस्य कुत्राप्यनुपलंभात्। इत्यर्थः ॥ इति श्रीकण्ठरामानुजयोर्मते उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

---

(१) 'विरोधाद्वियदब्जवत् इति' क पाठः।

त्वात् । यत्तु संवृतिमूलः प्रत्यक्षावभास इति, तदप्यपहास्यम् । सर्वस्य शून्यत्वे कः संवृतेराश्रयः ? यस्यैवमवभासः । ततः सर्वशून्यवादः सर्वविरुद्ध एव ॥

इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

बुद्धिशब्दावपि तद्गताभावरूपावस्थाविशेषविषयौ । तद्यथा—इदमिहास्ति इदमिदानीमस्ति, इदमेवंरूपं भवतीति सत्त्वबुद्धिशब्दौ देशकालवस्तुपरिच्छिन्नसत्त्वविषयौ । एवमिदमिह नास्ति इदमिदानीं नास्ति इदमेवंरूपं न भवतीत्यसत्त्वबुद्धिशब्दौ देशकालवस्तुपरिच्छिन्नासत्त्वविषयावेव लोके प्रसिद्धौ । निरुपाधिकस्तु सत्त्वनिषेधः क्वचिदपि न प्रसिद्धः । असत्त्वनिषेधादिष्वप्येषैव रीतिः । तस्मात्सर्वात्मना जगतस्सत्त्वासत्त्वादिनिषेधो नोपपद्यत इति भावः । **सर्वस्य शून्यत्व इति** । संवृतिर्हि संवरणीयमाश्रयति । सर्वस्य शून्यत्वे संवृतेः कश्चिदाश्रय एव नास्ति यन्निष्ठा सती तदाच्छाद्यासत्यं प्रपंचं सत्यतयावभासयेदित्यर्थः । **यस्यैवमवभास इति** । यस्य वस्तुतो निष्प्रपंचस्य सत्यस्यासत्यप्रपंचात्मनावभासो भवेत् तादृशं किंचित्संवृतिशब्दिताविद्याश्रयभूतमधिष्ठानं नास्तीत्यर्थः ।

इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३० ॥

नो बाह्यमांतरं वा किमप्यतश्शून्यमेव परमार्थः । प्रत्यक्षाद्यवभासस्संवृतिमूल इति माध्यमिकः ॥ ११९ ॥
कस्संवृतिमान्पुरुषस्सर्वस्यैवास्य शून्यत्वे । यस्य प्रतिनियतमहाप्रपंचविषयोऽयमवभासः ॥ १२० ॥

इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३० ॥ इहाधिकरणे माध्यामिकोक्तस्सर्वशून्यवादो निराक्रियते । स युक्तो न वेति संदेहः । स युक्त इति पूर्वपक्षः। सदसद्भावयोर्विद्यमानवस्तुधर्मत्वोपपादनात् सदिति प्रतिज्ञायामिवासदिति प्रतिज्ञायामन्यथाप्रतिज्ञायांच सर्वथापि सर्वशून्यत्वानुपपत्तेर्न युक्त इति सिद्धान्तः । इदमप्यधिकरणमविशिष्टमन्योन्यं श्रीकण्ठरामानुजमतयोरिति वेद्यम् ॥

इति श्रीकण्ठरामानुजमतयोस्सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दतीर्थमते, 'नाभाव उपलब्धेः' 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इतीदं, सूत्रद्वयं, पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यातम् । जगतश्शून्यविवर्तत्ववादिमाध्यमिकमतनिरासके पूर्वस्मिन्नधिकरणे पूर्वसूत्राभ्यां जगतश्शून्यपरिणामत्वं निरस्तं तर्हि शून्यविवर्तत्वं जगतोऽस्त्वित्याशंक्य परिहरति– **सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २९ ॥** जगत् **अभावः**= असत् । **न**= न भवति । कुतः । **उपलब्धेः**= सदिति प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ **सू ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥** जगत् **स्वप्नादिवत्**= स्वप्नवत् स्वाप्नवस्तुन्यारोपितजाग्रत्त्वादिवदपि असत् **न** भवति । कुतः । **वैधर्म्यात्**= स्वाप्नजाग्रत्वस्य बाध्यत्वाख्यविलक्षणधर्मवत्त्वात् जगति च तदभवादित्यर्थः । अतो माध्यमिकमतोक्तो जगतश्शून्यविवर्तत्ववादोऽयुक्त इति ॥ **इत्यानन्दतीर्थमते अदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥**

अथानुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ नित्यं निरंजनं विज्ञानमेकमेव तत्त्वं न तद्भिन्नः प्रपञ्चोऽस्तीति वादिनो योगाचारस्य मतं युक्तं न वेति संदिह्य युक्तमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते न युक्तमिति सिद्धान्त उच्यते । यथा–जगत् **भावः**= ज्ञानात्मकमपि, **न** भवति । कुतः । **अनुपलब्धेः**= ज्ञानज्ञेययोरभेदाननुभवादित्यर्थः ॥

सू ॥ क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ ज्ञानस्यैकक्षणावस्थायित्वात् जगतः स्थायित्वात्तद्विरोधान्न तयोरैक्यमित्यर्थः ॥

सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ सर्वथा= सर्वप्रकारेण **अनुपपत्तेश्च**= बौद्धराद्धान्तस्य युक्तिशून्यत्वात् युक्तिविरुद्धत्वाच्च न ग्राह्यत्वमित्यर्थः ॥

इत्यानन्दतीर्थमतेऽनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ सू ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३१ ॥

गता हि बौद्धाः । जैनमतं निरस्यते—

जैना हि सप्तभङ्गीन्यायेनैकस्मिन्नपि वस्तुनि नानाभावमुपपादयन्ति । तदेतेषां मतं युक्तं न वेति विचारः ॥

एवं तेषां प्रक्रिया—जीवोऽजीवश्चेति द्वौ पदार्थौ । जीवश्चेतनः शरीरपरिमाणः सावयवः । अजीवः षड्विधः । वनमहीधरादिरेकः । आस्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाख्याः पञ्च । आस्रवत्यनेन जीवो विषयेष्वित्यास्रव इन्द्रियसंघातः । संवृणोति विवेकमित्यविवेकादिः संवरः । निश्शेषं जीर्यत्यनेन कामक्रोधादिरिति केशोल्लुञ्छनतप्तशिलारोहणादि तपो निर्जरः । कर्माष्टकेनापादिता जन्मपरंपरा बन्धः । चत्वारि घातिकर्माणि पापरूपाणि । चत्वार्यघातिकर्माणि पुण्यरूपाणि । तेभ्यो मुक्तस्य जीवस्य सततोर्ध्वगमनं मोक्षः । एते सप्त पदार्थाः

अथ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३१ ॥ बौद्धमतनिरासानंतरमवशिष्टावैदिकमतनिरास इति संगतिमाह–गता इति । 'स्यादस्ती' त्यादिना वक्ष्यमाणः सप्तभंगीन्यायः । तस्य प्रथमसूत्रेण दूषणं क्रियते । द्वितीयादिसूत्रैर्जीवानां जैनाभिमतस्य देहपरिमाणत्वस्य । तद्दूषणं जैनपरिगणितानां जीवादीनां सर्वेषामपि पदार्थानां तदभिमतप्रकारदूषणस्योपलक्षणम् । तत्तु शिष्यैरूहनीयमिति सूत्रकृता न प्रदर्शितम् । तत्स्वरूपावगतौ तत्र दूषणं शिष्यैः स्वयमेवोहितुं शक्यमिति तत्परिगणितान् जीवादिपदार्थान् संग्रहेण उपन्यस्यति–एवं तेषामिति । वनमहीधरादिरिति । जीवभोग्यस्य सर्वस्य वस्तुजातस्य उपलक्षणम् । आस्रवतीति । विषयेन्द्रियसंबंधवशात् जीवस्य रूपादिज्ञानपरिणामित्वमास्रवणम् । केचित्तु आस्रवति जीवे गच्छति स्वयमपि सर्वत्रानुगच्छतीति कर्मबन्ध आस्रव इत्याहुः । तदाह जिनदत्तः–'आस्रवः कर्मणा बन्धो निर्जरस्तद्विमोचनम्' । इति । संवृणोति विवेकमिति । अन्ये तु संवृणोतींद्रियप्रवृत्तिमिति गुप्तिसमित्यादिकं मोक्षकारणं संवर इत्याचक्षते । यदाहुः–'आस्रवः स्रोतसां द्वारं संवृणोतीति संवरः । आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारण' मिति कायवाङ्मनोनिग्रहो गुप्तिरिति जैनैः परिभाष्यते । भूमिगतजंतुहिंसापरिहाराय प्रहते मार्गे सम्यगादित्यरश्मिप्रकाशिते निरीक्ष्य संचरणं मितभाषणं नियताहारनिषेवणमित्यादिकं समितिरिति परिभाष्यते । कामक्रोधादिरिति । आदिशब्देन तन्मूलयोः पुण्यपापयोः ग्रहणम् । चत्वारीति । ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणकस्य जीवस्य ज्ञानादीनां चतुर्णां गुणानां मोक्षदशायामाविर्भविष्यतां संसारदशायां प्रतिघातकानि प्रक्षाहानादीनि चत्वारि पापरूपाणि घातिकर्माणि शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखादिनिमित्तानि चत्वार्यघातिकर्माणि पुण्यमिश्रितत्वात्पुण्यरूपाणि । सततोर्ध्वगमनमिति । बन्धमुक्तस्य ह्यूर्ध्वगमनं स्वभावः । यथा पंजरमुक्तस्य शुकस्य । यथा वा निर्भिण्णस्य परिणतैरण्डबीजस्य । यथा वा दृढपंकलिप्तस्य जलनिमज्जनप्रक्षीणपंकलेपस्य शुष्कालाबुनः । इह त्वनादिकालप्रवृत्तबन्धवि-

सप्तभङ्गीन्यायेन व्यवस्थाप्याः । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यं, स्यादस्ति चावक्तव्यं, स्यान्नास्ति चावक्तव्यं, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यम्, इति सप्तभङ्गीन्यायः । स्याच्छब्द ईषदर्थः । अतः सप्तभङ्गीन्यायात् सप्तपदार्थसिद्धिरिति ॥

एतदयुक्तम् । कुतः ? एकस्मिन् वस्तुनि सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभेदाभेदादीनामसंभवात् । पर्यायभाविनश्च द्रव्यस्यास्तित्वनास्तित्वादिशब्दबुद्धिविषयाः परस्परविरुद्धाः पिण्डत्वघटत्वकपालत्वाद्यवस्थावत् युगपन्न संभवन्ति । अतो विरुद्ध एव जैनवादः ॥

गमात्सततोर्ध्वगमनम् । तन्मते लोकाकाशस्योपर्युपरि स्थितानां लोकानामंतर्वर्तित्वेऽपि तेषामुपरि स्थितो निरवधिः अलोकाकाशः सततोर्ध्वगमनस्यावकाशः । तथा पठन्ति– 'गत्वा गत्वा निवर्तते चंद्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्तते त्वलोकाकाशमार्गगाः ।' इति । अन्ये तु विगतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानदर्शनसुखवीर्यस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्याहुः। सप्तभंगीन्यायेनेति । सप्तानां भंगानां प्रकाराणां सत्त्वादिनियमभंगानां वा समाहारः सप्तभंगी । के ते सप्त भंगाः तानाह–स्यादस्तीति । सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वसदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वविषयाश्चत्वारः पक्षाः । पुनश्चानिर्वचनीयत्वे सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वमेलनैस्त्रयः पक्षा इत्येवं सप्त पक्षा वादिभिरुत्प्रेक्षितुं शक्याः । सर्वेऽपि ते पक्षाः जैनैरीषदीषत् स्वांगीकृतेषु सर्वेष्वपि पदार्थेषु अंगीक्रियन्ते । अत्र स्याच्छब्दस्यार्थमाह–स्यादिति।अनैकान्त्यार्थ इति केचित् । उभयथापि तिङन्तप्रतिरूपकोयमव्ययशब्दः फलतस्त्वेकार्थः । सत्त्वे प्रदर्शितस्य सप्तभंगीन्यायस्य नित्यत्वभिन्नत्वादिधर्मान्तरेष्वपि योजनमभिप्रेत्योपसंहरति–अत इति । सप्तभंगीन्यायो न युक्तः । एकस्मिन्वस्तुनि विरुद्धानेकधर्मसमावेशासंभवादिति सूत्रार्थमाविष्कुर्वन् सिद्धांतयति–एतदयुक्तमिति । नन्वेकस्मिन्नपि देशकालाद्युपाधिभेदेन यथा सत्त्वासत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः तथोपाधिभेदं विनाप्यस्तु । तत्र लोकसिद्धानि प्रमाणानि सन्तीति चेदिहापि सन्त्येव प्रपञ्चसत्यत्वासत्यत्वादिकं व्यवस्थापयद्भिस्तैस्तैर्वादिभिरुपपादितानि प्रमाणानीत्याशंक्याह–पर्यायभाविनश्चेति । सत्त्वासत्त्वादयः पिंडत्वघटत्वादिवत् पर्यायभाविन एव लोकानुभवसिद्धाः । यानि तु वादिभिरुपन्यस्तान्यपर्यायेण सत्त्वासत्त्वादिकमुपनयन्ति तानि सर्वाण्यपि प्रमाणानीत्येतन्न संभवति । परस्परविरोधेन केषांचिदाभासत्वावश्यंभावात् । अन्यथा प्रपञ्चसत्यत्वादिवादिभिस्तदसत्यत्वाभ्युपगमे दोषाणामप्युच्यमानत्वेन तेषामप्यनुरोध्यत्वापत्त्या अनेकान्तवादिनः तत्तद्वाद्युक्तदोषभाक्त्वस्यापि प्रसंगादिति भावः । एतेन यदुक्तं स्याद्वादमञ्जर्याम्–'अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः । नयानशेषानविशेषमिच्छन्न पक्षपाती समयस्तथा नः ॥' इति तन्निरस्तम् । अपक्षपातेन समस्तसमयोक्तसत्त्वादिविशेषाभ्युपगमे तत्तदुद्भावितासत्त्वादिपक्षदोषाणामप्यभ्युपगन्तव्यत्वापत्तेः । अर्धजरतीये नियामकाभावात् । ननु तर्हि लोकाविरोधेनैव सप्तभंगीनयं समर्थयामहे । सर्वसंप्रतिपन्ने तावदेकस्य कालभेदेन सत्त्वासत्त्वे । अतस्तयोः स्वस्वकालविवक्षया अस्ति नास्तीति भंगद्वयमुपपद्यते । क्रमविवक्षया सदसदिदमिति तृतीयभंगो युज्यते ।

युगपत्सत्त्वासत्त्वविवक्षयाऽनिर्वचनीयमिति चतुर्थभंगो घटते । न हि युगपदेकस्य सत्त्वमसत्त्वं च निर्वक्तुं शक्यम् । युगपत्सत्त्वासत्त्वयोरनिर्वचनीयत्वेन सहसत्त्वस्यासत्त्वस्य क्रमिकोभयस्य च मेलने अवशिष्टं भंगत्रयं संपद्यते । तदाहानन्तवीर्यः—'तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवांछायां प्रयोगस्समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भंग इष्यते । अंत्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभंगसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भंग उच्यते' । इति । यद्येवं पारिभाषिकोऽयं सप्तभंगीनयः स्वीक्रियत एव । घटादिः स्वदेशेऽस्ति अन्यदेशे नास्ति स्वकालेऽस्ति अन्यकाले नास्ति स्वात्मनास्ति अन्यात्मना नास्तीति देशकालप्रतियोगिरूपोपाधिभेदेन सत्त्वासत्त्वसमावेशे लौकिकपरीक्षकाणां विसंप्रतिपत्त्यभावात् । न चैतावता पराभिमतं वस्त्वनैकान्त्यमापद्यते । स्वकाले सदेव अन्यकाले असदेव इत्यादिनियमस्य भंगाभावात् । ननु, वस्तुतो देशकालाद्युपाधिभेदो नापेक्ष्यते । स देश इह नास्ति स काल इदानीं नास्तीत्यादिप्रतीतौ देशकालाद्युपाध्यंतराभावात् । तत्राप्युपाध्यंतरान्वेषणेऽनवस्थानात् । इतरानंगीकारयितुं परं गुडजिह्विकान्यायेन देशकालाद्युपाधिभेदमंतर्भाव्य सत्त्वासत्त्वप्रतीतिरुपन्यस्यते । वस्तुतो विमृश्यमाना सा निरुपाधिकैव सत्त्वासत्त्वादिसंकरे प्रमाणम् । अत एव स्याद्वादिनो 'घटोऽस्ति घटो नास्ति पटस्सन् पटोऽसन्' इत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतिमेव सत्त्वासत्त्वाद्यनैकान्त्ये प्रमाणमुपगच्छंति । सर्वमनैकांतिकं वस्तुत्वात् चित्रपटवदित्यनुमानमपि प्रमाणयन्ति । न हि चित्रपटे नीलपीताद्यसंकरार्थं प्रदेशभेद आश्रयितव्यः । प्रदेशभेदासंकरार्थमुपाध्यंतरान्वेषणे अनवस्थानात् । एतेन संयोगतदभावाद्यसंकरोऽपि प्रत्याख्यातः । तस्मात्सर्वं वस्त्वनैकांतिकमेवेति स्याद्वादरहस्यमिति चेत् उच्यते । परस्परविरुद्धधर्मसमावेशे सर्वानुभवसिद्धस्तावदुपाधिभेदो नापह्नोतुं शक्यते । लोकमर्यादामनतिक्रममाणेन देशकालादिसत्त्वनिषेधेऽपि देशकालाद्युपाध्यवच्छेदः अनुभूयत एव । इहात्माश्रयः परस्पराश्रयः अनवस्था वा न दोषः । यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिवृत्तौ यथा च बीजांकुरादिकार्यकारणभावे विरुद्धधर्मसमावेशे । सर्वथोपाधिभेदं प्रत्याचक्षाणस्य चायमस्याः पुत्रः अस्याः पतिः अस्याः पिता अस्याश्श्वशुर इत्यादिव्यवस्थापि न सिद्ध्येदिति कथं तत्र तत्र स्याद्वादे मातृत्वाद्युचितव्यवहारान् व्यवस्थयानुतिष्ठेत् । तस्मात्सर्वबहिष्कार्योऽयमनेकान्तवाद इत्यलं विस्तरेण । इत्थं जैनाभिमतः स्याद्वादो दूषितः । अथ तदभिमतेषु पदार्थेषु प्रथमपरिगणितस्य जीवस्य देहपरिमाणत्वं तदुक्तमुत्तरसूत्रैर्दूष्यते । तद्धि सर्वांगीणसुखादियुक्त्याभासोपनीतम् । तस्मिन्दूषिते प्रक्रियामात्रसिद्धमन्यत्सर्वं स्वयमेव दूषितं भवतीति । न हि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशादीनि षड्द्रव्याणि; एतेषु पुद्गलांतर्गतान् परमाणून् कालं चाणुमपहाय जीवो धर्माधर्मौ परमाणुव्यतिरिक्ता महाभूतचतुष्टयस्थिरत्रसरूपेण षड्विधाः पुद्गला आकाशश्चेत्येते पंचास्तिकायाः । जीवाजीवास्रवादयस्सप्त मोक्षोपायत्वेनाधिगन्तव्या' इत्यादिविभागे सिद्धांत्यभिमतपशुपाशादिविभागे श्वेताश्वतरोपनिषदादिवत् किमपि श्रद्धेयं प्रमाणमस्ति । सर्वज्ञप्रणीतागममूलकत्वकल्पनायाः 'कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथं भवे'

॥ सू ॥ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३२ ॥

एवं च आत्माकार्त्स्न्यं चानुपपन्नम् । आत्मनः शरीरपरिमाणत्वे हि बृहच्छरीरादल्पीयसि प्रविशतो विकलत्वं प्रसज्येत । अत आत्मनः शरीरपरिमाणत्वमयुक्तमेव ॥

॥ सू ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥

तथाविधाल्पत्वावस्थान्तरयोगादप्यविरोधो न संभवति; घटादिवद्विकारादिदोषप्रसङ्गात् ॥

॥ सू ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३४ ॥

अन्त्यस्य मोक्षदशापरिमाणस्यैकरूपावस्थितेस्तस्य स्वाभाविकत्वेनात्मतत्परिमाणयोरुभयोरपि नित्यतया पूर्वावस्थायामप्यविशेषः । विविधदेहपरिमा-

---

दिति न्यायेनानादरणीयत्वात् । नाप्येवंभूता विभागाः तप्तशिलारोहणादिव्रतानि च कयाचन युक्त्योपनेतुं शक्यन्ते । तस्माद्युक्त्याभासावलंबनमात्मनो देहपरिमाणत्वमात्रमिह दूष्यते–सू ॥ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३२ ॥ यथैकस्मिन्सत्त्वासत्त्वादिविरुद्धधर्मसंकरोऽनुपपन्नः एवमात्माकार्त्स्न्यमप्यनुपपन्नमिति सूत्रार्थं दर्शयति–एवमिति । एवंशब्देन सत्त्वासत्त्वादिसंकरवत्सूत्रकण्ठोक्तिगृहीतात्माकार्त्स्न्यव्यतिरिक्तमन्यदप्येवंप्रकारं जिनमतकल्पितमनुपपन्नमिति सूच्यते। किं तदकार्त्स्न्यं यदनुपपन्नमिति प्रतिज्ञायते कुतश्च तदनुपपन्नमित्याकांक्षायामाह–आत्मनश्शरीरपरिमाणत्वे हीति । अनेन शरीरपरिमाणत्वमकार्त्स्न्यं विवक्षितम् । तदनुपपत्तौ च मातंगदेहान्मशकदेहं प्रविशतस्तत्रामांतमंशं विहाय प्रवेशः स्यादिति जीवस्य पूर्वावस्थातो विकलत्वं प्रसज्येत । एवं मशकदेहान्मातंगदेहं प्रविशतस्तद्व्यापनसमर्थपरिमाणं नास्तीति तत्र तस्य सर्वांगीणसुखादिकं न स्यादित्येवंरूपो हेतुर्विवक्षित इति दर्शितं भवति । अकार्त्स्न्यशब्देन देहपरिमाणत्वमुपाददानेन दूषणांतरमपि विवक्षितम् । यदि तत्तद्देहपरिमाणो जीवस्तदा योगसिद्धस्य कायव्यूहपरिग्रहे कृत्स्नदेहव्यापित्वं नास्तीति तस्यानेककायाधिष्ठातृत्वं न स्यादिति घटमणिकगृहोदरादिगतप्रदीपप्रभावत् जीवस्य संकोचविकासरूपावस्थाविशेषशालित्वं स्यादित्याशंकापरिहारार्थं सूत्रम्–सू० ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥ परमते पर्यायशब्दोऽवस्थासु पारिभाषिकः। अल्पत्वेति। गजशरीरान्मशकशरीरप्रवेशे इदमुक्तम्। वैपरीत्ये तु महत्त्वमवस्थांतरं द्रष्टव्यम् । विकारादीति। विकारो जन्म विनाशश्च। आदिशब्देन सावयवत्वादिकं गृह्यते। जीवस्य देहपरिमाणत्वाभावे युक्त्यंतरमुच्यते–सू० ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३४ ॥ मोक्षदशायां यज्जीवस्य परिमाणं तदन्त्यम् । तस्य तथैवावस्थानं भवति। तदनंतरं देहान्तराभावेन देहान्तरोचितपरिमाणान्तराप्रसक्तेः । अतो यथा मोक्षदशावस्थितमेव जीवस्वरूपं पूर्वमप्येवं तत्परिमाणमपि तदेव इत्यविशेषोऽङ्गीकर्त्तुं युक्तः । जीववत्तत्परिमाणस्यापि मोक्षदशापन्नस्यादेहोपाधिकस्य नित्यत्वादिति सूत्रार्थमाह–अन्त्यस्येति । सिद्धान्ते चिच्छक्तेस्संसारदशायां संकोचविकासशालित्वेऽपि न स्वरूपतो जन्मविनाशौ न वा सावयवत्वादिकम् । मोक्षदशायां

णत्वे हि वैकल्यं भवेदेव। अत एकस्मिन् सत्त्वासत्त्वादिवादात् आत्मनः शरीरपरिमाणवादाच्च जैनमतमपि विरुद्धमेव ॥ इत्येकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

व्यापित्वेऽपि न पूर्वं तत्परिमाणमिति व्यवस्थायां जैनाभिमतजीवोक्तदोषो न भविष्यति। 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा' दिति न्यायात्। जैनानां तु दृष्टानुसारेण कल्पयतां जीवस्य तथैव सावयवत्वादिकमपि स्यात्। तथाभूतानामेव प्रभादीनां संकोचविकासदर्शनात्। तथा मोक्षदशापन्नपरिमाणमेव प्रागपि स्वाभाविकं स्यात्। जीवस्वरूपे तथादर्शनात् इति दोषः प्रसज्यते। एवमेव ह्यग्रिमाधिकरणे स्वाभिमतस्यैव श्रुतिसिद्धस्य परमेश्वरस्यानुमानिकत्वांगीकारेऽधिष्ठातृत्वानुपपत्तिर्वक्ष्यते ॥ इत्येकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

नयमणिमालायाम् अथैकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३१ ॥ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३२ ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३४ ॥

जीवाजीवास्रवमुखसप्तपदार्थात्मकं विश्वम्। स्यादस्तिप्रक्रियया सप्ताकारं वदंति जैनास्तु ॥ १२१ ॥
सदसत्त्वाद्येकस्मिन्वस्तुनि युगपत्कथं घटते। तनुमानता च जीवे नानातनुभेदभाजि कथम् ॥ १२२ ॥

इत्येकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३२ ॥ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३३ ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३४ ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३५ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं मुक्तकच्छानां बौद्धानां मते निरस्ते मुक्तांबरजैनमतस्य बुद्धिस्थत्वेनानन्तरोपस्थितिकत्वात्तन्मतमिह निराक्रियते। दिगंबरमतं प्रमाणमूलमुत भ्रान्तिमूलमिति संशयः। 'स्यादस्ति स्यान्नास्ति' इत्यादिसप्तभंगीनयमस्तित्वनास्तित्वादिविरुद्धधर्मद्वयमादाय सर्वेषु पदार्थेषु योजयंतो दिगंबराः पदार्थमात्रस्यानेकरूपत्वमाचक्षत इति तन्मतं प्रामाणिकमिति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** एकस्मिन्वस्तुनि विरुद्धधर्माणामसंभवेन वस्तुनोऽनेकरूपत्वाभावात् जीवस्य देहपरिमाणत्वे परिच्छिन्नत्वविकारित्वादिदोषप्रसक्तेश्चार्हतं मतमपि सौगतमतवदप्रामाणिकमेवेति ॥ **सूत्रार्थस्तु, सू ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥ एकस्मिन्**=परमात्मरूपे वस्तुनि। **असंभवात्**= विरुद्धधर्माणामसंभवात्। **न**= अनेकरूपत्वं नास्तीत्यर्थः।

देहपरिमाण एवात्मेति यत्तेषां मतं तद्दूषयति– **एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥** यथा स्याद्वादे एकत्र विरुद्धधर्मासंभवो दोषः प्रसक्तः **एवम् आत्माकार्त्स्न्यं च**= आत्मनो जीवस्याकार्त्स्न्यं परिच्छिन्नत्वमपि प्रसज्येतेत्यर्थः। ततश्च परिच्छिन्नत्वादनित्यत्वं स्यात्। किं च जीवस्य देहपरिमाणत्वांगीकारे मनुष्यात्मनो गजशरीरे कृत्स्नस्यात्मनो मशकादिशरीरे च प्रवेशो न स्यादिति भावः।

आत्मनस्सावयवत्वांगीकारेणावयवानां वृद्धिह्रासवत्त्वाङ्गीकारात्क्रमेण प्रवेशोऽस्त्वित्यत आह– **सू ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३६ ॥** पर्यायेणापि अवयववृद्धिह्रासाभ्यां तत्तच्छरीरपरिमाणत्वस्यात्मन्यविरोध इत्येतदपि। **न च**= न भवति। कुतः। **विकारादिभ्यः**= विकारादिदोषप्रसंगादित्यर्थः ॥

किं च ॥ **सू ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ अंत्यावस्थितेः**= मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वेनावस्थितेः। **उभयनित्यत्वात्**= तत्पूर्वयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसंगात्। **अविशेषः**= त्रयाणामपि परिमाणानां साम्यं प्रसज्येत। अतः सौगतमतवदार्हतमतमप्यप्रामाणिकमेवेति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, रामानुजमते, तथा **नन्दतीर्थमते** चेदमधिकरणं जैनमतनिराकरणार्थमेव प्रवृत्तमिति यद्यपि संदेहपूर्वपक्षादिषु नास्ति विशेषः तथापि **आनन्दतीर्थमते 'अन्त्यावस्थिते'** रिति सूत्रे **'अविशेषात्'** इति पञ्चम्यन्ततया पाठ आदृतः। तस्मिन्नेव सूत्रे **श्रीकण्ठरामानुजमतयोः 'उभयनित्यत्वात्'** इत्यस्य आत्मतत्परिमाणयोरुभयोरपि नित्यत्वात्पूर्वावस्थायामपि न विशेष इत्यर्थः इति व्याख्यातम्। **आनन्दतीर्थमते तु** मुक्तिगतात्मपरिमाणस्यावस्थितेस्तदवच्छेदकतया नित्यदेहावश्यंभावेनोभयस्य मुक्तावात्मतद्देहयोर्नित्यत्वादद्यतनदेहानामपि नित्यत्वं स्याद्देहत्वाविशेषादिति सूत्रार्थो विवृत इत्यपि विशेषः। अन्यदविशिष्टम् ॥ **इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामेकस्मिन्नसंभवाधिकरणम्।**

अथ पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ सू ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥

पत्युः परमेश्वरस्य श्रुतिसिद्धजगदुभयकारणत्वस्यापि तदागमनिष्ठास्तन्मताभिप्रायानभिज्ञा एकदेशिनस्तान्त्रिकाः केवलनिमित्तत्वं वदन्ति । तद्युक्तं न वेति संदेहः ॥

तत्रैवं पूर्वः पक्षः—कुलालादिरनुपादानभूत एव दण्डादिकं नियच्छन् कर्ता

अथ पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥ इहाधिकरणे परमेश्वरस्यानुमानात्सिद्धिस्तस्यानुमानतस्सिद्धं निमित्तत्वमेव केवलं नोपादानत्वमपीति मतं निराक्रियते । अत्रेऽयं शंका समुन्मिषति । शास्त्रयोनित्वाधिकरणे शास्त्रमेव परमेश्वरे प्रमाणं नानुमानमिति व्यवस्थापितम् । शास्त्रतश्च तस्योपादानत्वस्यापि सिद्धिः प्रकृत्यधिकरणे प्रतिपादिता । अनुमानिकेश्वरवादिनां काणभुजाक्षचरणानां मतं च पूर्वमेव तर्काप्रतिष्ठानवैदिकापरिग्रहाभ्यां निराकृतम् । किमत्र निराकरणीयमवशिष्यते यदर्थोऽयमधिकरणान्तरारंभ इतीमां शङ्कां निरसनीयमतविशेषोपन्यासेन परिहरति—पत्युरिति । अयमत्र परिहाराभिप्रायः । परमेश्वरस्यानुमानिकत्वं केवलं निमित्तत्वं च वैशेषिकादिशास्त्रेष्वेव नोच्यते सकलवेदसामरस्यरहस्यनिधानभूतेषु शिवागमेष्वपि प्रतिष्ठाप्यते । तत्कथं प्रत्याख्येयम् । न हि वेदसमानैः शिववाक्यैः पूर्वपूर्वशैवाचार्यप्रणीतैस्तद्व्याख्यानैश्च महता प्रबंधेन प्रतिष्ठापितं परमेश्वरसाधकानुमानं तस्य केवलनिमित्तत्वं च कतिपयवेदवाक्यविरोधेन पुरुषबुद्धिप्रभवतर्कविरोधेन च प्रत्याख्यातुं युक्तम् । बहुवाक्यानुरोधेन कतिपयवाक्यानामर्थान्तरवर्णनस्योचितत्वात् वेदविरोधेनेव शिवागमविरोधेनापि किंपचानपुरुषबुद्धिप्रभवतर्काणामाभासीकरणस्योचितत्वाच्चेति शङ्कांतरनिराकरणार्थमिदमधिकरणम् । तन्निराकरणं त्वित्थम्—शिवागमानां परमेश्वरस्य स्वतंत्रानुमानतस्सिद्धौ तस्य केवलनिमित्तत्वे च न तात्पर्यम् । तथाप्युत्तानहृदयाः यथाश्रुतार्थग्राहिणस्तत्तात्पर्यसारानभिज्ञाः केचन तान्त्रिकास्तद्व्याख्यातारः तथा मतं प्रत्यतिष्ठिपन् । अनादिव्याख्यानपरंपराप्राप्तं तन्मतं शृण्वतां तत्रैव शिवागमानामपि तात्पर्यमिति भ्रांतिः स्यात्, तन्निराकरणार्थोऽयमधिकरणांतरारंभयत्न इति । यद्येवं शैवानामपि प्रधानकारणवादित्वात् सांख्याधिकरणानंतरमनेनाधिकरणेन भाव्यम् । सत्यम् । अवांतरसङ्गतिवशादिह कृतम् । पूर्वाधिकरणे हि सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधादेकत्रासंभव उक्तः । एवमेवाधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरप्येकत्रासंभव इत्यत्र प्रत्यवस्थानमिति । तथैव पूर्वपक्षमुपपादयति—कुलालादिरिति । यद्यपि प्रकृत्यधिकरणेऽप्ययं पूर्वपक्ष उपन्यस्तः तथापि तत्रोपादानत्वविषयश्रुतीनां केवलनिमित्तविषयत्वे पूर्वपक्ष्युक्तीतन्यायाभासो निर्विकारत्वश्रुतिविरोधोत्प्रेक्षा च मुख्यं पूर्वपक्षावलंबनम् । अत एव श्रुत्यवष्टंभान्येव तत्र सिद्धांतसूत्राणि । तदुपष्टंभकतया परं भाष्यकृतात्रत्या कुलालमृत्पिंडादिदृष्टांतमूला युक्तिस्तत्रोपन्यस्ता । अत्र तु सैव मुख्यं पूर्वपक्षावलंबनमिति न पौनरुक्त्यम् । चिच्छक्तिरपि नोपादानं चेतनत्वात् परमेश्वरवत् । अतश्शक्तिर्जगत्कर्तुः परमेश्वरस्य

भवति । तथा तटस्थ ईश्वरोऽपि निमित्तमात्रम् । (माया उपादानम् ।) शक्तिः करणम् । अन्यथा मृदादिवदीश्वरस्योपादानत्वे विकारादिप्रसक्तिः । अतो निमित्तमेव परमेश्वर इति ॥

अत्रोच्यते—पत्युरीश्वरस्य केवलनिमित्तत्वमपि न युक्तम्, श्रुतिविरोधेनासामञ्जस्यात् ॥

न्यायविरोधमाह–

॥ सू ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

अशरीरस्य परमेश्वरस्य मायोपादानाधिष्ठानं नोपपन्नम् । लोके शरीरिण एव कुलालादेर्मृत्पिण्डाद्युपादानाधिष्ठानं दृष्टम् । अतः कुलालादिदृष्टान्तो विरुद्धः । अनधिष्ठाने मायायाः ईश्वरस्यानङ्गीकारात् सांख्यमतमेव युक्तम्, ईश्वरेण प्रयोजनाभावात् । अतः परमेश्वरस्य निमित्तत्वं न संभवति ॥

करणापेक्षायां करणंतयावतिष्ठते । उपादानं तु जडाश्शुद्धाशुद्धमायाप्रकृतय इत्यभिप्रेत्याह–शक्तिः करणमिति । शक्तय इति पाठश्चेदौपाधिकभेदाभिप्रायं बहुवचनम् । श्रुतिविरोधेनेति । प्रकृत्यधिकरणनिर्णीततात्पर्योपादानत्वप्रतिपादकश्रुतिनिकुरुंबविरोधेनेत्यर्थः । काणभुजादिरीत्या युक्तिप्राधान्यं मन्यमानः पूर्वपक्षयुक्तिभिर्व्यवस्थापितेऽर्थे श्रुतयस्तदनुसारेण नेतव्या इति श्रुतिविरोधं नाद्रियेत । अतस्तद्युक्तीनां प्रतियुक्तिपराहतिप्रदर्शनेन सोऽपि स्वमतव्यवस्थापनार्थं श्रुतिशरणतां प्रापणीय इत्यभिप्रेत्य तदभिमतेश्वरानुमानस्य प्रतियुक्तिपराहतिप्रदर्शकान्युत्तरसूत्राणि तान्यवतारयति–न्यायविरोधमाहेति । सू० ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥ मायोपादानेति । मायाशब्दोऽत्र शुद्धमायापरः । अशुद्धमायाप्रकृतिरूपोपादानाधिष्ठाने परमेश्वरस्यानंतेशश्रीकण्ठशरीराभ्यां शरीरवत्वस्य पूर्वपक्षिणाङ्गीकृतत्वात् । दृष्टमिति । कुलालमृत्पिण्डादिषु निमित्तोपादानभेदो दृष्ट इति दृष्टांतमात्रमवलंब्य हि पूर्वपक्षिणा परमेश्वरादन्यदेवोपादानमिति व्यवस्थाप्यते । तस्य शरीरवानेव कुलालादिरूपाधिष्ठाता दृष्ट इति पूर्वपक्ष्यभिमतानुमानात् जगत्कर्तृत्वेन सिध्यन् परमेश्वरस्तेनैव कुलालादिदृष्टांतेन शरीरी सिद्ध्येत् । अतः परमेश्वरः शरीररहितः शुद्धमायाधिष्ठातेति तथाभूतमीश्वरमनुमानेन सिसाधयिषतः कुलालादिदृष्टांतो विरुद्धः । तद्विपरीतशरीरवदधिष्ठात्रुपनायकत्वादित्यर्थः । तर्ह्युदासीन एवेश्वरस्साध्यत इति मन्दशङ्कां निराचष्टे–अनधिष्ठान इति । प्रयोजनाभावादिति । क्षित्यादिकार्यकर्तृत्वेन खल्वनुमानादीश्वरस्साधनीयः । तत्कर्तृत्वानंगीकारे स साधयितुं न शक्यते लिंगाभावादिति भावः । यदि त्वधिष्ठातृत्वे शरीरित्वमप्रयोजकं किंत्वपरोक्षज्ञानादिमात्रमतो जगत्कर्तृत्वेनानुमानादशरीरस्य परमेश्वरस्य सिद्धिरुपपद्यत इत्युच्येत तदा तथैव तत्र उपादानभिन्नत्वमप्यप्रयोजकमिति तस्य श्रुतिबलादुपादानत्वेनापि सिद्धिरुपपद्यत इति तुल्यम् । वस्तुतस्त्वपरोक्षज्ञानादिकमधिष्ठातृत्वे प्रयोजकमभ्युपगच्छता शरीरित्वमपि तत्प्रयोजकमिति पर्यायेणाभ्युपगतं भवत्येव । अपरोक्षज्ञानत्वाव-

---

(१) ( ) इदं रेखान्तर्गतं वाक्यं केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति । शिवार्कमणिदीपिकारीत्यापि इदं वाक्यमधिकपाठ इत्युन्नीयते ।

आशङ्क्याह-

॥ सू ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अधिष्ठाने शरीरापेक्षा नास्ति। यथा करणमिन्द्रियं शरीरमपि अशरीरोऽधितिष्ठति तद्वत् प्रधानमपीश्वर इति चेत्—न, तद्गतानर्थभोगादिभ्यः। यथाऽऽत्मनोऽशरीरस्य शरीराधिष्ठाने शरीरगतसुखदुःखभोगादिः तथा परमेश्वरस्यापि तदधिष्ठाने तद्गतभोगादिप्रसक्तिः। अतो न निमित्तमात्रमीश्वरः॥

॥ सू ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥

वाशब्दश्चार्थे। सशरीर एव परमेश्वरः कुलाल इव मृत्पिण्डं पार्थक्येनोपादा-

---

च्छेदेनेंद्रियस्य कारणतया तदाश्रयत्वेन शरीरस्यापि प्राप्तेः । न च तत्र कार्यतावच्छेदके जन्यत्वं विशेषणम्। गौरवात् । न च लाघवादेकस्य नित्यस्येश्वरज्ञानस्यानुमानात्सिद्धौ तत्र जन्यत्वविशेषणगौरवं प्रामाणिकमिति वाच्यम्। ईश्वरानुमानस्य प्रथमप्रवृत्तौ(नियामका)प्रमाणाभावात्। किञ्च । कर्तृजन्यत्वे कार्यत्वमवच्छेदकं लाघवात्, न तु घटत्वपटत्वादिकमनंतं गौरवात् । इति विपक्षबाधकबलाद्धि कार्यत्वलिंगेन कर्तृजन्यत्वं क्षित्यादीनां साध्यते । एवं शरीरजन्यत्वेऽपि तदेव कार्यत्वमवच्छेदकं लाघवादिति नित्यज्ञानादिमत्त्वेनेव नित्यशरीरवत्त्वेनापि कर्तृसिद्धिः केन वार्यते । तस्मादशरीरस्याधिष्ठानानुपपत्तेः शरीरिण एव कर्तुरनुमानतस्सिद्धिः स्यात्। न तु पूर्वपक्ष्यभिमतस्याशरीरस्य कर्तुरित्याशयः। स्यादेतत्। अनुप्रविश्य नियम्यत्वं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं वा शरीरत्वम्। लौकिकवैदिकशरीरव्यवहारास्पदसकलानुगतस्य जातिरूपस्योपाधिरूपस्य वान्यादृशस्य तस्यासंभवात् । तच्च परमेश्वरं प्रति मायादीनां सर्वेषामप्यविशिष्टम्। तथा च यन्नियम्यं तेनैव शरीरवान् परमेश्वरस्तस्याधिष्ठातेत्युपपद्यत इति न तस्य करचरणादिमच्छरीरांतरसिद्धिः प्रसज्यते । न च नियम्यातिरिक्तशरीरेण शरीरवत एव तदधिष्ठातृत्वमिति नियमोस्ति। जीवानां स्वस्वशरीराधिष्ठाने तदभावादित्याशंकानिराकरणार्थमुत्तरसूत्रमित्यवतारयति—आशंक्याहेति। सू० ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥ करणग्रहणं शरीरस्याप्युपलक्षणमिति व्याचष्टे—शरीरमपीति। अशरीर इति। नियम्यातिरिक्तशरीररहित इत्यर्थः। तद्गतभोगादिप्रसक्तिरिति। अयमाशयः। अधिष्ठातृत्वशरीरित्वव्याप्तौ नोक्तलक्षणं शरीरत्वं निवेशयामः। किं तु भोगाश्रयत्वरूपम् । तत्रैव विपक्षबाधकसत्त्वात्। भोगार्थं शरीरमधितिष्ठतो हि सुखार्थं दुःखपरिहारार्थं वा क्वचित् कर्तृत्वं दृष्टम्। तथा च नियम्यमेव मायादिकं यदि परमेश्वरस्य भोगाश्रयरूपं शरीरं यदि वा तदतिरिक्तं करचरणादिमदन्यच्छरीरमिष्यते उभयथापि तस्य सुखदुःखभोगस्तन्मूलपुण्यपापवत्वं च प्रसज्यत इति करचरणादिमच्छरीरांगीकारे दोषांतरसमुच्चयार्थं सूत्रम्—अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥ अंतवत्त्वं करचरणादिमतश्शरीरस्यानित्यत्वनियमदृष्टेः असर्वज्ञता च जननमरणावृत्तिमतां किंचिज्ज्ञत्वदृष्टेः। योगाभ्यासात् सार्वज्ञ्यसमर्थनेऽपि ततः प्रागनिवार्यमसार्वज्ञ्यमिति सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—वाशब्द इत्या-

---

(१) अयं क्व पाठः।

नमधितिष्ठतीति चेत्-न,तथा सति पत्युरीश्वरस्य संसारिण इवान्तवत्त्वमसर्वज्ञत्वं च भवति। अतो भोगादिप्रसक्तेः प्रधानाधिष्ठानमीश्वरस्य न संभवति। प्रधानाधिष्ठातृत्वेऽपि परमेश्वरस्य 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतेस्तद्गतभोगादिप्रसक्तिर्न भवतीति चेत्-तथा सति तर्कबलमपहाय श्रुतिरेवावलम्बनीयेति 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'बहु स्यां प्रजायेय' 'सर्वो वै रुद्रः' इत्यादिश्रुतिभिरुपादानमपि परमेश्वर इत्यभ्युपेयम्। जगदुपादाननिमित्तभूतस्यापि परमेश्वरस्य 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिभिर्निर्विकारत्वमप्युपपद्यते ॥

'शक्तिः प्रथमसंभूता शान्त्यतीतपदोत्तरा।

दिना। एवमनुमानादीश्वरस्सिद्ध्यति चेत् कुलालादिरिव शरीरसुखदुःखभोक्ता पुण्यपापवश्यो जननमरणवानसर्वज्ञश्च सिद्ध्येत्, न तु यथाभिमतरूपविशिष्ट इति सूत्रैः प्रतिपादितं भवति। शास्त्रयोनित्वाधिकरणोपन्यस्तमीश्वरानेकत्वापत्त्यादिदूषणमप्यत्रत्यमेव। अत्रैव सूत्रकारस्यानुमानदूषणकण्ठोक्तिदर्शनात्। तत्र सूत्रकृता'तन्त्वौपनिषद' मित्यादिश्रुतितात्पर्यविचारेणैव परमेश्वरस्य शास्त्रयोनित्वं व्यवस्थापितम्। भाष्यकृता परं शिष्याकांक्षोपशांत्यर्थमत्रत्यमेव किंचिद्दूषणं तत्रोद्भावितम्। तद्व्याख्यानप्रसङ्गादस्माभिरपि तत्र प्रपंचितमतो न पौनरुक्त्यम्। 'रचनानुपपत्ते' श्चेति सांख्याधिकरणे मृद्घटादिषु दृष्टं कार्यानुसारिणा कारणेन भाव्यमिति नियममवलम्ब्य सुखदुःखमोहात्मकस्य जगतस्तथाभूतं कारणमनुमिमानं सांख्यं प्रति मृदादिदृष्टांतैरेवाचेतनस्य जगत्कारणस्य तादृशेन चेतनेनाधिष्ठानमपि सिद्ध्येत, स्वतंत्रं प्रधानं जगत्कारणमिति सांख्याभिमतं न सिद्ध्येत्। इत्येतावन्मात्रमुक्तं, न तु स्वतंत्रमीश्वरानुमानमनवद्यमिति। तेनेश्वरः प्रसाधितः। अतः क्वचिदीश्वरानुमानमनुमोदितं क्वचिद्दूषितमिति न विरोधः। तदेवं युक्त्या केवलनिमित्तमीश्वरं साधयन्तं प्रति स्वतंत्रयुक्त्याश्रयणे परमेश्वरस्यानभिमतमपि शारीरित्वभोक्तृत्वादिकं सिद्ध्येदिति दोषे सूत्रैरुद्भाविते तेषां सूत्राणां, स्वतन्त्रयुक्तिभिः श्रुतिविरुद्धोऽर्थो न सिद्ध्यति, पुरुषबुद्धिकल्पितयुक्तिभ्यः श्रुतीनां प्रबलत्वादित्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाविष्कर्तुं परमुखेन शङ्कामुद्भावयति-प्रधानेति। तद्गतभोगादीति। आदिशब्देन पुण्यपापवत्त्वमनेकत्वमभवत्वमसर्वज्ञत्वमित्येतानि गृह्यंते। अधिष्ठानानुपपत्तिसूत्रापादितं शरीरित्वं तु नोपात्तम्। श्रुत्यवलम्बनेऽपि कैवल्योपनिषदादिसिद्धस्य तस्याप्रत्याख्येयत्वात्। तर्हि प्राप्तोऽसि पंथानमिति परिहरति-तथा सतीति। श्रुतिरेवेति। 'अनश्नन्नन्यः' 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' 'द्यावाभूमी जनयन्देव एकः' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः। परमेश्वर इति। शक्तेरप्युपलक्षणम्। निर्विकारत्वमपीति। प्रकृत्यधिकरणे तथोप पादितत्वादिति भावः। एवमनेनाधिकरणेन निराकरणीयः शिवस्य केवलनिमित्तत्ववादो नागममूलः किं तु तदभिप्रायानभिज्ञव्याख्यातृपरंपरामूलः इत्येतदाविष्कर्तुं शिवस्योपादानत्वसंप्रतिपत्तौ सर्वज्ञानोत्तरागममूलं वायुसंहितावचनजातमुदाहरति-शक्तिरिति। सूक्ष्मचिदचिद्रूपापन्नचिच्छक्तिविशिष्टः सकलतत्वातीतशिव एक एव सर्गाद्यसमयेऽवतिष्ठते। सिसृक्षोस्ततः प्रथमं शिवतत्वपरबिंदुपरमायाशुद्धमायामहामायाकुटिलाकुण्डलिन्यादिशब्दालंबनत्वेन प्रसिद्धा शुद्धाध्वगतसकल-

ततो माया ततोऽव्यक्तं शिवाच्छक्तिमतः प्रभोः ॥
शान्त्यतीतपदं जज्ञे ततः शान्तिपदं क्रमात् ।'

इत्यादिना मायादिप्रपञ्चे शक्तिमतः शिवस्यैवोपादानत्वमवगम्यते वायुसंहितायाम् । पुनश्च—

' शक्त्यादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम् ।
तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा ॥ '

इत्यादिना तत्रैव शिवेनोपादानभूतेन जगद्व्याप्तं मृद्घटादिन्यायेनावगम्यते ॥

तनुभुवनभोगस्थानभोगोपकरणानामुपादानभूता पराशक्तिरुत्पद्यते। ततश्शक्तिः सदाशिवो महेश्वरः शुद्धविद्येति चत्वारि तत्वान्युत्पद्यन्ते। तदनन्तरमपरमाया मिश्राध्वगतसकलतनुभुवनाद्युपादानभूता जायते । ततः कालो नियतिः कला विद्या रागः पुरुष इति षट्तत्त्वानि जायन्ते । तदनंतरमशुद्धाध्वगततनुभुवनाद्युपादानभूतमव्यक्तमाविर्भवति । ततो बुद्धिरहंकारो मनः पञ्च ज्ञानेंद्रियाणि पञ्च कर्मेंद्रियाणि पंच शब्दादीनि तन्मात्राणि पंच वियदादीनि भूतानीति त्रयोविंशतिस्तत्वान्याविर्भवंति । एवमेतानि परशक्त्यादीनि पृथिव्यंतानि जडानि षट्त्रिंशत्तत्वानि शिवशास्त्रेषु प्रसिद्धानि तत्र तत्र श्रुतिन्यायैर्व्यवस्थापितानि । एतेषां परशक्तिव्यतिरिक्तानां तत्वानां तत्तत्तत्वप्रतिष्ठितभुवनानां चाधारभूताः निवृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या शांतिश्शांत्यतीतेति संज्ञाभिः प्रसिद्धाः उपर्युपरि अवस्थिताः पञ्च कलाः परशक्तिप्रभवाः । तत्र शतकोटियोजनमितब्रह्माण्डरूपं पृथिवीतत्वं निवृत्तिकलायामवतिष्ठते। जलाद्यव्यक्तांतानि त्रयोविंशतिस्तत्वानि प्रतिष्ठायाम् । पुरुषादीनि मायान्तानि सप्त तत्वानि विद्यायाम् । शुद्धविद्या महेश्वरश्च शांतिकलायाम् । सदाशिवश्शक्तिश्च शांत्यतीतायाम् । परशक्तिस्तु तत्वांतराणां तत्तत्प्रतिष्ठितभुवनानां च भेदोपभेदैर्विना षष्टिसंख्यानां तैस्सह चतुर्विंशत्युत्तरद्विशतसंख्यानामाधारभूताः पञ्चापि कलाः कारणत्वेन व्याप्यं तत उपर्युपरिस्थिता शांत्यतीतपदोत्तरा भवति । तदेतत्सर्वं संक्षिप्योच्यते—'शक्तिः प्रथमसंभूते'त्यादिभिः श्लोकैः । अत्र शक्तिशब्दश्शिवतत्वरूपपरशक्तिपरः । स तत्कार्याणां शक्त्यादीनां चतुर्णां तत्त्वानामप्युपलक्षकः । ततो मायेति । मायाशब्दस्त्वपरमायापरः । स तत्कार्याणां कालादीनां पुरुषांतानां मिश्रतत्वानामप्युपलक्षकः । अव्यक्तशब्दस्तु तत्कार्याणां बुद्ध्यादीनां पृथिव्यंतानां त्रयोविंशतिसंख्यानामशुद्धतत्वानामप्युपलक्षकः । एवमनेन श्लोकेन संक्षिप्य शिवात् षट्त्रिंशत्तत्वोत्पत्तिर्व्याख्याता । 'शांत्यतीतपदं शक्तेस्ततः शांतिपदं क्रमात् । ततो विद्यापदं तस्मात्प्रतिष्ठापदसंभवः । निवृत्तिपदमुद्भिन्नं प्रतिष्ठापदतः क्रमात् ' । इति गाथया परशक्तितः कलापञ्चकोत्पत्तिर्वर्णिता । अत्र 'शिवा'दिति पंचम्योपादानत्वप्रतिपादनं नातिस्फुटमिति तत्रत्यमेव श्लोकांतरमुदाहरति—पुनश्चेति । शक्त्यादीति । शक्तिशब्देन शिवतत्त्वरूपा परा शक्तिरुच्यते । शिवतत्वशब्देन तु शिव एवोच्यते। न त्वत्र शिवतत्त्वशब्दः परशक्तिपरः । शक्तिशब्दस्तत्कार्यद्वितीयतत्त्वरूपशक्तिपरः। 'शिवतत्वादि भूम्यन्तं शरीरादि घटादि च । व्याप्याधितिष्ठति शिवस्ततो विष्णुरुदाहृतः' इति तत्रत्यनामाष्टकनिर्वचनप्रस्तावपठितश्लोकैकार्थ्यात् । शिवतत्वशब्दस्तु वायुसंहितायामेव शिवेऽपि प्रयुक्तः। 'आदिमध्यान्तरहितं भेषजं भवरोगिणाम् । शिवतत्वमिति

'चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः ।
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥ '

इत्याद्यागमप्रामाण्याच्च परमेश्वरस्य जगदुभयकारणत्वमित्यनवद्यमिति ॥

शिवागमैकदेशे शिवस्य परब्रह्मणः केवलनिमित्तत्वमुपपादितम् । तत्परिहारार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वाचार्याणां व्याख्या । वयं तु वेदशिवागमयोर्भेदं न पश्यामः । वेदेऽपि शिवागम इति व्यवहारो युक्तः, तस्य तत्कर्तृकत्वात् । अतः शिवागमो द्विविधः त्रैवर्णिकविषयस्सर्वविषयश्चेति । वेदः त्रैवर्णिकविषयः । सर्वविषयश्चान्यः । उभयोरेक एव शिवः कर्ता । ' ईशानः सर्वविद्यानाम्' ' अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम् ' इत्यादिश्रुत्या

' अष्टादशानामेतासां विद्यानां भिन्नवर्त्मनाम् ।
आदिकर्ता कविः साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः ॥'

इति स्मृत्या च वेदे तस्य कर्तृत्वमवगतम् । अन्यत्रापि तस्यैव परमेश्वरस्य । अतः कर्तृसामान्यादुभयमप्येकार्थपरं प्रमाणमेव । यद्वा—पञ्चब्रह्मप्रणवपञ्चाक्षरीप्रासादादिमन्त्राणां पशुपतिपाशादिवस्तुव्यवहाराणां भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रधारण-

---

ख्यातं शिवार्थं जगतः स्थितम् ॥ पञ्चोपचारवद्भक्त्या पूजयेल्लिंगमूर्धनी'ति । आगमांतरश्लोके 'अंतःस्थित'मित्यस्य स्वात्मनि सूक्ष्मरूपेण स्थितमित्यर्थः। अतस्तस्योपादानत्वे प्रामाण्यसिद्धिः।एवमागमानां शिवस्योपादानत्वेऽपि तात्पर्यसद्भावात् तन्निराकरणार्थं नेदमधिकरणं किं तु तदभिप्रायानभिज्ञव्याख्यातृमतनिराकरणार्थमित्येकं मतं प्रदर्शितम्। मतांतरमाह—शिवागमैकदेश इति । यद्यपि वायुसंहितैकार्थे सर्वज्ञानोत्तराख्ये वैदिकशिवागमे ततोऽन्यत्रापि क्वचित्क्वचिदागमे शिवस्य उपादानत्वमपि प्रतिपादितम् । तथापि कामिककारणादिषु सिद्धांततंत्राख्येषु शिवागमेषु कण्ठोक्त्या तत्प्रत्याख्यातमतस्तद्विषयमिदमधिकरणमिति केषांचिदाचार्यदेशीयानां व्याख्यानमित्यर्थः । किमत्र तत्त्वमित्याकांक्षायामाचार्यः स्वयं निर्धारयति—वयंत्विति । ननु कर्त्रैक्येऽपि बृहस्पतिप्रणीतायाः स्मृतेर्लोकायतसूत्राणाञ्च प्रामाण्याप्रामाण्यवैषम्यं दृष्टमित्याशङ्क्याह—एकार्थपरमिति । ऐकार्थ्यमुपपादयति—पञ्चब्रह्मेति । 'ईशानस्सर्वविद्याना'मित्यादयो यजुर्वेदारण्यके समाम्नाताः पञ्चब्रह्ममन्त्राः । प्रणव 'ओमिति ब्रह्मे' त्यादिप्रदेशेष्वाम्नातः । पञ्चाक्षरी यजुस्संहितायामाम्नाता। एवं प्रासादस्याम्नानप्रदेशोऽन्वेष्यः । ह्रींकारादिसंग्रहार्थमादिपदम् । पशुपाशपतिव्यवहारः श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि प्रसिद्धः। आदिशब्देन 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिंत्य' मित्यादिप्रदेशगतो नियतिपुरुषतत्त्वादिव्यवहारस्संगृहीतः । भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्ररुद्राक्षधारणान्यथर्वशिरःकालाग्निरुद्रबृहज्जाबालोपनिषत्सु प्रसिद्धानि । लिंगार्चनं 'तव श्रिये मरुतो मर्जयंते' त्यादिमंत्रे प्रसिद्धम् । उपबृंहितश्च स मन्त्रः पौराणिकैः 'रौद्रं लिंगं महाविष्णुर्भक्त्या शुद्धं शिलामयम् । चारु चित्रं समभ्यर्च्य लब्धवान्परमं पद'मिति ।

---

(१) श्रुतिष्वन्वेष्टव्य इत्यर्थः । कालिकापुराणे तदाम्नानं दृश्यते—यथा 'क्रमात्सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः । प्रासादस्तु भवेच्छेषः पञ्च मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् । एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् । प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् । संमदादिषु मंत्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते । शम्भोः प्रसादनेनैव यस्मात्तस्तु मंत्रकः । तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुंगवैः । तस्मात्सर्वेषु मंत्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥' इति वैतालभैरवीं प्रति वसिष्ठवचनम् ।

लिङ्गार्चनरुद्राक्षधारणादिपरधर्माणामन्येषां च सर्वेषां व्यवहाराणामुभयत्रापि सममेव दर्शनादुभावपि प्रमाणभूतौ वेदागमौ । कर्तृसामान्यादेकार्थपरत्वेन च

अन्येषां च सर्वेषामिति । शिवागमेषु श्रुत्यवगतपरब्रह्मभावस्यैव हि शिवस्य भूयान्महिमा प्रतिपाद्यते तदवगतकर्तव्यताकस्यैव तत्पूजनस्य भूयानङ्गकलापः प्रतिपाद्यते । अतः प्रत्यक्षश्रुत्यवगतकतिपयेतिकर्तव्यताकक्रत्वनुष्ठानापेक्षितांगकलापप्रपञ्चनपराणां कल्पसूत्राणां प्रत्यक्षश्रुत्यदृष्टांगविशेषेष्विव तेषां प्रत्यक्षश्रुत्यनवगतशिवमहिमतत्पूजनप्रकारविशेषेष्वपि श्रुत्यनुसारित्वमवसीयते । अतो वेदशिवागमयोः प्रतिपाद्यानि सर्वाणि समानान्येव । इयांस्तु विशेषः । कल्पसूत्रेषु प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धांशे प्रणेतृभ्रांतिमूलत्वमाशंकास्पदं न तु शिवकर्तृकेष्वागमेष्विति । शिवस्य उपादानत्वनिराकरणं तेषु श्रूयत इति चेत् वेदेषु निर्विकारत्वं किं न श्रूयते । तस्यैव प्रपञ्चनपरं तत् । अत एव एतेषु निराकार्यस्य उपादानत्वस्य विकारित्वरूपतयैवानभिमतत्वं प्रदर्शितं 'परिणामो हि वस्तूनां पूर्वावस्थापरिच्युतिः । अवस्थांतरसम्प्राप्तिः क्षीरस्य दधिभाववदि'त्यादिना । यत्तु 'नात्र शक्तिरुपादानं चिद्रूपत्वाद्यथा शिवः । परिणामोचितः प्रोक्तश्चेतनस्य न युज्यते'इत्यादिना शक्तेः परिणामित्वनिराकरणं तच्छक्तेश्चेतनत्वेऽपि परिणामित्वे तद्वच्छिवस्याऽपि तदस्त्विति शंकावकाशनैराश्यसिद्ध्यर्थं प्रौढिवादमात्रम् । तेष्वपि सिसृक्षासंजिहीर्षादिव्यवहारेण शिवचिच्छक्तेः' चिच्छक्तिरर्थसंयोगोऽध्यक्षमिंद्रियमार्गत' इति चिच्छक्तिवृत्तिनिर्गमव्यवहारेण जीवचिच्छक्तेश्च परिणामित्वमाविष्कृतमेवेति भावः । नन्वस्तु वेदागमयोः कर्तृसामान्यं क्वचित्क्वचिदैकार्थ्यं च । तावन्मात्रेण सर्वात्मना न तयोरेकार्थ्यमुपपादयितुं युक्तम् । अवैदिकत्वमोहशास्त्रत्वादिप्रसिद्धिविरोधापत्तेः । तथाहि–महाभारते–'सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै'इति शैवागमस्य सांख्ययोगादिवद्वैदिकप्रस्थानात्प्रस्थानांतरत्वं तावत्प्रतिपादितम् । तथाभूतस्य च तस्य मोहशास्त्रत्वं कूर्मपुराणे प्रतिपादितम् । 'एवं संचोदितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः । कापालं लागुडं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः' ॥ इति । तन्निष्ठानां वैदिकापरिग्राह्यत्वञ्च तत्रैव प्रतिपादितम् । 'बुद्धश्रावकनिर्गन्धाः पाञ्चरात्रविदो जनाः । कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः । यस्याश्नंति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः । न तस्य तद्भवेत् श्राद्धं प्रेत्येह च न तत्फल'मिति । प्रमाणभूतेनापि मोहशास्त्रं कृतमिति युज्यते । तत्र च विप्रलंभार्थं वैदिकार्थस्पर्शोऽपि संभवति । तस्मात्तावन्मात्रेण वेदैकार्थ्यमुपपादयितुमयुक्तमित्याशंक्याह–**एकार्थपरत्वेन च विरोधाभावादिति** । कल्पसूत्रादिवदेकार्थपरत्वकल्पनेन यो मोहशास्त्रत्वादिप्रसिद्धिविरोध आपादितः तस्याभावादित्यर्थः । मोहशास्त्रत्वादिप्रसिद्धिः वामपाशुपतादिविषयेति भावः । तथाहि–कूर्मपुराण एव ' निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभम् । गुह्याद्गुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये' इत्यारभ्य 'एष पाशुपतो योगस्सेवनीयो मुमुक्षुभिः । भस्मच्छन्नैर्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुति' रित्यंतेन प्रमाणभूतं वैदिकं पाशुपतमुक्त्वा 'वामं पाशुपतं सोमं लागुडं चैव भैरवम् । न सेव्यमेतत्कथितं वेदबाह्यं तथेतर'दिति मोहशास्त्ररूपमवैदिकं पाशुपतमन्यत्संकीर्तितम् । नन्वेतावता कामिकाद्यष्टाविंशतिप्रभेदस्य सिद्धांतत-

विरोधाभावादिदमधिकरणं केवलेश्वरनिमित्तत्ववादिहिरण्यगर्भोक्तयोगस्मृतिविषयमिति वयं वदामः । अतो हिरण्यगर्भागमनिरसनपरमिदमधिकरणमिति युक्तम् ॥

अथवा वियदाद्युत्पत्तिशङ्कापरिहारवदवान्तरशङ्कापरिहारप्रवृत्तौ न दोष इति कश्चित् । सर्वथा न केवलमीश्वरो निमित्तमित्यस्माकं राद्धान्तः ॥

इति पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

ऽस्य वैदिकत्वं नोपपादितं भवति । वायुसंहितायां—शैवागमोऽपि द्विविधः श्रौतोऽश्रौतश्च स स्मृतः । श्रुतिसारमयः श्रौतः स्वतंत्र इतरो मतः । स्वतंत्रो दशधा पूर्वं तथाष्टादशधा पुनः । कामिकादिप्रभेदेन बहुधा स व्यवस्थितः । श्रुतिसारमयोऽन्यस्तु शतकोटिप्रविस्तरः । परं पाशुपतं यत्र व्रतं ज्ञानं च कथ्यत' इति शैवागमस्य वैदिकावैदिकविभागपूर्वकं कामिकादेरवैदिकत्वस्य वायुसंहितैकार्थसर्वज्ञानोत्तरादेर्वैदिकत्वस्य च विभज्य प्रतिपादनात् इति चेत् सत्यम् । तत्र कामिकादेरवैदिकत्वोक्तिस्सर्वथैवावैदिकत्वाभिप्रायेण न भवति किं तु वेदानुक्तमपि तत्र वेदोक्तपूजाद्यपेक्षितं कर्षणादिप्रतिष्ठांतप्रभृति प्रमेयरूपं प्रतिपादितमस्तीत्येतदभिप्रायेण । वराहपुराणे निश्वाससंहितायां हि—'लक्षमात्राप्रमाणतः । सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशुपतश्च सः । एतस्माद्वेदमार्गाद्धि यदन्यदिह जायते तच्छूद्रकर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जित' मिति निश्वाससंहितोपलक्षितसकलसिद्धांततंत्रव्यतिरिक्तस्य वामाचारयुक्ततया शौचवर्जितस्य लागुडपाशुपतकापालिकालामुखादेरेव रौद्रागमस्यावैदिकत्वप्रतिपादनात् । न च तेषामपि सर्वथैवाप्रामाण्यम् । वैदिकाधिकारिप्रवर्तनार्थंशेषु मोहशास्त्रत्वेऽप्यवैदिकाधिकारिविषये प्रामाण्यसद्भावादिति । तेषामधिकारिभेदमुत्तराधिकरणे विवेचयिष्यामः । एवमुपादानत्वनिराकरणस्याप्यभिप्रायांतरकल्पनेन सिद्धांततंत्रस्यापि प्रामाण्यव्यवस्थापने तद्व्याख्यानानामपि तथैव प्रामाण्यं भवेदिति किंविषयमिदमधिकरणं स्यात् इत्याकांक्षायामाह—**इदमधिकरणमिति** । आचार्यांतरोक्तमधिकरणस्य विषयमाह—**अथवेति** । तंत्रान्तरनिराकरणार्थं नेदमधिकरणं किं तु यथा वियदाद्युत्पत्तिशंकापरिहारार्थानि वियदधिकरणादीनि एवमिदं केवलनिमित्तत्वशंकापरिहारार्थमधिकरणम् । न चैवं सति तंत्रांतरनिराकरणार्थेऽस्मिन्पादे संगत्यभावो दोषः स्यादिति वाच्यम् । पादसंगत्यभावेऽपि पूर्वाधिकरणन्यायप्रसक्तावान्तरशंकापरिहारार्यत्वेन प्रासंगिकत्वोपपत्तेरित्यर्थः । किमत्र मतं ग्राह्यमित्याकांक्षायामाह—**सर्वथेति** । केवलनिमित्तेश्वरवादनिराकरणस्योभयथापि सिद्धेनैकत्राभिनिवेशे किंचित्फलमस्तीति भावः । पादसंगतेरपि लाभाद्धैरण्यगर्भविषयमिति मतं ज्याय इति स्पष्टमेव ॥

इति पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥ अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥

कुलालादिर्लोके दृष्टः कर्ता यथानुपादानम् । दण्डादिकं नियच्छन् तथायमीशो निमित्तमात्रं स्यात् ॥ १२३ ॥

श्रुतिनयविरोधवशतोऽसामञ्जस्यान्निमित्तता न स्यात् । अशरीरस्य तथोपादानाधिष्ठानसाधनायोगात् ॥१२४॥

वैफल्ये युक्तिसृतेश्श्रुतिशरणेन त्वयापि भाव्यमिह। *(१) श्रुत्या तु समाधाने तस्य तथा प्रकृतितापि स्यात् ॥१२५॥

इति पाशुपताधिकरणम् ॥ ८ ॥

(१) अत्र नयमणिमालायाम् * इदमङ्कितमन्त्यमर्धमेव मातृकयोरुपलब्धम्। पूर्वतन इदमधिकरणीयो ग्रन्थोऽशेषस्त्रुटितः। मातृकान्तरालाभाद्दुर्लभश्च । तथापि मयाधिकरणपूर्वपक्षादिपर्यालोचनया यथामति स्वयं परिपूर्य संयोजितः ॥ तदत्र सहृदयैर्गुणैकग्रहयालुभिर्मातृकान्तरलाभेन त्रुटितांशोपलब्धौ तत्प्रेषणेनाहमप्यनुग्राह्य इत्यर्थये सविनयम् ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ पत्यधिकरणमथवा पाशुपताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ *संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३९ ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४० ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधादसंभव इत्युक्तम्। तद्वदुपादानत्वकर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादसंभवः स्यादिति दृष्टान्तसंगत्येदमारभ्यते **सू ॥ पत्युरसामंजस्यात् ॥ ३७ ॥** अत्र केवलमधिष्ठाता ईश्वरो जगतो नोपादानमिति माहेश्वरसिद्धान्तः प्रमाणमूल उत भ्रान्तिमूल इति संशयः। प्रामाणिक इति **पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु,** ईश्वरस्य जगदुपादानप्रधानादिप्रेरकत्वेन जगत्सर्जने प्रवृत्तौ रागादिदोषप्रसक्तेरसामञ्जस्यापातात्, प्रेर्यप्रधानादिभिः प्रेरकेश्वरस्य निरवयवत्वेन संबन्धानुपपत्तेः अप्रत्यक्षप्रधानविषयकप्रेरणाया ईश्वरेऽनुपपत्तेः जीवेन्द्रिययोरिव प्रधानेश्वरयोः प्रेर्यप्रेरकत्वाभ्युपगमे ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तेः प्रधानजीवेश्वराणां विनाशित्वस्येश्वरस्यासार्वज्ञ्यस्य च प्रसक्तेश्च ईश्वरस्य जगन्निमित्तत्वमात्रवादी माहेश्वरराद्धान्तो भ्रान्तिमूल इति ॥ **सूत्रार्थस्तु, पत्युः=** ईश्वरस्य जगन्निमित्तमात्रत्वं न संभवति। कुतः। **असामञ्जस्यात्=** जगत्सर्जने प्रवृत्तौ प्रवृत्ते रागादिपूर्वकत्वेनेश्वरस्य रागादिदोषप्रसक्त्या असामञ्जस्यसंभवात्। इति ॥

अपिच ॥ **सू ॥ संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥** असंबद्धस्य प्रेरकत्वायोगात् प्रेर्यप्रधानादिभिः प्रेरकस्येश्वरस्य संबन्धानुपपत्तेश्च माहेश्वरसिद्धान्तो भ्रान्तिमूल इति ॥

किंच ॥ **सू ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥** प्रधानस्य रूपादिहीनत्वेन तद्विषयकाधिष्ठानस्येश्वरेऽनुपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेणाक्षिप्य परिहरति– **सू ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥ करणवच्चेत्=** इंद्रियाण्यप्रत्यक्षाण्यपि यथा जीवेन प्रेर्यन्ते एवं प्रधानमप्रत्यक्षमपि ईश्वरेण प्रेर्येत इति चेत्। **न**। कुतः। **भोगादिभ्यः=** भोगादिभ्यो दोषेभ्यः इत्यर्थः ॥

किंच। **सू ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥** प्रधानजीवेश्वराणां परिच्छिन्नसंख्यापरिमाणवत्त्वात् त्रयाणां घटवदन्तवत्त्वं विनाशित्वं स्यात्। अपरिच्छिन्नत्वे ईश्वरस्यासर्वज्ञत्वं स्यात् इत्यर्थः ॥ अतो माहेश्वरसिद्धान्तो भ्रान्तिमूल इति ॥

श्रीकण्ठमते, श्रुतिसिद्धजगदुभयकारणत्वस्यापि परमेश्वरस्य शैवागमनिष्ठैस्तदभिप्रायानभिज्ञैस्तान्त्रिकैरेकदेशिभिरुच्यमानं केवलनिमित्तत्वं युक्तं न वेति संदेहे कुलालादिदृष्टान्तेनेश्वरस्य केवलनिमित्तमात्रत्वं युक्तमिति पूर्वपक्षः। श्रुतिन्यायविरोधेनासामञ्जस्यात्परमेश्वरस्य केवलनिमित्तमात्रत्वमयुक्तमिति सिद्धान्तः। शिवागमैकदेशे परब्रह्मणश्शिवस्य केवलनिमित्तत्वमुपपादितं तत्परिहारार्थमिदमधिकरणमिति केषांचित्पूर्वाचार्याणामाशयः। वेदागमयोः कर्तृसामान्यादेकार्थपरत्वेन विरोधाभावादिदमधिकरणं केवलेश्वरनिमित्तत्ववादिहिरण्यगर्भोक्तयोगस्मृतिविषयम्। आगमेषु परमेश्वरस्य जगदुभयकारणत्वमेव प्रतिपादितम्। केवलनिमित्तमात्रत्वमागमेषूक्तमिति प्रतिपादनमागमार्थानभिज्ञतान्त्रिकैकदेशिव्याख्यानमात्रमूलतया न प्रामाण्यमर्हतीति च श्रीकण्ठाचार्याणां स्वाभिप्रायः। **सूत्रार्थस्तु, पत्युरसामञ्जस्यात् ॥३५॥ पत्युः=** ईश्वरस्य केवलनिमित्तत्वं न युक्तम्। कुतः। **असामञ्जस्यात्=** श्रुतिन्यायविरोधेनासामञ्जस्यात्। इति। **सू ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥** अशरीरस्य परमेश्वरस्य मायोपादानाधिष्ठानानुपपत्तेः शरीरिण एव कुलालादेर्मृत्पिण्डाद्युपादानाधिष्ठानस्य लोके दर्शनाच्च परमेश्वरस्य केवलनिमित्तत्वं न संभवति इति ॥

सू ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥ अत्र करणपदं शरीरोपलक्षकम्। यथा शरीरमशरीर आत्माधितिष्ठति तद्वत्प्रधानमपीश्वरोऽधितिष्ठतीति चेन्न। यथात्मनोऽशरीरस्य शरीराधिष्ठाने तद्गतसुखदुःखादिः प्राप्नोति तथा परमेश्वरस्यापि मायाधिष्ठाने तद्गतभोगादिः प्रसज्येत। अतो न निमित्तमात्रत्वमीश्वरस्येति भावः। **सू ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥** वाशब्दश्चार्थे। तथा सति पत्युरीश्वरस्य संसारिण इव नाशवत्त्वमसर्वज्ञत्वं च भवति। अतो न निमित्तमात्रत्वमीश्वरस्याभ्युपेयमिति सिद्धम् ॥

---

* इदं सूत्रं शांकरानन्दतीर्थीयभाष्यपाठयोरेव दृश्यते न श्रीकण्ठरामानुजभाष्यपाठयोरित्यवगन्तव्यम् ॥

अथ पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ सू ॥ उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३९ ॥

पञ्चरात्रमतं वासुदेवोक्तम् । तत्र जीवोत्पत्त्यादिकमुच्यते । तत् संभवति न वेति संदेहः ॥

संभवतीति पूर्वः पक्षः । कुतः ? भगवता वासुदेवेन प्रोक्तस्य प्रमाणत्वात् । तथा ह्यत्र प्रक्रिया–भगवानेको वासुदेवः परमात्मा । तस्मात् संकर्षणाख्यो जीवो जायते । जीवाच्च प्रद्युम्नाख्यं मनः । मनसश्चानिरुद्धाख्योऽहंकारः । एते चत्वारो व्यूहा सर्वात्मान इति । अतो वासुदेवस्य हिरण्यगर्भादिभ्योऽपि परत्वेन तदुक्तस्य प्रामाण्यादिदं सर्वमुपपन्नम् ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः । जीवोत्पत्त्यभिधायकमिदं शास्त्रमप्रमाणम् ; कृतनाशाकृता-

अथ पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

हैरण्यगर्भमतनिराकरणानंतरं वैष्णवमतनिराकरणार्थमधिकरणम्–**सू ॥ उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३९ ॥ जीवोत्पत्त्यादिकमिति** । आदिशब्देन जीवान्मनउत्पत्तिर्वासुदेवस्य परमकारणत्वमित्यादि गृह्यते। यद्यपि जीवविशेषे हिरण्यगर्भे भ्रांतिसंभवात्तदुक्तमीश्वरस्य केवलनिमित्तत्वं न ग्राह्यम् । तथाऽपि पारमेश्वरपरशक्त्यंशतया परमेश्वरस्यैवावस्थाविशेषरूपे भगवति वासुदेवे भ्रांतिलेशस्याप्यसंभवात् तदुक्तं जीवोत्पत्त्यादिकं तथैव ग्राह्यमिति पूर्वपक्षयति–**संभवतीति** । ननु शरीराद्युपाधिका जीवोत्पत्तिः सिद्धांतेऽपि संमता कथं पूर्वपक्षतया निवेश्यते इत्याशङ्क्य पाञ्चरात्रे जीवस्योच्यमानोत्पत्तिर्न शरीराद्युपाधिका । मनोहंकारयोरपि सृष्टेः प्रागुच्यमानत्वादिति दर्शयितुं तत्प्रक्रियामुपन्यस्यति–**तथा हीति । एते चत्वार इति** । भगवद्व्यूहचतुष्टयात्मकः सर्वः प्रपञ्च इत्यर्थः । जीवोत्पत्तिवादे 'न जायते म्रियते वा विपश्चि' दित्यादिश्रुतिविरोधो 'नात्माश्रुते' रि(ब्र-२-३-१४-सू) त्यधिकरणे

रामानुजमते, पशुपतिमतमादरणीयं न वेति संदेहे परमपुरुषार्थसाधनावबोधित्वेन निखिलवस्तुसाक्षात्कारसमर्थपशुपतिप्रणीतत्वादादरणीयमिति पूर्वपक्षः । वेदविरुद्धार्थप्रतिपादनात् निमित्तोपादानभेदाभिधानात् सुराकुंभस्थापनतत्स्थदेवतार्चनमुद्रिकाषट्कविज्ञानतद्धारणादिवेदविरुद्धाचारप्रतिपादनपरत्वाच्चासामंजस्यात्पत्युः पशुपतेर्मतं नादरणीयमिति । सूत्रार्थवर्णने **श्रीकण्ठमता**न्नास्ति वैलक्षण्यमिति बोध्यम् ॥ अनयोर्मतयोः ' **संबन्धानुपपत्तेश्च** ' इति सूत्रस्य पाठ एव नास्तीति **शांकरमता**द्विशेषः ॥

आनन्दतीर्थमते, सौरकौमारशाक्तादिमतोपलक्षणत्वेन **शैवपाशुपतकालामुखमहाव्रतानां** मतं निरस्यते । शैवपाशुपतादिमतसिद्धं पशुपतेर्जगत्कर्तृत्वं युक्तं न वेति **संदेहे** युक्तमिति **पूर्वपक्षः** । ' एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकर ' इत्यादिश्रुतिभिः पशुपतेर्जननादिदोषवत्त्वात् न युक्तमिति **सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, ॥ सू ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ पत्युः**=पशुपतेः जगत्कारणत्वं न युक्तम् । कुतः । **असामञ्जस्यात्**= पारतंत्र्योत्पत्त्यादिदोषवत्त्वादित्यर्थः ॥ **सू ॥ संबंधानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥** शिवस्याशरीरत्वेन जगता संबन्धानुपपत्तेः न तस्य कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ **सू ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥** प्रलये सर्वेषां नष्टत्वात् पुनस्सृष्टिसमये पशुपतेः पृथिव्याद्याश्रयानुपपत्तेश्च न तस्य जगत्कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ **सू ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥ करणवच्चेत्**= यतः साधनजातं पशुपतेः करणवत् शरीरेण तुल्यम् अधिष्ठानतुल्यं च अतो नोक्तदोष इति चेत् **न** । कुतः । **भोगादिभ्यः**= शरीरकृतसुखदुःखभोगोत्पत्तिमरणादिदोषेभ्य इत्यर्थः ॥ **सू ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥** वाशब्दो विकल्पार्थः । यतः शिवस्य देहित्वतदभावपक्षयोः क्रमेणान्तवत्त्वं नाशवत्त्वमसर्वज्ञता वा स्यात् अतो न युक्तं पशुपतेर्जगत्कारणत्वमित्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां पाशुपताधिकरणम् ॥ ७ ॥

भ्यागमप्रसङ्गेन जीवोत्पत्त्यसंभवात्। एकस्मिन् किंचित् पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कृत्वा प्रलये नष्टे तदन्यः कश्चिज्जीवः प्राप्नोतीत्यकृताभ्यागमः। पूर्वस्य कृतस्य नाश इत्यादिर्दोषः। ततो जीवोत्पत्त्यभिधायकं शास्त्रमप्रमाणम् ॥

इयं चान्यानुपपत्तिरित्याह–

॥ सू ॥ न च कर्तुः करणम् ॥ ४० ॥

संकर्षणाख्याज्जीवात् प्रद्युम्नाख्यं मनो जायत इत्युच्यते। कर्तुर्जीवाच्च करणोत्पत्तिर्न संभवति, तस्य प्रकृतिकार्यत्वेन चेतनकार्यत्वानुपपत्तेः ॥

॥ सू ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥

विज्ञानशब्दो जीववाचकः। अत्र जीवादीनामुत्पत्तिर्नाभिधीयते। किंतु संकर्षणादीनां जीवादिभाव उच्यते। जीवाद्यधिष्ठातृत्वं जीवादिभाव इति ततस्तच्छास्त्रप्रामाण्यप्रतिषेधो मा भूदिति शङ्कार्थः ॥

॥ सू ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥

एवं जीवोत्पत्त्यभिधाने परिहृतेऽपि पाञ्चरात्रमतस्य नाभ्युपगमः, श्रुतिविरु-

---

द्धत्वाद्भविष्यतीति युक्तिविरोधमाह–एकस्मिन्निति। जीवोत्पत्तिरिव जीवान्मन उत्पत्तिरपि नोपपद्यत इत्येतदर्थमुत्तरसूत्रमित्याह–इयञ्चेति। सू ॥ न च कर्तुः करणम् ॥४०॥ चेतनकार्यत्वानुपपत्तेरिति। पंचम्योच्यमानं जीवोपादानकत्वं नैवोपपद्यत इत्यर्थः। सू ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥ वाशब्दात् पक्षविपरिवृत्तेरिदं पूर्वपक्षसूत्रम्–जीववाचक इति। 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिश्रुतिप्रयोगादित्यर्थः। परमकारणात् परब्रह्मभूतात् वासुदेवात्संकर्षणो नाम जीवो जायते। संकर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते। तस्मादनिरुद्धसंज्ञोऽहंकारो जायत इति पाञ्चरात्रग्रंथे जीवाद्युत्पत्त्यभिधानमनभ्युपगम्य तेषु संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां भावे अधिष्ठातृत्वेन सद्भावेऽभिधेयेऽभ्युपगम्यमाने तस्य ग्रंथस्याप्रतिषेधः प्रामाण्यनिषेधो न भवति। परिपूर्णषाड्गुण्यशालिनो वासुदेवस्य एकैकगुणयुगलाभिव्यक्तिमज्जीवाद्यधिष्ठातृसंकर्षणादिव्यूहरूपेण प्रादुर्भावे तात्पर्योपपत्तेरिति सूत्रस्यार्थं दर्शयति–अत्र जीवादीनामिति ॥ सू ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥ परिहृतेऽपीत्यपिशब्देन परिहारस्याभासतां सौत्रचकारसमुच्चितयुक्तिसिद्धां द्योतयति। तत्रायमभिप्रायः। जीवादिशब्दानां प्रसिद्धार्थमपहायाप्रसिद्धजीवाद्यधिष्ठातृत्वरूपार्थांतरकल्पनायां किं प्रमाणम्। उदाहृतग्रंथे तेषां संकर्षणादिविशेषणत्वमिति चेत् भ्रांतोऽसि। संकर्षणादिशब्दाः खल्वत्र संज्ञात्वेन जीवादिविशेषणतया निर्दिष्टाः। तेन प्रसिद्धानामेव जीवमनोऽहंकाराणां पाञ्चरात्रपरिभाषया संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनामानि भवन्ति। संकर्षणादिनामभिरनूद्य तस्मिन् शास्त्रे विग्रहायुधादिविधानं तेषामेव ध्यानार्थं भवति। ककाराद्यक्षराणां वर्णविशेषविधानवत् संकर्षणाद्यर्चनविधानञ्च जीवादिविषयमेव भवति। यत्र शास्त्रे यश्शब्दो यत्रार्थे परिभाषितः, तत्र तस्य शब्दस्य स एव खल्वर्थो ग्राह्यः। शब्दशास्त्रगतनदीवृद्ध्यादिसंज्ञार्थवत्। ननु, पांचरात्र एव जीवं प्रकृत्य 'स ह्यनादिरनंतश्च परमार्थेन निश्चित' इत्युक्तम्। एवं तर्हि वक्ष्यमाणो वेदविरोध इव परस्परविरोधोऽपि कश्चन सूत्रार्थभूतो विप्रतिषेधो भविष्यति। ननु यत्र भ्रांतिलेशस्यापि शङ्का न प्रवर्तते स